

๑
เจ้า โพร กับความเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนา
ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๗-๒๔๗๖

ปริญญาโท

ของ

พรวณิกา อภัยพงษ์

วิไลรัตน์

-๔ ก.ย. ๒๕๓๕

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์

มีนาคม ๒๕๓๕

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

180730

คณะกรรมการควบคุมและคณะกรรมการสอบได้พิจารณาปริญญานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว เห็น
สมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอก
ประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการควบคุม

..... ประธาน
(รศ. วุฒิชัย มูลศิลป์)

..... กรรมการ
(ผศ. สรวิชาติ อ่องสกุล)

คณะกรรมการสอบ

..... ประธาน
(รศ. วุฒิชัย มูลศิลป์)

..... กรรมการ
(ผศ. สรวิชาติ อ่องสกุล)

..... กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(รศ. ณรงค์ พ่วงพิศ)

บัณฑิตวิทยาลัยอนุมัติให้รับปริญญานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(ศ.ดร.สมพร บัวทอง)

วันที่...6... เดือน...มิถุนายน... พ.ศ. ๒๕๖๕

ประกาศคุณูปการ

บริษัทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงด้วยดี เนื่องจากผู้เขียนได้รับความกรุณาที่คำปรึกษา
แนะนำ และการช่วยเหลืออย่างดียิ่งจาก รองศาสตราจารย์ วุฒิชัย มูลศิลป์ และ
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สรัสวดี อ๋องสกุล ซึ่งผู้เขียนสนิทกับท่านพระคุณ และขอกราบขอบพระคุณ
เป็นอย่างสูง

ขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ณรงค์ พ่วงพิศ ที่ได้กรุณารับเป็นกรรมการสอบ
และแนะนำสิ่งที่มีค่าเป็นอย่างดียิ่ง

ขอขอบคุณ อาจารย์ลักขณา เบ็ญจนิรัตน์ แห่งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ที่กรุณาเขียน
บทคัดย่อภาษาอังกฤษให้ คุณขอคดียิ่ง รักสตัย ซึ่งทำให้ความคึกแก่ผู้เขียนในเบื้องต้นที่ผู้เขียน
ยังไม่มีอาจารย์ที่ปรึกษา คุณวรรณี จันทรวงศ์ และเพื่อน ๆ ที่ได้ให้ความช่วยเหลือแก่ผู้เขียน
ตลอดทั้งทุก ๆ ท่านที่มีส่วนทำให้บริษัทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงด้วยดี

ขอขอบคุณผู้อำนวยการและอาจารย์หมวดสังคมศึกษา โรงเรียนธีรภานุ บ้านโฮ่ง
จังหวัดลำพูน ที่ให้เวลาและโอกาสแก่ผู้เขียน

ขอขอบคุณน้องสาวที่รัก ซึ่งคอยให้กำลังใจ ห่วงใย และเข้าใจที่สาวน้อยทำอะไร
บริษัทยานิพนธ์เสมอมา

ขอกราบขอบพระคุณ "ยาย" และ "แม่" ที่ให้ความรัก เอาใจใส่ และ
สนับสนุนด้านการศึกษาแก่ผู้เขียนตลอดมา

ความดีของบริษัทยานิพนธ์ฉบับนี้ขออุทิศแด่ "พ่อ" ผู้ล่วงลับไปแล้ว

พรรณนิภา อภิเดชพงศ์

2

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ	ก
งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	ข
ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า	ฅ
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า	ฅ
ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า	ฅ
สมมติฐานของการศึกษาค้นคว้า	ฉ
วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า	ฉ
แหล่งศึกษาค้นคว้า	ฉ
1 สภาพสังคมล้ำนาก่อนการปฏิรูปการปกครองของรัฐบาลใน พ.ศ. 2427	1
1.1 สภาพการเมืองการปกครอง	1
1.2 สภาพเศรษฐกิจ	6
1.3 สภาพทางสังคม	10
เจ้าเมืองและเจ้านาย	10
อำนาจทางการเมืองการปกครองในระดับท้องถิ่น	10
พันธะต่อรัฐบาล	13
การเก็บส่วย	16
การประกอบการค้าของเจ้าเมืองและเจ้านาย	17
การใช้แรงงานไพร่ในสังกัด	19
การได้ค่าสมทบทุนจากการเข้ามาทำป่าไม้ของชาวตะวันตก และคนในบังคับ	20

ขุนนาง	23
ไพร่	25
พันธะของไพร่	26
การถูกเกณฑ์แรงงาน	26
การทำพานส่วนตัวให้มูลนาย	29
การส่งส่วย	31
การประกอบอาชีพของไพร่	37
สิทธิของไพร่	38
ทาส	41
พระสงฆ์	45
1.4 ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคม	49
ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองและขุนนาง	49
ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายและไพร่	50
ความสัมพันธ์ระหว่างนายเงินและทาส	52
1.5 สภาพความเป็นอยู่ของชนชั้นต่าง ๆ	54
สภาพความเป็นอยู่ของเจ้าเมืองและเจ้านาย	54
สภาพความเป็นอยู่ของไพร่	56
2 ปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพและบทบาทของกลุ่มคนใน	
สังคมล้านนา (พ.ศ. 2427 - 2476)	60
2.1 การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจ (พ.ศ. 2427 - 2476) ...	60
2.2 ความเปลี่ยนแปลงในล้านนาที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง	
ทางสังคม (พ.ศ. 2427 - 2476)	63

การตั้งอำนาจการเมืองการปกครองของรัฐบาล	67 ✓
การดำเนินงานก่อนสมัยเทศบาล	68 ✓
การจัดตั้งเสนา 6 ตำแหน่ง	68 ✓
การปฏิรูปการจัดเก็บภาษีอากร	69 ✓
การจัดการด้านป่าไม้	71 ✓
การดำเนินงานสมัยเทศบาล	73 ✓
ความเปลี่ยนแปลงของระบบไฟและทาส	74
ความเปลี่ยนแปลงของระบบไฟ	74
การโอนสังกัดไฟมาขึ้นกับกรมมหาดไทยและกรมทหาร	75
การทาสเป็นสามะโนคร้ว	79
การประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์	82
การจัดการทหาร	86
ความเปลี่ยนแปลงของระบบทาส	88
การประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะทาสมงคล	
ตะวันตกเฉียงเหนือ	88
ปฏิกิริยาของเจ้านายและไพร่ต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง	
และเศรษฐกิจ	90
2.3 การนำความเจริญแบบตะวันตกเข้ามาพัฒนาดินแดนล้านนา	96
การปฏิรูปการศึกษา	96 ✓
การสร้างถนน	98 ✓
การสร้างทางรถไฟ	102 ✓
2.4 การเข้ามาของมิชชันนารีชาวอเมริกัน	104

3 สถานภาพและบทบาทของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมล้านนา (พ.ศ. 2427 - 2476)	106
3.1 สถานภาพของเจ้านายในช่วง พ.ศ. 2427 - 2442	106
สถานภาพทางเศรษฐกิจของเจ้านาย	106
การทำป่าไม้	107
สถานภาพทางการศึกษาของเจ้านาย	108
สถานภาพในการรับราชการของกลุ่มเจ้านาย	111
3.2 สถานภาพของไพร่ในช่วง พ.ศ. 2427 - 2442	111
สถานภาพทางการศึกษาของไพร่	111
3.3 โครงสร้างสังคมล้านนา (พ.ศ. 2443 - 2476)	112
เจ้านาย	113
ข้าราชการ	113
ราษฎร	114
ทาส	115
ชาวต่างชาติ	115
พระสงฆ์	121
3.4 สถานภาพของเจ้านายในช่วง พ.ศ. 2443 - 2476	122
สถานภาพทางเศรษฐกิจของเจ้านาย	122
การทำป่าไม้	123
การขุดเหมืองทํายาย	126
กิจการตลาด	130
ธุรกิจประเภทอื่น ๆ	132
สถานภาพทางการศึกษาของเจ้านาย	134

3.5 สถานภาพของราษฎรในช่วง พ.ศ. 2443 - 2476	139
สถานภาพทางเศรษฐกิจของราษฎร	139
การเพาะปลูก	139
การเลี้ยงสัตว์	146
การหักถดถอย	149
การค้าขาย	150
สถานภาพทางการศึกษาของราษฎร	153
การศึกษาในระดับประถมศึกษา	153
การศึกษาในระดับอุดมศึกษา	157
3.6 สถานภาพในการรับราชการของเจ้านายและราษฎร	160
4 ผลที่เกิดขึ้นภายหลังการเปลี่ยนแปลงสถานภาพและบทบาทของคนกลุ่มต่าง ๆ	
ในสังคมล้านนา (พ.ศ. 2427 - 2476)	165
4.1 สถานภาพของกลุ่มเจ้านายภายหลังการเปลี่ยนแปลงฐานะทาง	
การเมือง เศรษฐกิจ และสังคม	165
4.2 ความเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนาภายหลังการเข้ามาของระบบ	
เศรษฐกิจเพื่อการค้า	169
ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกับชุมชนเมือง	170
ราษฎรกับการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิต	176
การเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิต	176
การอุปโภค บริโภค	176
การแต่งกาย	177
การรับรู้ข่าวสารจากหนังสือพิมพ์	178

บทที่	หน้า
การมีรถยนต์เป็นพาหนะ	179
การสังเกตการณ์	181
การเกิดอาชีพใหม่ในสังคมล้านนา	184
ภาวะหนี้สินกับความทุกข์ยากของราษฎร	189
4.3 ความสัมพันธ์ของกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ในสังคมล้านนา	196
ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับรัฐบาล	196
ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับราษฎร	201
ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับราษฎร	206
ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเจ้านายกับเมือง	209
บทสรุป	212
บรรณานุกรม	217
บทคัดย่อ	239

บัญชีตาราง

ตาราง

หน้า

1	แสดงจำนวนประชากรแยกตามเชื้อชาติในบริเวณมณฑลพายัพและมณฑล มหาราษฎร์ ใน พ.ศ. 2462 และ พ.ศ. 2472	120
2	แสดงจำนวนตำบลที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในมณฑลพายัพ ..	155
3	แสดงจำนวนตำบลที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในมณฑล มหาราษฎร์	156
4	แสดงอัตราเฉลี่ยจำนวนข้าราชการแต่ละระดับในมณฑลพายัพ พ.ศ. 2462 (คิดเป็นร้อยละ)	161

บทนำ

สังคมล้านนา¹ เป็นสังคมที่มีเจ้า² ไพร่ และข้าทาส เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของโครงสร้างทางสังคมซึ่งชนชั้นเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันตามบทบาทและหน้าที่ของคนในสังคม โดยเจ้าผู้ครองนครจะปกครองบ้านเมืองร่วมกับเจ้านายและขุนนาง ส่วนไพร่และข้าทาสมีฐานะเป็นคนของรัฐที่ตกอยู่ภายใต้การควบคุมของเจ้านายและขุนนางเท่านั้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อาณาจักรล้านนามีฐานะเป็นเมืองประเทศราชของราชอาณาจักรสยาม แต่สภาพภายในของล้านนา เจ้าผู้ครองนครยังคงมีอำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครองบ้านเมืองประจวบ "เจ้าชีวิต"³ และมีฐานะเป็นมูลนายสูงสุดในบ้านเมือง โดยสามารถเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ในภาวะที่เกิดศึกสงครามและกิจกรรมสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ ได้

1 อาณาจักรล้านนาก่อตั้งโดยพญามังราย เมื่อ พ.ศ. 1839 ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรียกดินแดนส่วนนี้ว่า "มณฑลลาวเฉียง" ต่อมาใน พ.ศ. 2442 โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเรียกชื่อว่า "มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ" อันเป็นชื่อที่ศักดิ์สิทธิ์ตั้งมณฑลและใน พ.ศ. 2443 จึงได้เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลพายัพ คือบริเวณที่เป็นจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน เชียงราย พะเยา แม่ฮ่องสอน ลำปาง แพร่ และน่าน ในปัจจุบันและแม้จะมีการแยกเมืองลำปาง แพร่ และน่าน ออกมาเป็นมณฑลมหาสารคาม แต่ก็ยังเป็นเพียงช่วงเวลา 10 ปี (ระหว่างพ.ศ. 2458 - 2468) เท่านั้น

สมเด็จพระยาศรีทศราชานุภาพและพระราชเสนา. เทศาภิบาล. 2496. หน้า 194 - 197.

2 เจ้า หมายถึง เจ้าผู้ครองนคร และผู้ที่สืบเชื้อสายมาจากเจ้าผู้ครองนคร ได้แก่ เจ้านายบุตรหลาน

พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. เจ้าชีวิต. 2505. หน้า 39.

3 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ก.1/27. เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6. ลงวันที่ 27 มกราคม 2458.

โครงสร้างทางสังคมในล้านนาเริ่มเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญเมื่อรัฐบาลเข้ามา
ดำเนินการปฏิรูปการปกครองในล้านนาตั้งแต่ พ.ศ. 2427 เป็นต้นมา โดยมีจุดมุ่งหมาย
เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงของอำนาจรัฐส่วนกลาง และความเป็นเอกภาพภายในพระราช
อาณาจักร ซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การปฏิรูปประเทศก็ได้
เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ต้นรัชกาลแล้ว ทั้งการปลดปล่อยลูกทาส ไพร และการควบคุมหัวเมือง
ที่ส่อแหลมต่ออันตราย ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนาจึงเป็นผลสืบเนื่องมาจาก
กระบวนการเปลี่ยนแปลงภายในของรัฐส่วนกลางและมีลักษณะ เฉพาะที่แตกต่างไปจากดินแดน
อื่น ๆ โดยรัฐบาลได้ดำเนินการนโยบายดังต่อไปนี้

นโยบายของรัฐบาลเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมในล้านนา ได้ดำเนินการ
ไปควบคู่กับการปฏิรูปการปกครอง นโยบายดังกล่าวเริ่มตั้งแต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิศมัยราชกรณขึ้นไปดำรงตำแหน่งข้าหลวง
พิเศษพร้อมกับการดำเนินการลดอำนาจและบทบาทด้านการเมืองการปกครองของเจ้านายบุรพมหาน
พงศโดยจัดรูปแบบการปกครองใหม่เรียกว่า "เสนา 6 ตำแหน่ง" ประกอบด้วย กรมมหาดไทย
กรมทหาร กรมคลัง กรมยุติธรรม กรมวัง และกรมนา แต่ละกรมมีเจ้านายบุรพมหาน
ตำแหน่ง "เสนา" เป็นผู้บังคับบัญชากรม โดยมีข้าราชการจากส่วนกลางเป็นผู้ช่วยเสนา
ทำหน้าที่ให้คำแนะนำและช่วยเหลือเจ้านายบุรพมหานที่ยังไม่เข้าใจรูปแบบการปกครองแบบใหม่¹
นอกจากนั้นการจัดตั้งเสนา 6 ตำแหน่ง ยังเป็นการลดอำนาจของเจ้าผู้ครองนคร ซึ่งเคยมี
อย่างมากให้กระจายไปสู่เจ้านายบุรพมหานมากยิ่งขึ้น โดยมีข้าราชการจากส่วนกลางเป็นจักรกล
สำคัญในการควบคุมอำนาจ² ดังนั้นผู้ช่วยเสนาจึงเป็นผู้ควบคุมอำนาจการปกครองและทำหน้าที่
จัดการด้านต่าง ๆ อย่างแท้จริง

¹ สรัสวดี อ๋องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. 2529. หน้า 101.

² แหล่งเดิม.

นอกจากการจัดตั้ง "เสนา 6 ตำบล" แล้ว ตั้งแต่ พ.ศ. 2442 เป็นต้นมา รัฐบาลยังได้ดำเนินการยกเลิกฐานะหัวเมืองประเทศราช และจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลโดยรวมหัวเมืองล้านนา จัดตั้งเป็นมณฑลพายัพ¹ รูปแบบของมณฑลเทศาภิบาลได้ปรับปรุงให้สอดคล้องกับสภาพการปกครองแบบเดิมโดยกำหนดให้แต่ละเมืองมีคณะกรรมการบริหาร เรียกว่า เค้านามหลวง ประกอบด้วยเจ้าผู้ครองนคร ข้าหลวงประจำนคร และข้าหลวงผู้ช่วย เจ้าผู้ครองนครไม่มีอำนาจปกครองบ้านเมืองโดยตรง อำนาจหน้าที่เด็ดขาดเป็นของข้าหลวงประจำนคร² การดำเนินการดังกล่าวยังผลให้เจ้าผู้ครองนครและเจ้านายบุตรหลานถูกลดฐานะและบทบาททางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป จนมีฐานะเป็นเพียงข้าราชการของรัฐเท่านั้น ในที่สุดรัฐบาลก็สามารถรวมดินแดนล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักรและยกเลิกตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครได้สำเร็จ

ด้านความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ใน พ.ศ. 2427 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ได้ดำเนินการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการจัดระบบการควบคุมกำลังคนในล้านนาเสียใหม่โดยให้ไพร่ซึ่งเคยสังกัดมูลนายต่าง ๆ เข้ามาอยู่ในความควบคุมของเจ้านายว่าการกรมมหาดไทย และกรมทหารเท่านั้น³

สำหรับการผ่อนคลายระบบไพร่และทาสในล้านนา รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) ยังผลให้ระบบไพร่เปลี่ยนเป็นระบบที่เก็บเงินโดยตรง เพราะกำหนดให้ชายฉกรรจ์ที่มีอายุระหว่าง 18 - 60 ปี ต้องเสียเงินปีละ 4 บาท แทนการถูกเกณฑ์แรงงาน แต่สำหรับผู้ที่ไม่เสียเงิน

¹สร้อยดี อ่องสกุล. เล่มเดิม. หน้า 100.

²สร้อยดี ประยูรเสถียร. "กระบวนการรวมหัวเมืองประเทศราชล้านนาไทยเข้าสู่ส่วนกลาง พ.ศ. 2427 - 2476," สังคมศาสตร์ . 5(1) : 22 - 37 ; เมษายน - กันยายน 2524.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.10/35. แบบตั้งตำแหน่งของกรมหลวงพิชิตปรีชากร.

จะต้องทำนานแทนเป็นเวลา 20 วัน¹ นอกจากนั้นยังได้มีการประกาศใช้ "พระราชบัญญัติลักษณะทาส มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119" ซึ่งมีผลทำให้ทาสเชลย และทาสสินไถ่ส่วนหนึ่งเป็นอิสระ²

การดำเนินงานเปลี่ยนแปลงระบบไพร่และทาสของรัฐบาลเป็นผลให้แรงงานไพร่และทาสส่วนหนึ่งกลายเป็นแรงงานอิสระ ไม่ต้องมีการะในการถูกเกณฑ์แรงงานสามารถประกอบอาชีพได้อย่างเต็มที่ จนกระทั่งมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติทาสรัตนโกสินทรศก 124 ใน พ.ศ. 2455 ซึ่งมีผลทำให้จำนวนทาสค่อย ๆ ลดลง เพราะทาสที่มีอยู่จะลดค่าตัวลงเดือนละ 4 บาท จนหมดค่าตัว³ ต่อมาใน พ.ศ. 2457 รัฐบาลก็ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) โดยกำหนดให้ชายฉกรรจ์มีหน้าที่รับราชการทหารในกองประจำการ 2 ปี จากนั้นจึงปลดเป็นทหารกองหนุนชั้นที่ 1 และ 2 ตามลำดับ แต่สำหรับผู้ที่ไม่ถูกเกณฑ์เป็นทหารจะต้องเสียเงินค่าราชการทุกปี⁴ การประกาศใช้พระราชบัญญัติทั้ง 2 ฉบับดังกล่าวมีผลทำให้ไพร่และทาสมีฐานะเป็นพลเมืองที่มีความเสมอภาคทางกฎหมายทั้งยังเปิดโอกาสให้ราษฎรได้เลือกประกอบอาชีพตามความสามารถและความพอใจของตน เช่นเดียวกับราษฎรในมณฑลอื่น ๆ ของราชอาณาจักรสยาม

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "พระราชบัญญัติการเก็บเงินแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17, หน้า 293.

² "พระราชบัญญัติลักษณะทาสมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17, (มิถุนายน ร.ศ. 119) หน้า 134.

³ "ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติลักษณะทาสศก 124 ในมณฑลพายัพ," ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 28, หน้า 431 - 432.

⁴ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลออุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ด," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 26, หน้า 258.

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมดังกล่าวเป็นผลให้สังคมล้านนามีการเปลี่ยนแปลงในด้านสถานะ และบทบาทตลอดจนรูปแบบความสัมพันธ์ของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมมากขึ้น อาจกล่าวได้ว่า โครงสร้างของสังคมล้านนาภายหลังการยกเลิกระบบไพร่และทาสแล้ว ประกอบด้วย เจ้าผู้ครองนคร เจ้านาย ราษฎร พระสงฆ์ รวมทั้งข้าราชการจากส่วนกลางและชาวต่างชาติ

1. เจ้าผู้ครองนคร และเจ้านาย การเข้าควบคุมอำนาจและผลประโยชน์ของเจ้านายในล้านนาอย่างค่อยเป็นค่อยไปโดยการจัดตั้งเสนา 6 ตำแหน่ง การเข้าดำเนินการจัดเก็บภาษีอากร ตลอดจนการเข้าควบคุมในกิจการป่าไม้ และการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ส่งผลทำให้เจ้าผู้ครองนครและเจ้านายสูญเสียอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจในระยะแรกรัฐบาลจัดสรรเงินเดือน เงินส่วนแบ่งค่าตอไม้และเงินส่วนแบ่งค่าแรงแทนเกณฑ์ และต่อมาจัดสรรให้ได้รับเงินเดือนประจำเพียงอย่างเดียว ซึ่งเท่ากับลดฐานะลงเป็นข้าราชการของรัฐเท่านั้น แต่อย่างไรก็ตาม เจ้านายบุรุษหลานก็ได้พยายามปรับตัวให้เข้ากับสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นโดยส่วนใหญ่นับรับราชการในตำแหน่งที่มีเกียรติ และมีโอกาสได้รับการศึกษามากกว่าราษฎรทั่วไป¹ นอกจากนั้นเจ้านายบางคนยังแสวงหาโภคทรัพย์โดยการขูดเหมืองฝายเพื่อบุกเบิกจับจองเป็นเจ้าของที่นา² และประกอบธุรกิจประเภทต่าง ๆ เช่น การสร้างตลาด และมีห้องแถวให้เช่า³ ดังเช่นกรณีของเจ้าแก้วนารัฐได้แสวงหารายได้อื่น ๆ ด้วยการขูดเหมืองฝายเพื่อครอบครองที่นาในเขตอำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ อย่างไรก็ดี

¹ อานันท์ กาญจนพันธุ์. พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา. 2527. หน้า 135 - 136.

² แหล่งเดิม. หน้า 95.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ค.123/16. จดหมายเหตุพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ขอพระราชทานกู้เงินเพื่อจำนำตลาดวโรรส. ลงวันที่ 11 กันยายน 2466.

ในเวลาต่อมามี เจ้านายเพียงไม่กี่กลุ่มเท่านั้นที่ยังคงดำรงฐานะและบทบาททางสังคมและเศรษฐกิจอยู่ได้ นอกนั้นมีฐานะตกต่ำลง

2. ราษฎร การยกเลิกระบบไพร่และทาส ยังผลให้สังคมล้านนามีการเคลื่อนไหวทางสังคม¹ (Social mobility) มากขึ้น ทั้งนี้เนื่องมาจากราษฎรทุกคนมีอิสระแก่ตนเองสามารถหาหากินได้เต็มที่และมีโอกาสได้รับการศึกษาเพิ่มขึ้น ซึ่งในระยะก่อนหน้านั้นมีชนชั้นนาหรือชาวอเมริกันก็ได้ดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นแล้วในบางท้องถิ่นที่ประกอบกันภายหลังจากที่มีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง พ.ศ. 2441 รัฐบาลก็ได้จัดรูปแบบกระบวนการเรียนการสอนในล้านนาให้เป็นแบบแผนเดียวกันกับส่วนกลางมากยิ่งขึ้น² โดยเฉพาะอย่างยิ่งการประกาศใช้ "พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464" เพื่อขยายการศึกษาภาคบังคับไปสู่ราษฎร รวมทั้งการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูล โรงเรียนกสิกรรมจึงนับได้ว่านโยบายจัดการศึกษาดังกล่าวเปิดโอกาสให้ราษฎร สามารถเลื่อนฐานะของตนเข้าสู่ระบบราชการได้

นอกจากนั้นนโยบายการพัฒนาเส้นทางคมนาคมของรัฐบาลก็มีส่วนอย่างสำคัญต่อการยกระดับสถานะและบทบาทของราษฎร เพราะปรากฏว่าภายหลังจากที่มีการพัฒนาถนนและทางรถไฟแล้ว สภาพเศรษฐกิจของล้านนาได้ขยายตัวจากการผลิตแบบยังชีพเป็นการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น จึงกระตุ้นให้ชาวนาบางท้องถิ่นเพิ่มการผลิตข้าวและสินค้าอื่น ๆ เพื่อขายเป็นผลให้เกิดการแลกเปลี่ยน สินค้าการเกษตรจากชนบทกับสินค้าสำเร็จรูปที่ส่งมาจากกรุงเทพฯ อันจะทำให้ชาวนาบางส่วนมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่และรายได้ที่ดีขึ้นกว่าเดิม

¹การเคลื่อนไหวทางสังคมคือ การที่บุคคลหรือกลุ่มคนที่มีสถานภาพทางสังคมในระดับหนึ่ง เลื่อนขึ้นหรือลดลง ไปอยู่ในกลุ่มที่มีสถานภาพทางสังคมในระดับอื่น

อาณนที อาภาภิรม, สังคมวิทยา, 2516, หน้า 122.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/7, พระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง, ลงวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117.

สำหรับราษฎรบางส่วนที่ประกอบอาชีพค้าขายและลงทุนในธุรกิจประเภทต่าง ๆ ก็สามารถเลื่อนฐานะทางสังคมของตนเข้าสู่ชนชั้นกลางได้เช่นกัน ดังกรณีของพ่อค้าพื้นเมืองรายหนึ่งในจังหวัดแพร่ซึ่ง เริ่มต้นทำการค้าจากการขายข้าวเปลือกให้พ่อค้าคนจีนที่สถานีรถไฟเด่นชัย ต่อมาสามารถขยายธุรกิจไปสู่กิจการป่าไม้ โรงเลื่อย และโรงนมบาเยาสู่¹ แต่อย่างไรก็ตาม ราษฎรส่วนใหญ่อีก ซึ่งเป็นผู้ผลิตที่สำคัญในสังคมล้านนายังคงประกอบอาชีพการทอผ้าเช่นเดิม

3. พระสงฆ์ เป็นผู้มีบทบาทในการอบรมสั่งสอนศีลธรรมและการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาให้แก่กลุ่มคนในสังคม นอกจากนั้นพระสงฆ์บางรูปยังมีบทบาทในการพัฒนาท้องถิ่นอีกด้วย ดังเช่น ครูบาศรีวิชัยได้บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ด้วยการเป็นแม่กองสร้างถนนขึ้นดอยสุเทพ เป็นต้น

4. ข้าราชการจากส่วนกลาง ในช่วงระยะเวลาการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่รัฐบาลได้ดำเนินการปฏิรูปการปกครอง เพื่อรวมดินแดนล้านนาให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักร มีผลให้ข้าราชการจากส่วนกลาง เริ่มเข้ามามีบทบาททางการเมืองการปกครองในล้านนามากขึ้น

5. ชาวดั้งชาติ โครงสร้างของสังคมล้านนานอกจากจะประกอบด้วย เจ้านาย ราษฎร พระสงฆ์ และข้าราชการจากส่วนกลางแล้ว ยังประกอบด้วยชนหลายเชื้อชาติ อาทิ ชาวตะวันตกและคนในบังคับที่เข้ามาดำเนินธุรกิจป่าไม้ ชาวไทยใหญ่ มิชชันนารี ชาวอเมริกัน รวมทั้งคนจีนซึ่งบางส่วนได้เข้ามามีบทบาทเป็นเจ้าภาษี และดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ๆ เช่น ทำการค้าขาย เป็นต้น ต่อมาภายหลังจากที่มีการสร้างเส้นทางรถไฟถึงเชียงใหม่ พ.ศ. 2464 คนจีนจากกรุงเทพฯ ก็ได้เข้ามามีบทบาททางการค้าเพิ่มขึ้นโดยสามารถขยายบทบาทเข้าไปควบคุมเครือข่ายทางการค้าในล้านนาได้มากกว่าพ่อค้าชาติอื่น ๆ

¹หนังสืออนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายแสน วงศ์วรรณ. 2526.

การดำเนินนโยบายของรัฐบาลเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมใน
ล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 2427 - 2476 นั้น กล่าวได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของความพยายาม
ที่จะรวมดินแดนล้านนาให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักร ซึ่งรัฐบาลก็ได้ดำเนินการ
ลิดรอนอำนาจทางการเมือง การปกครอง และเศรษฐกิจของเจ้าผู้ครองนคร และเจ้านาย
อย่างค่อยเป็นค่อยไป การดำเนินการปฏิรูปการศึกษาและการทาสีบ้านเมือง รวมทั้ง
การยกเลิกระบบไพร่และทาสสำหรับเจ้านายและราษฎรนั้น เมื่อสถานการณ์และบทบาทของคน
แปรเปลี่ยนไปเช่นนี้ก็ได้พยายามปรับตัวให้เข้ากับสภาพการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม
ที่เปลี่ยนแปลงไปเช่นกัน

ฉะนั้นจะ เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมในล้านนาก่อให้เกิดการเปลี่ยน
แปลง เกี่ยวกับสถานการณ์และบทบาทของคนในสังคมมากขึ้น ผู้เขียนจึงเห็นว่าประเด็นเกี่ยวกับ
ความเคลื่อนไหวของฐานะทางสังคม (Social mobility) โดยเฉพาะในส่วนของเจ้านาย
และราษฎร ภายใต้อาณาการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ในช่วงระยะ
เวลา พ.ศ. 2427 - 2476 น่าศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างยิ่ง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยของ พรพรรณ จงวัฒนา เรื่อง กรณีพิพาทระหว่างเจ้านครเชียงใหม่กับ
คนในบังคับอังกฤษ อันเป็นเหตุให้รัฐบาลสยามจัดการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2401 -
2445) ผลการศึกษาพบว่า กรณีพิพาทเรื่องป่าไม้ระหว่างเจ้าผู้ครองนครในล้านนากับคนใน
บังคับอังกฤษยังผลให้รัฐบาลต้องดำเนินการเจรจากับรัฐบาลอังกฤษ เพื่อดำเนินการแก้ไขและ
ผ่อนคลายนโยบายที่ดินล้านนา โดยการทาสีสัญญาเชียงใหม่ 2 ฉบับ อันเป็นปัจจัยสำคัญ
ประการหนึ่งที่ส่งเสริมให้รัฐบาลได้ใช้เป็นข้ออ้างในการส่งข้าหลวงขึ้นไปดูแลการปกครอง
ดินแดนล้านนา

งานวิจัยของ ชมัยฉม สุนทรสวัสดิ์ เรื่อง การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับ
กิจการป่าไม้ทางภาคเหนือของไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2439 - 2475 ผลการศึกษาพบว่านโยบาย
ของรัฐบาลที่มีต่อการป่าไม้ในช่วงระยะเวลาก่อนตั้งกรมป่าไม้ยังไม่มีระเบียบแบบแผนที่แน่นอน

ต่อมาเมื่อได้พิจารณาเห็นความจำเป็นในการมีสถาบันเข้าควบคุมกิจการป่าไม้ รัฐบาลจึงจัดตั้งกรมป่าไม้ขึ้นใน พ.ศ. 2439 และหลังจากนั้นก็ได้พยายามหามาตรการต่าง ๆ เข้าควบคุมกิจการป่าไม้ให้เป็นระเบียบ ถึงแม้จะประสบปัญหาหลายประการแต่รัฐบาลก็หาทางแก้ไขด้วยความสุขุมรอบคอบด้วยดีตลอดมา

งานวิจัยของ สรัสวดี ประยูรเสถียร เรื่อง การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 - 2476) งานวิจัยของ วัลลภา เครือเทียนทอง เรื่อง การปฏิรูปการปกครองลานนาไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และงานวิจัยของ พร้อมพงศ์ ณ เชียงใหม่ เรื่อง การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเป็นมณฑลเทศาภิบาล (พ.ศ. 2427 - 2436) ศึกษาเกี่ยวกับการปฏิรูประบบราชการ ซึ่งงานวิจัยทั้ง 3 เรื่องเป็นการศึกษาที่มุ่งศึกษาถึงกระบวนการต่าง ๆ ที่รัฐกระทำต่อท้องถิ่น แล้วประเมินถึงผลสำเร็จหรืออุปสรรคของกระบวนการต่าง ๆ ที่รัฐกระทำต่อท้องถิ่น การศึกษาในแนวนี้นี้จึงมุ่งประเด็นไปที่ศูนย์กลางคือรัฐบาลเป็นสำคัญ

ผลการศึกษาพบว่า การเข้ามาดำเนินกิจการป่าไม้ของคนในบังคับอังกฤษจนเกิดกรณีพิพาทระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับเจ้าผู้ครองนคร เชียงใหม่และปัญหาความวุ่นวายในหัวเมืองชายแดนล้านนาเป็นมูลเหตุสำคัญที่ทำให้รัฐบาลเข้ามาดำเนินการปฏิรูปการปกครองส่วนการดำเนินงานปฏิรูปการปกครอง รัฐบาลใช้วิธีเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไป นอกจากนั้นการศึกษาของ สรัสวดี ประยูรเสถียร ยังพบว่ารัฐบาลได้เร่งพัฒนาการคมนาคม การสาธารณสุข การศึกษาควบคู่กับการจัดระเบียบแบบแผนการปกครองโดยมุ่งสร้างความเจริญแก่ท้องถิ่น พร้อมกับผสมกลมกลืนให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันตลอดมาจนทำให้การปฏิรูปการปกครองประสบความสำเร็จ

งานวิจัยของ ชูลิทธิ์ ชูชาติ เรื่อง วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2394 - 2475) ผลการศึกษาพบว่า ระบบเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทยก่อน พ.ศ. 2398 เป็นระบบการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง แต่ภายหลังการเปิดประเทศค้าขายอย่างเสรีใน พ.ศ. 2398 แล้ว ระบบการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองได้เปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อขายอย่างช้า ๆ

งานวิจัยของ ชูลิทธิ ชูชาติ เรื่อง พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2398 - 2503) ผลการวิจัยพบว่า พ่อค้าวัวต่างเป็นชาวนาที่ประกอบอาชีพค้าขายหลังฤดูกาลเก็บเกี่ยว สินค้าที่นำไปขายเป็นผลผลิตจากท้องถิ่นแล้วซื้อสินค้าสำเร็จรูปจากโรงงาน อาหารต่าง ๆ นำเข้ามาขายในหมู่บ้านและภายหลังจากการพัฒนาการคมนาคมทางบกในภาคเหนือแล้ว การค้าขายด้วยพาหนะวัวต่างก็ได้เริ่มเบาบางลงอย่างช้า ๆ เพราะมีรถยนต์ รถไฟ เข้ามาขนส่งสินค้าและสิ่งของแทนวัวต่าง

งานวิจัยของ ปลายอ้อ ชนะนนท์ เรื่อง บทบาทนายทุนพ่อค้าที่มีต่อการก่อและการขยายตัวของทุนนิยมภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2464 - 2523 ผลการศึกษาพบว่าพ่อค้าได้ใช้กลไกของตลาดแลกเปลี่ยนสินค้าและการออกเงินกู้ที่การสะสมทุนขั้นต้นและใช้ทุนขั้นต้นบางส่วนในการผลิตเพื่อแปรรูปวัตถุดิบและผลผลิตการเกษตร ซึ่งเป็นจุดเริ่มของอุตสาหกรรมขั้นต้นในภาคเหนือ การขยายตัวของการแลกเปลี่ยนและการผลิตภายหลังทางรถไฟมาถึงจังหวัดเชียงใหม่ทำให้ทุนพ่อค้าคนจีนมีบทบาทมากขึ้นมาเหนือกลุ่มทุนท้องถิ่นอื่น ๆ จนกระทั่งการแทรกตัวเข้ามาของทุนนิยมโดยรัฐ ทุนในท้องถิ่นจึงถูกจำกัดบทบาทและไม่สามารถพัฒนาต่อไปได้อย่างอิสระ อย่างไรก็ตาม กลุ่มนายทุนพ่อค้าท้องถิ่นก็ยังเป็นกลุ่มที่มีความสำคัญและมีบทบาทในระบบเศรษฐกิจภาคเหนือ

งานวิจัยของ พูนพร พูลทาจกร เรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ ผลการศึกษาพบว่าเส้นทางรถไฟสายเหนือเป็นปัจจัยสำคัญปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจจากระบบเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงตัวเองไปสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ทั้งยังเปิดโอกาสให้พ่อค้าคนจีนสามารถขยายบทบาทเข้าไปควบคุมเครือข่ายทางการค้าในมณฑลพายัพได้มากกว่าพ่อค้าชาติอื่น ๆ

งานวิจัยของ วิไล สุทธิศิริกุล เรื่อง เชียงใหม่ก่อน "เทศาภิบาล" พ.ศ. 2389 - 2442 : การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ ผลการศึกษาพบว่า การเข้ามาทำป่าไม้ของคนในบังคับอังกฤษ การขยายตัวทางการค้า และการเข้ามาของมิชชันนารีในเชียงใหม่ ก่อให้เกิดความขัดแย้งกับเจ้านายเชียงใหม่ อันทำให้อำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของเจ้านายลดน้อยลง และเมื่อรัฐบาลเข้ามาจัดราชการใน พ.ศ. 2417 - 2442 ก็ยังมีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ ทำให้อำนาจของเจ้านายอ่อนแอลง

งานวิจัยของ ยอดยิ่ง รักสัจย์ เรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจในภาคเหนือของประเทศไทยกับกบฏเงี้ยว พ.ศ. 2445 ผลการศึกษาพบว่า การขยายอำนาจการเมืองการปกครองของรัฐบาลในภาคเหนือ ส่งผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจ และมีผลกระทบต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ในภาคเหนืออันจะนำไปสู่การต่อต้านอำนาจรัฐ คือ กบฏเงี้ยว พ.ศ. 2445

งานวิจัยของ วิบูลย์ ทานุชิต เรื่อง การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ พ.ศ. 2442 - 2476 ผลการศึกษาพบว่า การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก ปัญหาความวุ่นวายในหัวเมืองชายแดน และปัญหาการขาดแคลนบุคลากรเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้รัฐบาลดำเนินการปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ ทั้งนี้รัฐมีความมุ่งหมายที่จะให้มีการผสมกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยการดำเนินการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไป จนสามารถวางรากฐานการศึกษาแบบใหม่ได้สำเร็จ

งานวิจัยของ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว เรื่อง การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามต้นฉบับโบราณในภาคเหนือ ผลการศึกษาพบว่า สังคมเชียงใหม่เป็นสังคมที่ประกอบด้วยชนชั้นต่าง ๆ ได้แก่ ชนชั้นผู้มีอำนาจในการปกครองคือ กษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง และชนชั้นผู้ถูกปกครองคือ ประชาชนและทาส ซึ่งเป็นชนชั้นต่ำสุดในสังคม โดยศึกษาถึงอำนาจ สิทธิ หน้าที่ ตลอดจนสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของชนชั้นต่าง ๆ และธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ในสังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นประมาณ พ.ศ. 2325 - 2394

จากการค้นคว้างานวิจัยที่เกี่ยวข้องพบว่าประเด็นที่ยังไม่ค่อยจะมีการศึกษากันมากนักก็คือ ประวัติศาสตร์สังคม (Social History) ซึ่งมีแง่มุมต่าง ๆ ที่น่าศึกษาอยู่มากมาย เช่น ความเคลื่อนไหวของฐานะทางสังคม (Social mobility) ของคนในสังคม และความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น

ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ผู้เขียนสนใจที่จะศึกษาประวัติศาสตร์สังคมของล้านนาในช่วงเวลา พ.ศ. 2427 - 2476 อันเป็นช่วงที่โครงสร้างทางสังคมในล้านนาเปลี่ยนแปลงไปซึ่งมีผลทำให้สังคมล้านนามีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสภาพภาพและบทบาทตลอดจนรูปแบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมมากขึ้น อันจะทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนามีประเด็นแง่มุมการศึกษาที่หลากหลายขึ้นกว่าเดิม

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาปัจจัยที่ทำให้สภาพภาพและบทบาทของเจ้า โพร ในล้านนา
เปลี่ยนแปลงไประหว่าง พ.ศ. 2424 - 2476
2. เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงสภาพภาพและบทบาทของเจ้า โพร ในล้านนา
ระหว่าง พ.ศ. 2427 - 2476
3. เพื่อศึกษาผลของการเปลี่ยนแปลงสภาพภาพและบทบาทของเจ้า โพร ใน
ล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 2427 - 2476

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ผลของการศึกษาค้นคว้าทำให้เข้าใจวิธีการที่รัฐบาลนำมาใช้ในการเปลี่ยนแปลง
โครงสร้างทางสังคมในล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 2427 - 2476
2. ผลของการศึกษาค้นคว้า ทำให้ทราบถึงสภาพภาพและบทบาทรวมทั้งรูปแบบความ
สัมพันธ์ของเจ้านาย และราษฎรในล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 2427 - 2476
3. ผลของการศึกษาค้นคว้า ทำให้เข้าใจสภาพของการเปลี่ยนแปลงสังคมล้านนา
อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการลิดรอนอำนาจของเจ้าผู้ครองนคร และเจ้านายบุตรหลานลง
อย่างค่อยเป็นค่อยไป รวมทั้งการยกเลิกระบบไพร่และทาส
4. ผลของการศึกษาค้นคว้า ทำให้เข้าใจสภาพสังคม และเห็นภาพถึงการเปลี่ยน
แปลงโครงสร้างทางสังคมในล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 2427 - 2476

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาเรื่อง เจ้า โพร กับความเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 2427 - 2476 มุ่งศึกษาในแง่โครงสร้างของสังคม และการเปลี่ยนแปลงสภาพภาพและบทบาท รวมทั้งรูปแบบความสัมพันธ์ของ เจ้า โพร ในล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 2427 - 2476 ส่วนช่วงก่อน พ.ศ. 2427 - 2476 นั้น จะศึกษาพอสังเขปเพื่อเป็นแนวทางประกอบการวิเคราะห์เท่านั้น

สมมติฐานการศึกษาค้นคว้า

1. นโยบายรวมดินแดนล้านนาให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักรของรัฐบาล ท้าให้โครงสร้างทางสังคมล้านนาเปลี่ยนแปลงไป
2. การลิดรอนอำนาจของเจ้าผู้ครองและเจ้านายอย่างค่อยเป็นค่อยไป รวมทั้งการยกเลิกระบบไพร่และทาส ท้าให้เจ้านายและราษฎรล้านนาพยายามปรับตัวให้เข้ากับสภาพการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมที่เปลี่ยนแปลงไป และท้าให้สังคมล้านนามีการเคลื่อนไหวทางสังคมมากขึ้น

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าจะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) เป็นสำคัญ หลักฐานชั้นรอง (Secondary Source) และการสัมภาษณ์ (Oral History) ประกอบ

แหล่งศึกษาค้นคว้า

1. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
4. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยเชียงใหม่
5. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
6. สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
7. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร

อักษรย่อที่ปรากฏในเชิงอรรถ

จ.ศ.	หมายถึง	จุลศักราช
ว.ศ.	"	รัตนโกสินทร์ศักราช
กส.	"	เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ
ค.	"	เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
คค.	"	เอกสารกระทรวงคมนาคม
ด.	"	เอกสารกระทรวงต่างประเทศ
น.	"	เอกสารกระทรวงนครบาล
พ.	"	เอกสารกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม
ม.	"	เอกสารกระทรวงมหาดไทย
ย.	"	เอกสารกระทรวงยุติธรรม
ยธ.	"	เอกสารกระทรวงโยธาธิการ
วล.-พศ.	"	เอกสารแบบแผนสารโณสมุคพิเศษ
ศ., ศธ.	"	เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ
สบ.	"	เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
สว.	"	เอกสารสำนักงานเลขาธิการรัฐมนตรี
BCR.	"	เอกสารชุด British Consular Report
FO.	"	เอกสารไมโครฟิล์มจากกระทรวงต่างประเทศอังกฤษ

สภาพสังคมล้านนา ก่อนการปฏิรูปการปกครองของรัฐบาล ใน พ.ศ. 2427

1.1 สภาพการเมืองการปกครอง

สงครามระหว่างพม่ากับล้านนาที่คาน โนติดต่อกันมากเป็นระยะเวลาอันยาวนาน ทำให้กลุ่มผู้ปกครองเดิมของเมืองต่าง ๆ ทั้งขุนนาง เจ้าเมืองต้องล้มตายในสงคราม หรือมิฉะนั้นก็ถูกกวาดต้อนไปยังพม่าเกือบทั้งหมด ดังนั้นกลุ่มผู้ปกครองใหม่จึงไม่สืบเนื่องมาจากเชื้อสายเจ้าเมืองหรือกลุ่มผู้ปกครองของล้านนาในอดีตแต่อย่างใด กลุ่มผู้ปกครองใหม่ของเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน คือกลุ่มเจ้าเจ็ดคน ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากพระยาสุละวะลือไชยสงครามซึ่งเป็นเพียงสามัญชนที่สร้างตัวเองขึ้นเป็นผู้นำของชาวล้านนาได้ด้วยความสามารถในการรบและได้รับการยอมรับจากทางฝ่ายไทย คือพระเจ้าตากสินมหาราชและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เชื้อสายตระกูลเจ้าเจ็ดคนได้ทำการปกครองเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน มาจนถึงสมัยที่ยกเลิกฐานะของเจ้าเมืองใน พ.ศ. 2476 อันเป็นปีที่สิ้นสุดการปกครองในระบบเทศาภิบาล

ป.๑ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยาภาวดีเจ้าเมืองลำปางขึ้นเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ และโปรดเกล้าฯ ให้พระยาอุปราชคากสม เมืองลำปางขึ้นเป็นเจ้าเมืองลำปาง ต่อมาใน พ.ศ. 2348 เมืองเชียงใหม่ และลำปางได้ร่วมมือกันจัดตั้งเมืองลำพูน ซึ่งเป็นเมืองร้างอยู่โดยแบ่งคนฉกรรจ์จากเมืองเชียงใหม่ 500 คน เมืองลำปาง 500 คน ให้พระยาบุรีรัตน์ คำนัน เมืองเชียงใหม่ขึ้นเป็นเจ้าเมืองลำพูน¹ สำหรับเมืองแพร่และน่านนั้นก็ได้รับการบูรณะฟื้นฟู และมีเจ้าเมืองปกครองเช่นกัน

¹คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่.

2514. หน้า 118. และ พระยาประชาภิจักรจักร. พงศาวดารโยนกฉบับหอสมุดแห่งชาติ.

2504. หน้า 511.

เมืองต่าง ๆ ทั้งเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน แพร่ และน่าน ต่างมีฐานะเท่าเทียมกัน เพราะราชสำนักกรุงเทพฯ ได้แต่งตั้งบรรดาเจ้าผู้ครองเมืองให้มีศักดิ์เป็นพระยา ตลอดจนตำแหน่งต่าง ๆ เสมอกันหมดยกเว้นในบางสมัยที่ราชสำนักกรุงเทพฯ พระราชทานยศพระเจ้าให้แก่เจ้าเมือง กล่าวคือ ใน พ.ศ. 2345 รัชกาลที่ 1 ได้โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระยาภาวโวละเลื่อนขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้แต่งตั้งให้น้องคนที่ 4 ของพระยาภาวโวละ เป็นพระเจ้านครลำปางดวงทิพ¹ และสมัยรัชกาลที่ 3 แต่งตั้งน้องคนที่ 7 เป็นพระเจ้านครลำพูนบุญมา² ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าเจ้านายที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้านายดินสกลเจ้าเจ็ดคนทั้งสิ้น

ถึงแม้ว่าเมืองต่าง ๆ ในล้านนามจะมีฐานะเท่าเทียมกัน แต่ในทางปฏิบัติแล้วโดยเฉพาะเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน เมืองเชียงใหม่จะมีอำนาจเหนือกว่าอีกสองเมือง ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีหลักฐานปรากฏชัดเจนว่า เมืองเชียงใหม่มีอำนาจเหนือลำปางและลำพูน ดังข้อความจากเอกสารการแต่งตั้งพระยาอุปราชมหาวงศ์ ให้เป็นที่ พระยาเชียงใหม่ และเลื่อนนายพิมพ์สารขึ้นเป็นที่พระยาอุปราช ใน พ.ศ. 2390 ว่า "...อนึ่งทุกวันนี้ พญาเชียงใหม่กับพญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ ก็เป็นผู้ใหญ่กว่าที่เมืองทั้งปวงแล้วโปรดเกล้าฯ ให้พญาเชียงใหม่กับพญาอุปราชเมืองเชียงใหม่เอาใจใส่ดูแลราชการบ้านเมืองให้ทั่วปทั้ง 3 เมือง..."³

¹คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. เล่มเดิม. หน้า 130 - 131. และ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 101. สำเนาบันทึกการนายน้อยปิ่นดาเรื่อง วงศ์สกุลที่เป็นพระยาเชียงใหม่.

²หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190 เลขที่ 8. บัญชีรายชื่อเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่เป็นหัวเมืองขึ้น. และ พระยามหาอำมาตย์อภัย. พงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่. หน้า 99.

³หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 17. สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่อง ตั้งพระยาอุปราชฯ.

ดังนั้นใน พ.ศ. 2390 พระยาเชียงใหม่มหาวงศ์ และพระยาอุปราช จึงเป็นผู้มีอำนาจควบคุมดูแลเมืองทั้งสาม และหัวเมืองขึ้นด้วย ดังหลักฐานจากพระราชกฤษฎีกาของรัชกาลที่ 3 ว่า "...พระยาเชียงใหม่ก็ตั้งเป็นเจ้าเมืองขึ้นใหม่ ๆ กอปรกับด้วยเกียรติยศเป็นอันมากแล้วเมืองลคอร เมืองลำพูน เมืองเชียงราย ก็อยู่ในบังคับพระยาเชียงใหม่ทั้งสิ้น..."¹

นอกจากนั้นเมืองเชียงใหม่ยังมีความสามารถในการกำหนดตัวบุคคลที่เหมาะสมเพื่อดำรงตำแหน่งผู้ครองเมือง และเมืองที่อยู่ในปกครองตั้งแต่เมืองขึ้นจนถึงเมืองลำปาง และลำพูนด้วย เช่น ใน พ.ศ. 2390 เมื่อตำแหน่งผู้ครองเมืองจาวอันเป็นเมืองขึ้นของเมืองลำปางว่างลง รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้ "...พระยาเชียงใหม่ พระยาอุปราชเมืองเชียงใหม่ พระยาลคอร พระยาอุปราชภูไทพี่น้อง บกขุนทหารก็กันจัดเอาบุตรหลานที่เป็นคนดีมีสติปัญญาสมควรจะเปนเจ้าเมืองรักษาบ้านเมืองได้ให้ขึ้นไปเป็นเจ้าเมืองจาว..."²

ในด้านของอำนาจในการแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าเมืองของกรุงเทพฯ นั้น ก็มิใช่อ่างจากัดเช่นกัน โดยผู้ที่จะดำรงตำแหน่งดังกล่าวต้องเป็นผู้ที่ได้รับความเห็นชอบจากบรรดาเจ้านายทั้งสามหัวเมืองด้วย นับว่าการเมืองภายในล้านนาของแต่ละเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ค่อนข้างมีอิสระอยู่มาก

อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมารัฐบาลก็ได้เข้ามามีบทบาททางการเมืองในล้านนามากขึ้น ดังเช่น การก้าวขึ้นสู่อำนาจแทนตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงใหม่ในระยะหลังจะต้องเป็นผู้ที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลกลางเป็นสำคัญ อาจกล่าวได้ว่ารัฐบาลเริ่มต้นมีส่วนเกี่ยวข้องเนื่องจากเกิดการแย่งชิงอำนาจกันเองในหมู่ลูกหลานเจ้าเจ็ดคน รัฐบาลจึงแก้ไขปัญหานี้จากรัชกาลที่ 4

¹หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 47. ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงพระยาเชียงใหม่ตอบรับบอกเรื่องให้ข้าราชการไปสืบชื่อราชการเมืองเชียงรุ่ง.

²หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 17. เล่มเดิม.

ทรงร่วมพิจารณากับเสนาบดีและเจ้านายในล้านนา เลือกระเจ้ากาวิโรศเป็นเจ้าผู้ครองเมือง
เชียงใหม่ หลังจากนั้นรัฐบาลสนับสนุนบุคคลที่ยอมรับอำนาจ และให้ความร่วมมือกับรัฐบาล
ในการปฏิรูปการปกครอง¹ ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองทั้งสิ้น

สำหรับโครงสร้างการปกครองภายในของแต่ละเมืองของเมืองเชียงใหม่ ลำปาง
ลำพูน แพร่ และน่าน คงมีโครงสร้างทางการเมืองปกครองเช่นเดียวกันหมด กล่าวคือ
แต่ละเมืองจะประกอบด้วย เจ้าชั้น 5 บบ ได้แก่ เจ้าเมือง และผู้ช่วยของเจ้าเมือง
อีก 4 ตำแหน่ง คือ พระยาอุปราช พระยาราชบุตร พระยาราชวงศ์ และพระยาบุรีรัตน์²
เข้าใจว่าในระยะแรกของการฟื้นฟูบ้านเมืองตำแหน่งต่าง ๆ คงเป็นตำแหน่งทางทหาร เพราะ
ในสมัยนั้นล้านนายังต้องป้องกันภัยจากการรุกรานของพม่า รวมทั้งการสงครามเพื่อขยาย
อาณาเขตออกไป ต่อมาหน้าที่ทางด้านการสงครามหมดไปตำแหน่งเหล่านี้จึงกลายมาเป็น
ตำแหน่งด้านการบริหารและการปกครองบ้านเมืองแทน

ในสมัยต่อมาเมื่อราชการต่าง ๆ ขยายมากขึ้น และบรรดาเจ้านายบุตรหลานมีมาก
ขึ้น จึงมีการแต่งตั้งเพิ่มเติมอีกหลายตำแหน่งและหลายครั้ง แต่คงจะ ไม่มีความสำคัญเท่าใด
การแต่งตั้งคงเป็นนโยบายของกรุงเทพที่ต้องการให้บรรดาเจ้านายมีความจงรักภักดี และ
เต็มใจปฏิบัติหน้าที่ต่อกรุงเทพ ดังที่รัชกาลที่ 4 มีพระบรมราชโองการว่า "...แต่ที่ทาง
ก๊กได้ ...แต่งตั้งเต็มตำแหน่งหมดแล้ว จำต้องคิดตั้งชื่อขึ้นมาสวมครกแก่ที่เกี่ยวข้องแบบบุตรหลาน
โดยลำดับ..."³

¹ สรัสวดี อ๋องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. 2529. หน้า 64.

² ใน พ.ศ. 2399 รัชกาลที่ 4 ได้ทรงยกตำแหน่งพระยาให้เป็นตำแหน่งเจ้า
ชกไว้แต่เมืองขึ้นให้เป็นพระยาตามเดิมคือ เจ้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน
น่าน รวมถึงตำแหน่งที่ประกอบเป็นเจ้าชั้น 5 บบด้วย ส่วนเมืองแพร่นั้นเนื่องจากผู้ครอง
เมืองมิได้ลงมาเฝ้าในคราวผลัดแผ่นดิน จึงไม่ได้รับการแต่งตั้ง.

³ พระยามหาอำมาตย์ฮิบดี. เล่มเดิม. หน้า 21.

เป็นที่น่าสังเกตว่าตำแหน่งเจ้าชั้น 5 ใบ เป็นการจัดระบบการปกครองในล้านนา โดยการแบ่งปันอำนาจในหมู่ญาติพี่น้องและเครือญาติของเจ้าเมือง โดยเฉพาะกลุ่มเชื้อสายเจ้าเจ็ดคนเท่านั้น การแต่งตั้งโยกย้ายเจ้าผู้ครองเมืองและอุปราชอันถือเป็นตำแหน่งสำคัญจะคำนึงถึงอาวุโสในหมู่ญาติพี่น้องเป็นประการแรก ผู้ที่มีอาวุโสสูงจะได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งในเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน ลดหลั่นกันลงมาตามลำดับความสำคัญ กล่าวคือในสมัยรัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้พระยาภาวโวละเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ มีเจ้าธรรมลังกาเมืองคนที่ 3 เป็นพระยาอุปราชเมืองเชียงใหม่ ส่วนคำสม เมืองคนที่ 2 เป็นพระยานครลำปาง มีเจ้าดวงทิพ เมืองคนที่ 4 เป็นพระยาอุปราชเมืองลำปาง¹ สำหรับเมืองลำพูนซึ่งตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าคำพันธ์ เมืองคนที่ 6 ซึ่งเคยเป็นพระยาบุรีรัตน์เมืองเชียงใหม่เป็นพระยาลำพูน และเจ้าบุญมา เมืองคนที่ 7 เป็นที่อุปราช²

นอกจากตำแหน่ง เจ้าชั้น 5 ใบแล้ว ในการบริหารบ้านเมืองยังมี "เจ้าสนามหลวง" หรือ "เจ้าสนามหลวง" ซึ่งพบหลักฐานว่ามีมาก่อนสมัยตระกูลเจ้าเจ็ดคนแล้ว คำว่า "เจ้า" เป็นภาษาพื้นเมือง แปลว่า "คั่น" หรือ "แรก" ในความหมายนี้ น่าจะหมายถึงการที่เจ้าเมืองและบรรดาเจ้านายจะเป็นผู้ริเริ่มว่า จะจัดราชการบ้านเมืองอย่างไรก็จะมาปรึกษากันที่เจ้าสนามหลวง และดำเนินการไปตามที่ได้ตกลงกัน

เจ้าสนามหลวงประกอบด้วยคณะขุนนาง จำนวน 32 คน โดยแบ่งเป็นพระยาเจ้าสนาม 2 นาย พระยาสนามชั้นที่หนึ่ง 10 นาย พระยาสนามชั้นที่สอง 10 นาย และพระยาสนามชั้นที่สาม 10 นาย เชื่อว่ามีส่วนที่ช่วยเหลือเจ้าเมืองในการบริหารบ้านเมือง การตัดสินใจและความและการจัดเก็บภาษีอากร

¹คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ฯ. เล่มเดิม. หน้า 97. และ พระยาประชาภิจักรจักร. เล่มเดิม. หน้า 485.

²แหล่งเดิม. หน้า 118 และ 510.

1.2 สภาพเศรษฐกิจ

โดยทั่วไปแล้วสภาพเศรษฐกิจของล้านนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีสภาพเป็นแบบเลี้ยงตัวเองหรือแบบพอยังชีพ โดยราษฎรประกอบอาชีพการเกษตรเป็นอาชีพหลักควบคู่ไปกับการค้า การเพาะปลูกในบางท้องที่อาศัยระบบการชลประทานช่วยโดยการทำเหมืองฝาย ชาวบ้านในหมู่บ้านนอกจากทำมาแล้วยังปลูกพืชผลต่าง ๆ ไว้บริโภคอีกด้วย นอกจากนี้ยังมีการเลี้ยงสัตว์เพื่อใช้งานและเป็นอาหาร ส่วนกิจกรรมในหมู่บ้าน มีการปลูกฝายสำหรับทอดผ้า การจักสาน การทอผ้า จอบ เสียม กิจกรรมบางชนิดเป็นกิจกรรมที่ไม่สามารถทำการผลิตได้ทุกหมู่บ้าน เพราะขาดวัตถุดิบและเป็นการผลิตที่ต้องอาศัยความรู้ความชำนาญเฉพาะจึงต้องมีการแลกเปลี่ยนสิ่งของเหล่านี้กับหมู่บ้านอื่น เช่น ที่เมืองน่าน มีบ่อเกลือจึงมีการผลิตเกลือสินเธาว์เป็นสินค้าส่งไปจำหน่ายยังเมืองต่าง ๆ ในล้านนา นอกจากนี้พ่อค้าจีนฮ่อจากยูนนานยังนำไปจำหน่ายในรัฐชานและมณฑลยูนนานอีกด้วย¹

การค้าขาย

การค้าขายแลกเปลี่ยนผลิตผลในระดับหมู่บ้านในบริเวณใกล้เคียงกัน อาจมีการติดต่อตลาดเป็นครั้งคราว ชาวบ้านจะนำของมาแลกเปลี่ยนซื้อขายกันที่ตลาด การติดต่อเช่นนี้มีอยู่ทั่วไปในยูนนาน ลิบสองพันนา หลวงพระบาง รัฐชาน และทั่วไปในล้านนา²

¹ชูลีทธิ ชูชาติ. วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านนาคเหนือของประเทศไทย

พ.ศ. 2394 - 2475. 2523. หน้า 29 - 38.

²สุเทพ สุนทรเกษม. "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นล้านนา : ข้อวิจารณ์และเสนอแนะแนวการศึกษา," ใน รวมบทความสัมมนาล้านนาศึกษา : ประวัติศาสตร์และโบราณคดี. 2528. หน้า 8.

สำหรับการค้าขายในเมืองจะมีการติดตลาดทุก ๆ เช้า เช่น ตลาดที่เชียงใหม่ว่าชาวบ้านจะนำสินค้ามาขาย "...ทุกคนนั่งกับพื้นดินมีกระจากอยู่สองข้าง บางครั้งก็เทของจากกระจากเรียงไว้บนใบตองของที่ขายส่วนมากก็เป็นพวกอาหาร..."¹

ส่วนการค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างเมืองกับเมือง หรือหมู่บ้านกับเมืองในบริเวณล้านนานั้นกระทำโดยพ่อค้าวัวต่าง ซึ่งเป็นชาวนาที่อาศัยอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ที่ใช้เวลาร้างหลังฤดูกาลเก็บเกี่ยวทำการรวบรวมผลผลิตจากหมู่บ้าน ซึ่งส่วนมากเป็น ผัก ผลไม้ หรือประเภทของป่า เดินทางออกไปค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าที่ตลาดคลานในหมู่บ้านของตน เช่น เกลือ ปลาแห้ง กลั๊นมา และเมื่อการค้าระหว่างล้านนากับพม่าและกรุงเทพฯ ขยายตัวมากขึ้น สินค้าอุตสาหกรรมบางชนิด เช่น เกลือผ้า ค้าย ไม้ขีดไฟ น้ำมันก๊าด เทียนไข เครื่องใช้ทำด้วยโลหะ ก็ได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของสินค้าของพ่อค้าวัวต่างด้วย² สำหรับเส้นทางที่พ่อค้าวัวต่างใช้เดินทางค้าขายมีหลายเส้นทาง เช่น

1. เส้นทางระหว่าง เชียงใหม่ - แม่มาลัย - ป่าแป - เมืองปาย
2. เส้นทางระหว่าง เชียงใหม่ผ่านลำพูน, แม่ทา, ภูเขาขุนตาล, ห้างฉัตร, ลำปาง
3. เส้นทางระหว่าง เชียงใหม่ - พะเยา - เมืองบง
4. เส้นทาง ท่าอิฐ - พะเยา - เชียงราย
5. เส้นทาง ท่าอิฐ - แพร่ - น่าน³

¹คาร์ล บ็อค. ท้องถิ่นสยามยุคพระบาทเจ้าหลวง. แปลโดย เสฐียร พันธีรชัย และอัมพร ทีชะระ. 2529. หน้า 113.

²ฐิติ ฐชาติ. พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2398 - 2503). 2525. หน้า 69 - 70.

³แหล่งเดิม. หน้า 46 - 50.

นอกจากการค้าระหว่างหมู่บ้านและเมืองต่าง ๆ ในบริเวณล้านนาแล้ว ยังมีการค้าระหว่างบริเวณล้านนากับรัฐเพื่อนบ้าน เช่น มณฑลยูนนาน รัฐชานของจีนดินแดนบางส่วนของพวกเขา และหลวงพระบาง ผู้ที่ดำเนินการค้าได้แก่ พ่อค้าจีนฮ่อจากยูนนาน และพ่อค้าไทยใหญ่ ขบวนค้าขายของพวกจีนฮ่อใช้ม้าและล่อ ส่วนพวกไทยใหญ่ใช้วัวต่าง เป็นพาหนะในการขนสินค้า โฮลส์ เอส ฮัลเลต ได้บันทึกไว้ว่า พ่อค้าจีนฮ่อนำสินค้าจากยูนนานได้แก่ ผืน ชีผึ้ง มันฮ่อ หม้อทองเหลือง ผ้าไหม หมวกฟาง เข้ามาจากหน่อย่านล้านนา ส่วนคนชากลับซ้อ เกลือ หมาก ผ้า ยาก ล้านนา กลับไปจากหน่อย่านยูนนานด้วย¹ เช่นเดียวกับที่ คาร์ล บ็อค ได้บันทึกไว้ว่า พ่อค้าชาวยูนนานนำสินค้าจากพวกชีผึ้ง ผืน กระกรร และเครื่องเหล็กทุกชนิด ระฆังทองเหลือง ผ้าไหม หมวกฟาง ชะมดเข็ด เข้ามาจากหน่อย่านที่ตลาดเชียงใหม่ว่าง²

สำหรับพ่อค้าชาวไทยใหญ่นั้น คาร์ล บ็อค ได้บรรยายถึงพ่อค้าชาวไทยใหญ่ที่เขาพบระหว่างการเดินทางจากลำปางไปเชียงใหม่ว่า "...ตอนเช้าวันรุ่งขึ้นเราได้พบขบวนพ่อค้าเงี้ยวคุมวัวต่างบรรทุกหมาก พริกแห้ง พริกขี้หนู พริกขี้ไผ่ เพื่อนำไปขายที่ละคร (ลำปาง)...³

ทั้งพ่อค้าจีนฮ่อและไทยใหญ่นักได้เดินทางจากล้านนาไปยังเมืองมะละแหม่งเพื่อซื้อสินค้าอุตสาหกรรม เช่น ผ้า เลื่อผ้า เข้ามาจากหน่อย่านล้านนาด้วย⁴ และหลังจาก พ.ศ. 2398 พ่อค้าจีนฮ่อ และไทยใหญ่ก็ได้เดินทางค้าขายระหว่างล้านนากับมะละแหม่งมากขึ้น

¹Holt S. Hallet. A Thousand Miles on and Elephant in the Shan States. 1890. P. 210 - 213.

²คาร์ล บ็อค. เล่มเดิม. หน้า 114 - 115.

³แหล่งเดิม. หน้า 94.

⁴จุลลิต์ ชูชาติ. วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394 - 2475. 2523. หน้า 52 - 53.

นอกจากการค้าทางบกกับรัฐเพื่อนบ้าน และบริเวณเมืองต่าง ๆ ในล้านนาแล้ว ยังมีการค้าทางเรือระหว่างเมืองต่าง ๆ ของล้านนากับกรุงเทพฯ โดยใช้เส้นทางลำน้ำปิง วัง ยม น่าน ลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยา การเดินทางโดยเรือจากล้านนามายังกรุงเทพฯ หรือจากกรุงเทพฯ ไปยังล้านนานั้นเสียเวลาไม่เท่ากันเสมอไป ดังเช่น ดร.แคเนียล แมคกิลวารี ซึ่งเดินทางไปเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2406 ใช้เวลาเดินทาง 49 วัน จึงถึงเชียงใหม่¹ ส่วน ดร.ชามูเอล อาร์ เฮาส์ ใช้เวลาเดินทางไปเชียงใหม่โดยใช้เวลาเดินทางจากเชียงใหม่ถึงระแหง 18 วัน และจากระแหงถึงกรุงเทพฯ อีก 12 วัน รวมเวลาทั้งหมดเป็น 30 วัน²

สำหรับสินค้าที่ซื้อขายกันนั้น สังฆราชบาลเลอกัวซ์ ซึ่งเข้ามาเมืองไทยราว พ.ศ. 2372 ได้บันทึกว่า "...เกลือเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนอันสำคัญมาก เพราะต้องนำขึ้นมาจากบางกอก ไปขายที่เชียงใหม่ได้ราคาแพง..."³ โฮลส์ เอส ฮัลเลต ได้บันทึกว่า สินค้าจากเชียงใหม่ที่ส่งไปขายกรุงเทพฯ ได้แก่ งามช้าง ครั่ง ผืน สีเสียด หนังสือ ผ้าเช็ดตัว ชีผึ้ง และดินประสิว ส่วนสินค้าจากกรุงเทพฯ เข้าสู่เชียงใหม่ ได้แก่ สินค้าผ้า ปิ่น ตะกั่ว เหล็กแผ่น ตะปู กะมะถัน น้ำมันพืช เทียนไข เครื่องถ้วยชามจีน ไม้ขีดไฟ และด้าย ราคาสินค้าดังกล่าวแล้วสูงกว่าราคาสินค้ากรุงเทพฯ ประมาณร้อยละ 12.5 ถึงร้อยละ 67⁴

¹แคเนียล แมคกิลวารี. เมืองไทยที่ข้าพเจ้ารู้จัก. 2525. หน้า 5.

²ยอร์จ ฮอรัส เฟลทส์. ดร.เรโนลด์ เฮาส์ หมอฝรั่งสามรัชกาล. 2525. หน้า 121 - 127.

³สังฆราช บาลเลอกัวซ์. เล่าเรื่องเมืองไทย. 2506. หน้า 40.

⁴Holt S. Hallet. Op. cit. P. 296 - 297.

1.3 สภาพทางสังคม

สังคมล้านนาเป็นสังคมที่มีชนชั้นต่าง ๆ คือ เจ้าเมือง เจ้านาย ขุนนาง ไพร่ ทาส และพระสงฆ์ เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของโครงสร้างทางสังคม ดังจะได้อธิบายใน รายละเอียดต่อไปนี้

เจ้าเมืองและเจ้านาย

เจ้าเมืองและเจ้านาย เป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในบ้านเมืองทั้งในด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม การที่จะอธิบายถึงสถานะของเจ้าเมืองและเจ้านาย อาจพิจารณาได้จาก ประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

อำนาจทางการเมืองการปกครองในระดับท้องถิ่น

เจ้าผู้ครองนครในล้านนาสืบตระกูลเจ้าเจ็ดคนได้สร้างสิทธิธรรมในการปกครอง บ้านเมืองโดยผ่านทางพิธีกรรมตามโบราณราชประเพณีของท้องถิ่น เช่นเดียวกับราชวงศ์ มังราย เช่น พิธีบรมราชาภิเษก พิธีโก่น้ำพิพัฒน์สัจจา อีกทั้งการครอบครองสิ่งของศักดิ์สิทธิ์ ที่ได้รับตกทอดมาจากบรรพบุรุษ คือ เครื่องราชาภิเษก เป็นต้นว่า คาบไชย หอก และ มีดสะหรีกัญไชย แต่การอ้างถึงการครอบครองสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวก็เป็นเฉพาะในช่วงแรกของ สมัยตระกูลเจ้าเจ็ดคนเท่านั้น เพราะฉะนั้นฐานะของเจ้าผู้ครองนครในล้านนาจึงเสมือนนาคัยย์ ของท้องถิ่นที่หาหน้าทีสืบต่อจากราชวงศ์มังราย และเจ้าผู้ครองนครก็มีความคิดที่จะฟื้นฟูบ้านเมือง ล้านนาให้เจริญรุ่งเรืองเหมือนสมัยพระยามังรายปกครองอีกด้วย

การสร้างสิทธิธรรมของเจ้าเมือง นอกจากจะผ่านทางพิธีราชาภิเษก และพิธีโก่น้ำ พิพัฒน์สัจจาแล้ว ตระกูลเจ้าเจ็ดคนจะอ้างถึงความเป็นเจ้าของสิ่งของศักดิ์สิทธิ์อันเกิดจากการได้รับ "เครื่องยศ" ซึ่งเป็นเสมือนเครื่องราชูปโภคที่ได้รับพระราชทานจากพระมหากษัตริย์ ของไทย เจ้าเมืองและเจ้านายชั้นสูงในล้านนาจะมีเครื่องยศประจำตนหนึ่ง ซึ่งถือว่าเป็นของ

ที่พระราชทานเฉพาะบุคคล ผู้อื่นจะเข้าร่วมมิได้ และเมื่อเจ้านายสิ้นชีวิตลงจะต้องคืนเครื่องยศที่ได้รับพระราชทานทุกชิ้น¹

นอกเหนือไปจากที่กล่าวแล้วหากเจ้าผู้ครองนครเป็นผู้มีความสามารถในการปกครองบริหารบ้านเมือง ได้รับการยอมรับจากประชาชน อีกทั้งได้รับการแต่งตั้งจากรัฐบาลก็เท่ากับเป็นการสร้างความชอบธรรมในการดำรงตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครด้วยเช่นกัน

สำหรับอำนาจในการปกครองบ้านเมือง ตามบทบัญญัติในกฎหมาย เจ้าผู้ครองนครมีฐานะประดุจ "เจ้าชีวิต" อย่างไรก็ดี เข้าใจว่าในความเป็นจริง เจ้าผู้ครองนครมีฐานะเป็นเสมือนเพียง "มูลนาย" คนหนึ่ง แต่มีอำนาจมากเพราะอาจจะมีบุคลิกภาพที่เข้มแข็ง มีที่ดินมากกว่าคนอื่น ๆ มีผู้คนในความควบคุมมากกว่าคนอื่นหรือมีเครือข่ายการสนับสนุนมากกว่าคนอื่น ๆ ดังนั้นในการปกครองเจ้าเมืองจึงต้องมีการประนีประนอมประสานผลประโยชน์กับเจ้าคนอื่น ๆ ด้วย ดังนั้นจึงเห็นได้จากกระบวนการสืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองในล้านนานั้นมักขึ้นอยู่กับฐานอำนาจที่เจ้านายแต่ละคนมีอยู่และผู้ที่ดำรงตำแหน่งอุปราชมักมีโอกาสดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองมากกว่าตำแหน่งอื่น ๆ โดยเฉพาะเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ผู้ที่ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองเป็นผู้ที่สืบเชื้อสายมาจากตระกูลเจ้าเจ็ดคนทั้งสิ้น

เจ้าผู้ครองนครในล้านนาเป็นผู้ที่มีอำนาจสูงสุดในบ้านเมือง กล่าวคือ นอกจากเป็นผู้ปกครองสูงสุดของราชบุตรแล้วยังมีอำนาจในการออกกฎหมาย การจัดการศาล ซึ่งราชบุตรจะต้องเคารพเชื่อฟังและปฏิบัติตามคำสั่ง ดังที่ ดร.แคเนียล แมคกิลวารี ได้บันทึกว่า

"...เมื่อเจ้าหญิงทรงมีบัญชาข้าราชการบริพารของเธอซึ่งอยู่ห่างไกลออกไปในหมู่บ้านนั้นก็จะต้องมาเฝ้าเธอตามคำสั่ง ถ้าเจ้าหลวงจะมีคำสั่งประการใด ประชาชนทั่วทั้งแผ่นดินจะต้องปฏิบัติตามคำสั่ง ทั้งนี้เพราะเหตุว่าพลเมืองทั้งหมดอยู่ใต้อำนาจการปกครองของพระองค์..."²

¹สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล. เล่มเดิม. หน้า 115 - 118.

²แคเนียล แมคกิลวารี. เล่มเดิม. หน้า 71.

จะเห็นว่าเจ้าเมืองเป็นผู้ที่มีอำนาจมากในสังคม โดยเฉพาะอำนาจในการพิจารณาตัดสินคดีความต่าง ๆ เจ้าเมืองมีอำนาจสูงสุดในการตัดสินลงโทษตามที่เห็นสมควร ดังเช่น ในสมัยของพระเจ้ากาวิโรจสุริยางษ์ ผู้ที่กระทำความผิดโดยการลักขโมยของข้าง จะถูกจำคุกหรือเฆศด้วยหวายเพื่อให้เช็ดหลายเท่านั้น เพราะทรงเห็นว่าผู้ขโมยยากจนไม่สามารถหาซื้อได้ แต่หากเป็นการลักเล็กขโมยน้อย เช่น การลักพริก ลักมะเขือ ที่ชาวบ้านปลูกเอาไว้ตามบ้านหรือบริเวณเรือสวนไร่นา ผู้กระทำความผิดมักจะได้รับโทษสถานหนักอาจถึงขั้นประหารชีวิต เพราะทรงเห็นว่าเป็นคนเกียจคร้านไม่รู้จักรักการทมาหากิน ซึ่งพระองค์มีอำนาจสูงสุด สามารถสั่งประหารชีวิตนักโทษคดีต่าง ๆ ตามที่เห็นสมควรด้วยคำว่า "อ้าว" เพียงคำเดียวจนราษฎรทั่วไปเรียกพระองค์ว่า "เจ้าชีวิตอ้าว"¹

นอกจากนั้น ในการพิจารณาตัดสินคดีความในบางคดีก็ขึ้นอยู่กับความพอใจของเจ้าผู้ครองนครด้วยเช่นกัน ดังเช่นกรณี เมืองชายเจ้าเมืองลาซุนที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้ลอบแทงข้างของเจ้าหลวงเชียงใหม่ จึงถูกเจ้าหลวงเชียงใหม่ตัดสินประหารชีวิต โดยมีได้มีการพิจารณาตัดสินด้วยหลักเกณฑ์ที่ยุติธรรม "...เจ้าผู้ครองลาซุนได้สอบถามเรื่องราวมาก่อนที่จะมอบตัวน้องชายของตนมาให้ตัดสินคดี และได้พิสูจน์แล้วว่าเจ้าชายเป็นบุปผิสุทธิ์ในกรณีนี้ แต่เจ้าหลวงเชียงใหม่ไม่ยอม เจ้าชายหนุ่มจึงโดนตัดสินประหารชีวิต..."²

นอกจากคดีตัวอย่างดังกล่าวแล้ว ในการตัดสินคดีบางครั้งผู้ที่กระทำความผิดอาจไม่ถูกลงโทษแต่อย่างใด เพราะเป็นคนของเจ้าผู้ครองนคร "...ชายคนนั้นถูกตัดสินประหารชีวิต แต่เนื่องจากเป็นคนโปรดปรานของเจ้าผู้ครองลาซุนจึงไม่เพียงแต่จะได้รับการยกโทษอย่างเดียว แต่ได้รับการปล่อยตัวเป็นอิสระด้วย..."³

¹ สงวน วิชาสุวรรณ์. คนดีเมืองเหนือ. 2515. หน้า 280 - 281.

² คาร์ล บ็อค. เล่นเดิม. หน้า 118.

³ แหล่งเดิม. หน้า 119.

พันธะต่อรัฐบาล

เนื่องจากหัวเมืองล้านนามีฐานะเป็นเมืองประเทศราชของราชสำนักกรุงเทพ
เพราะฉะนั้นจึงมีพันธะที่ต้องปฏิบัติต่อราชธานีที่สำคัญ 2 ประการ คือ

ประการแรก การส่งเครื่องราชบรรณาการซึ่งประกอบด้วยต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง
และสิ่งของอื่น ๆ หากมีการละเมิดไม่ปฏิบัติตามพันธะจะถือว่าเป็นกบฏแข็งเมือง ดังปรากฏ
ในพระไอยการกระบดศึก ว่า

"...9 มาตราหนึ่ง เมืองปากใต้ ฝ่ายเหนือ ซึ่งขึ้นแก่กรุงเทพมหานครให้มา
อ่อนน้อม นาคอกไม้ทองเงิน เครื่องราชบรรณาการมาถวายตามราชประเพณี
แต่ก่อน ถ้าเมืองใดมิได้กระทำตามประเพณีขงบ้านเมืองไว้ให้เป็นจุลาจลใน
แผ่นดินท่านไซ้ ท่านว่าโทษถึงตาย..."¹

ปรากฏหลักฐานจากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ที่ระบุว่า เมืองต่าง ๆ ในล้านนา
ได้ส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายราชสำนักกรุงเทพ ดังนี้

เมืองเชียงใหม่

ต้นไม้เงินต้นไม้ทองขนาดเท่ากัน สูง 5 ศอก มี 9 ชั้น

ไม้ขนลุก และน้ำรัก 150 ขอก เป็นต้น²

เมืองลำปาง

ต้นไม้เงินต้นไม้ทองขนาดเท่ากัน สูง 2 ศอก มี 5 ชั้น

น้ำรัก 100 ขอก เป็นต้น³

¹องค์การคำครุสภา. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4. 2504. หน้า 129.

²หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 - 1235
เลขที่ 107. บัญชีเจ้าเมืองลาวพุงขาวส่งเครื่องบรรณาการประจำปี.

³แหล่งเดิม.

เมืองลาปูน

ต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง ขนาดเท่ากัน สูง 3 ศอก มี 5 ชั้น

งาช้าง 4 กิ่ง เป็นต้น¹

เมืองแพร่

ต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง ขนาดเท่ากัน สูง 3 ศอก มี 5 ชั้น

งาช้าง 2 กิ่ง และผ้าขาวเลา 150 เลา เป็นต้น²

นอกจากเครื่องราชบรรณาการที่จะต้องส่งลงมาเป็นประจำทุก 3 ปีแล้ว หากมีงานพระราชพิธีต่าง ๆ ที่จำเป็นต้องใช้สิ่งของที่มีในท้องถิ่น ราชสำนักกรุงเทพฯ จะเรียกเกณฑ์ให้เมืองต่าง ๆ จัดส่งลงไป เช่น เมื่อจะทำการพระเมรุ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามลากลมรสุมดีพระยาบรมประไพย์ ราชสำนักกรุงเทพฯ ได้กำหนดให้เมืองต่าง ๆ ส่งกระดาศไทยมาช่วยในงานพระราชพิธีดังนี้

เมืองเชียงใหม่	สองหมื่นเลา
เมืองลำปาง	หมื่นห้าพันเลา
เมืองลาปูน	หมื่นเลา
เมืองแพร่	หมื่นเลา
เมืองน่าน	หมื่นห้าพันเลา ³

¹หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 - 1235 เลขที่ 107. เล่มเดิม.

²แหล่งเดิม.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/19. บอกพระศรีธรรมสาส์นเมืองเชียงใหม่.

เมื่อเมืองประเทศราชส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายแล้ว ราชสำนักกรุงเทพ จะส่งสิ่งของตอบแทนให้กลับไปใช้สอยในบ้านเมือง โดยพระราชนานแก่ผู้คุมบรรณาการลงใบ สิ่งของที่พระราชนานมักเป็นของที่ทางเมืองประเทศราชขาดแคลนและขอรับมา ดังเช่น ใน พ.ศ. 2389 พระเมืองแก้ว พระเมืองแก่น พระอินทราชา และบ่าวไพร่ ได้คุมส่วย ไม้ซุงสัก 200 ตัน ผ้าขาวเพลา 200 เพลา ฯลฯ ของเมืองแพร่ส่งมาถวาย แล้วขอรับ พระราชนานสิ่งของต่าง ๆ เพื่อใช้ในบ้านเมือง ได้แก่

ร่ม	50	คัน
รองเท้า	50	คู่
กระจกต่างศรี...	20	
สุพรรณกัน	1	หาบ
รงหนัก	10	หาบ
เครื่องยา		
ขามข้าว	200	าบ
ขามแกง	200	าบ ¹

ประการที่สอง การป้องกันประเทศถือเป็นหน้าที่สำคัญของเมืองประเทศราช ที่ต้องช่วยเหลือรัฐบาลกลาง เช่น ยามมีศึกสงครามจะถูกเกณฑ์กำลังทหาร ซึ่งจะต้องส่งกำลังมา ช่วยอย่างรวดเร็ว เพื่อมิให้ถูกเพ่งเล็ง กองทัพเชียงใหม่เคยถูกเกณฑ์ราชการศึกหลายครั้ง เช่น คราวกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 และเมื่อสถานการณ์ผิดปกติเมืองประเทศราชต้องอยู่ใน สภาพเตรียมพร้อมป้องกันบ้านเมืองเสมอ²

¹หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208.
เลขที่ 41. สารตราฯ ถึงเมืองแพร่เรื่องตอบรับไม้ซุงสัก แล ผ้าขาวซึ่งทูลเกล้าถวาย.
²สร้อยคำ อ่องสกุล. เล่มเดิม. หน้า 69.

การเก็บส่วย

ส่วยเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญอีกทางหนึ่งของเจ้าเมืองและเจ้านาย อาจกล่าวได้ว่า การเก็บส่วยเป็นวิธีการที่จะแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากดินแดนที่อยู่ภายใต้การปกครอง เพื่อเสริมสร้างฐานะทางเศรษฐกิจของเจ้าเมืองและเจ้านายให้มีฐานะมั่นคงมากยิ่งขึ้น ในบิหนึ่ง ๆ เจ้านายมีรายได้จากการเก็บส่วยเป็นจำนวนมากทั้งการเก็บส่วยจากพวกไพร่ในบ้านเมือง การส่งส่วยของราษฎรตามหัวเมืองชั้นนอกที่อยู่ภายใต้การปกครอง ตลอดจนเก็บส่วยจากผู้อพยพเข้ามาพึ่งพาอาศัยอยู่ในเมืองนั้น ๆ

การเก็บส่วยจากพวกไพร่นั้นเจ้าเมืองจะเก็บส่วยจากไพร่ที่ไม่สามารถมาเข้าเฝ้ารับราชการได้ เพราะอยู่ห่างไกลและเดินทางมาเข้าเฝ้าไม่สะดวก จึงต้องเสียส่วยซึ่งอาจเป็นของป่าหรือผลิตผลต่าง ๆ ที่หาได้ในท้องถิ่น แทนการทูลราชการโดยเรียกไพร่เหล่านี้ว่าไพร่ส่วย

นอกจากนั้นเจ้าเมืองยังมีรายได้จากการเก็บส่วยหรือภาษีจากพวกไพร่ที่อาศัยอยู่ในบ้านเมือง ที่เป็นเช่นนี้เพราะทางฝ่ายผู้ปกครองได้อำนาจสิทธิการเข้าครอบครอง เป็นเจ้าของที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติทั้งหมดในแผ่นดิน ทั้งนี้ไพร่คนใดได้ทำมาหากินมีภูมิลำเนาอยู่ในเขตแขวงเมืองใดก็จะต้องเสียส่วยหรือภาษีให้แก่เจ้าเมืองนั้น

นอกจากรายได้จากการเก็บส่วยจากแหล่งต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ตามหัวเมืองชั้นนอกเจ้านายจะใช้คำว่าไพร่บุคคลแล้รรักษาผลประโยชน์และบริหารจัดการเก็บส่งให้เจ้านาย ดังหลักฐานที่ว่า

"...แต่ภายในอาณาเขตเชียงใหม่ คือเมืองเชียงใหม่ เมืองฝาง ตลอดจนมาถึงเมืองงายเชียงดาว ยังเป็นท้าวเนป้าร้างว่างอยู่ เบนแต่เจ้านายในเมืองเชียงใหม่ ทวงเนื้อที่ ป่าฝ้าง ป่าช้าง เบนอาณาประโยชน์ของเจ้านายคนนั้นบ้าง นี่บ้าง แลใช้บ่าวไพร่ไปตรวจตรารักษาผลประโยชน์เนื่อง ๆ มา..."¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.40/3. รายงานหลวงประจำคดีกิจ.

ผู้เขียนพบหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการรวบรวมส่วยส่งเจ้าผู้ครองนครว่า
"...มีบ้านนี้ ได้ตรวจเมื่อศักราช 1248 มี 5 ตำบล ปีหนึ่งเก็บรวมขึ้นส่งได้หนัก 630 ชั่ง
มีพนักงานเมืองเชียงใหม่เก็บส่งพระเจ้านครเชียงใหม่..."¹

จะเห็นว่าเจ้าเมืองมีรายได้จากส่วยในหลาย ๆ แหล่ง แม้กระทั่งกลุ่มชาติพันธุ์
ต่าง ๆ ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในเขตของเมืองใดก็จะต้องเสียส่วยแก่เจ้าเมืองด้วย ดังจะเห็น
ได้จากคำกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของ พระสฤทธิพิจนภรณ์ ความว่า

"...คนป่าชาติมุเซอ ตองซู่ แลยางขาว ยางแดง ซึ่งอยู่ตามชายแลใน
พระราชอาณาเขตที่พึ่งได้มาใหม่นี้ ...ขอให้อยู่ในความปกครองแต่เพียง...
ให้เสียส่วยแก่เมืองที่ตัวตั้งบ้านเรือนท่ามาหากินอยู่ในเขตแขวง แต่อย่าง
เบา ๆ เพียงข้าวเปลือกหลังเรือนละ 2 ถัง ในชั่วปี 1 หรือสิ่งใดตามแต่
จะเพาะปลูกแสหาได้ เช่น ครั่ง ขึ้นฝั่ เป็นต้น..."²

การประกอบการค้าของเจ้าเมืองและเจ้านาย

รายได้ของเมืองต่าง ๆ ในล้านนามักจะตกอยู่กับเจ้าเมืองและเจ้านายเป็นส่วนใหญ่
รายได้ที่สำคัญทางหนึ่งของเจ้าเมืองและเจ้านายก็คือ การประกอบการค้าซึ่งสร้างความมั่งคั่ง
ให้แก่บรรดาเจ้านายมาก

เป็นเบาะได้ว่าสินค้าต่าง ๆ ที่เจ้านายนำมาค้าขายแลกเปลี่ยนกับพ่อค้าต่างชาตินั้นเป็น
ผลิตภัณฑ์กะเทมที่มาจากราษฎรในรูปของส่วย และบรรณาการประเภทของป่าต่าง ๆ สินค้า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/41.
ฉบับออกเมืองผาง เชียงแสน เชียงราย เชียงใหม่.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.99/18.
พวกเงี้ยวยกกำลังมาขู่เมืองเชียงแสน แลเรื่องจัดการปกครองเมืองเชียงแสน.
(6 มิถุนายน ร.ศ. 112 - 9 กรกฎาคม ร.ศ. 112).

ดังกล่าวเป็นที่ต้องการของรัฐเพื่อนบ้าน ดังเช่น พ่อค้าจากเมืองท่ามะละแหม่งมีความต้องการสินค้าประเภทของป่า ได้แก่ เขาสัตว์ หนังสัตว์ ครั่ง สีเสียด จากล้านนา¹ โดยมีเมืองเชียงใหม่นั้นเป็นศูนย์กลางการซื้อขายแลกเปลี่ยนที่สำคัญของล้านนา นอกจากตัวอย่างดังกล่าวแล้ว ในแต่ละปีจะมีกองคาราวานพ่อค้าจีนฮ่อจากยูนนานเดินทางมาพร้อมกับสินค้า เช่น ผืนผ้าไหม มันทองเหลือง สินค้าผ้าไหม หมวกฟาง นำมาค้าขายแลกเปลี่ยนเอาสินค้าต่าง ๆ เช่น ผ้ายืดจากล้านนากลับไปยูนนาน² จึงเป็นไปได้ว่ากลุ่มพ่อค้าล้านนาที่ขายสินค้าให้กับพ่อค้าดังกล่าวคงจะเป็นกลุ่มของเจ้าเมือง เจ้านาย มากกว่าราษฎร ทั้งนี้เพราะมีข้อได้เปรียบในแง่ที่ชนชั้นผู้ปกครองมีอำนาจในการเรียกเก็บส่วยจากไพร่ที่ไม่สามารถมารับราชการ ตลอดจนการเรียกเก็บภาษีจากบรรดาไพร่ในรูปของผลผลิตต่าง ๆ ที่ทำการเพาะปลูกหรือเก็บมาจากป่า อาจกล่าวได้ว่าการเก็บส่วยในรูปของผลผลิตต่าง ๆ เป็นการตอบสนองความต้องการทางเศรษฐกิจของชนชั้นผู้ปกครอง เพราะสามารถนำไปซื้อขายแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่มีอยู่อย่างหลากหลายซึ่งบรรดาพ่อค้าชาวไทใหญ่ และจีนฮ่อนำเข้ามาจำหน่ายในล้านนา ดังนั้นรายได้ของบรรดาเจ้านายอีกทางหนึ่งคงมาจากการค้าทางไกลกับรัฐเพื่อนบ้านได้แก่ มณฑลยูนนานทางตอนใต้ของจีน รัฐไทใหญ่ ตลอดจนเมืองท่ามะละแหม่งในพม่า

นอกจากเจ้านายจะมีรายได้จากการค้าทางไกลกับรัฐเพื่อนบ้านดังกล่าวแล้ว สันนิษฐานว่าเจ้านายคงมีรายได้จากการค้าทางเรือระหว่างกรุงเทพฯ กับล้านนาด้วย เพราะจากบันทึกของ โฮลส์ เอส ฮัลเลต ท้าให้ทราบว่าสินค้าจากเชียงใหม่ที่ส่งไปขายกรุงเทพฯ หลายประเภท ได้แก่ งาช้าง ครั่ง ผืน สีเสียด หนังสัตว์ เขาสัตว์ ผ้าไหม และดินประสิว³ จึงเป็นไปได้ว่าเจ้านายบางคนอาจมีบทบาทด้านการค้าขายระหว่างล้านนากรุงเทพฯ ด้วย

¹ฐลัทธิต์ ชูชาติ. พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2398 - 2503). 2525. หน้า 36.

²Holt S. Hallet. op. cit. p. 210 - 213.

³Ibid. p. 296 - 297.

รายได้ที่สำคัญอีกทางหนึ่งของเจ้านาย ก็คือ การค้าทาสกับกะเหรี่ยงแดง พวกกะเหรี่ยงแดงจะอาศัยอยู่ตามแถบภูเขาที่เรียกว่าดินแดนกะเหรี่ยงตะวันตก และดำเนินธุรกิจโดยการกวาดต้อนทาสพม่าและชาวไทยในหมู่มาชายนในเมืองไทย สำหรับชาวไทยใหญ่ที่ถูกพวกกะเหรี่ยงแดงจับตัวมาแล้วจะถูกนำมาแลกเปลี่ยนเอาช้าง ม้า วัว ควาย กับบรรดาเจ้าทั้งหลายในล้านนา¹

จากที่กล่าวแล้วข้างต้น ผู้เขียนสันนิษฐานว่าเจ้านายส่วนใหญ่ในล้านนาคงจะมีบทบาทสำคัญในการดำเนินธุรกิจการค้าประเภทต่าง ๆ อาทิ ในสมัยเจ้าอินทรวชิยานนท์ เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ เจ้าอุบลวรรณา ซึ่งเป็นน้องของเจ้าทิพากรสร ธิดาของเจ้ากาวิรรตสุริยวงษ์ ก็เป็นเจ้านายที่มีบทบาทด้านการค้ามากที่สุดคนหนึ่ง ดังที่ โรลส์ เอส ฮัลเลต ได้บันทึกว่า "...เจ้าหญิง มีความฉลาดเป็นเลิศ เป็นนักการค้าที่ยิ่งใหญ่ เป็นเจ้าของที่ดินผืนใหญ่ มีธุรกิจการทำป่านไม้สักหลายแห่ง มีช้าง ผู้คนใช้สอยและข้าทาสมากมาย..."²

การใช้แรงงานไพร่ในสังกัด

ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจของคนสองกลุ่มในสังคมล้านนาคือ กลุ่มเจ้าเมือง เจ้านาย หรือกลุ่มผู้ปกครอง กับกลุ่มผู้อยู่ภายใต้การปกครอง ได้แก่ ไพร่และข้าทาส เป็นความสัมพันธ์ซึ่งมีระบบการควบคุมกำกับครอบงำอยู่ และเป็นไปในลักษณะของการได้รับผลประโยชน์ตอบแทนซึ่งกันและกัน กล่าวคือผู้ปกครองมีหน้าที่ดูแลให้ความช่วยเหลือไพร่และทาสในสังกัด ในขณะที่ผู้ปกครองก็ได้อาศัยแรงงานจากไพร่และทาสในการทำงานส่วนตัวให้โดยเฉพาะการผลิตในภาคเกษตรกรรม เช่น การทำนาในที่นาของเจ้าเมืองและเจ้านาย ดังปรากฏในเอกสารว่า

¹Nigel J. Brailey. The Origins of the Siamese Forward Movement in Western Laos (1850 - 1892). 1968. P. 27. และ
ดี จี อี ฮอล. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2. แปลโดย คุณารุณยุพา
สนิทางค์ ๗ อยู่ธยา และคนอื่น ๆ. 2522. หน้า 764.

²Holt S. Hallet. op. cit. P. 117.

เจ้าเมืองจะควบคุมการทํานานที่นาของตนด้วย "...เวลานี้ที่เมืองนครเชียงใหม่
เจ้าราชบุตร และเจ้านายผู้ใหญ่ก็ออกไปอยู่ทุ่งนาเสียสิ้น มีผู้ใหญ่อยู่น้อยแต่เจ้าบุรีรัตน์ผู้เดียว..."¹
นอกจากนั้นในวรรณกรรมเรื่อง คำสอนของพระยาพรหมโวหาร ก็แสดงให้เห็นว่า ชุนนาง
ไพร่ และเจ้า ก็ทํานา

เมืองแพร่พื้นลิ้นห่าน

ผู้ชนทั้งขุนไพร่เจ้า

เยี่ยนาบิณาคอผ่อเฝ้า

กออาบนาบิณาคอผ่อเฝ้า

ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่า ไพร่ และข้าทาสคงจะเป็นแรงงานสำคัญในการทํานาให้กับ
กลุ่มผู้ปกครองด้วย

การได้ค่าสัมปทานจากการเข้ามาทํานาไม้ของชาวตะวันตกและคนในบังคับ

ล้านนาเป็นดินแดนที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ป่าไม้สัก
ก่อนที่จะได้มีการจัดการเกี่ยวกับกิจการป่าไม้ การใช้สิทธิต่าง ๆ ในป่าไม้ ถือเป็นสิทธิขาด
ของเจ้าผู้ครองเมืองโดยทางราชสำนักกรุงเทพเห็นชอบให้จัดการกันเอง เช่นที่ปรากฏหลักฐาน
ว่า

"...หัวเมืองลาวซึ่งขึ้นกรุงเทพ เป็นเมืองประเทศราช ป่าเขตแดนแขวงอาเภอ
ก็เป็นเขตแดนกรุงเทพ แต่ของอันใดที่เป็นผลประโยชน์เกิดขึ้นในป่าเขตแดนเมือง

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/19.
บอกพระศรีธรรมสาส์นเมืองเชียงใหม่.

²พระยาพรหมโวหาร. คำกล่าวอ่านอักษรล้านนาคร่าวสี่บทและคำสอนของพระยา
พรหมโวหาร. 2529. หน้า 101.

ใด ก็โปรดพระราชทานไว้สำหรับใช้สอยจับจ่ายราชการบ้านเมือง...ก็สิทธิขาด
อยู่กับเจ้าเมือง..."¹

จะเห็นป่าไม้ที่ขึ้นอยู่ในความปกครองของ เมืองใดก็ถือว่าเป็นทรัพย์สินอย่างหนึ่งของ
เจ้าผู้ครองเมืองนั้น ซึ่งเจ้าเมืองคงแจกจ่ายป่าไม้ให้กับเจ้านายบุตรหลานด้วย และอนุญาต
ให้บุตรหลานใช้ป่าไม้เพื่อเข้าตัดฟันชักลากไม้ไว้ขายคนละประมาณ 100 - 200 คืบ โดยไม่คิด
เงินทอง เพราะป่าไม้ยังไม่มีราคาค่างวดเท่าคนรัก และเมื่อถึงคราวเปลี่ยนเจ้าเมืองคนใหม่
ป่าไม้ก็ถูกทอดถอนจากบุตรหลานพวกพ้องของเจ้าเมืองคนเก่ามาแบ่งปันให้กับบุตรหลานของตน
บ้างวนเวียนเช่นนี้เรื่อยไป²

ต่อมาป่าไม้เริ่มมีราคาขึ้นหลังจากที่อังกฤษได้ยึดครองหัวเมืองมอญจากพม่าซึ่งอุดมสมบูรณ์
ด้วยป่าไม้สัก อังกฤษได้ดำเนินการค้าไม้ขึ้นโดยการจัดตั้งโรงเลื่อยจักรขึ้นที่เมือง มะละแหม่ง
(มะละแหม่ง) เพื่อเลื่อยไม้สักเป็นไม้เหลี่ยม และไม้กระดานส่งไปขายต่างประเทศ³
ประกอบกับการที่เขตแดนของอังกฤษในพม่าประชิดกับชายแดนของ เชียงใหม่ จึงมีพม่าและ
คนในบังคับอังกฤษเดินทางเข้ามาหาป่าไม้ในล้านนา เพื่อขออนุญาตเจ้าเมืองตัดฟันไม้สัก
นำกลับไปขายที่มะละแหม่ง

ในระยะแรกเมื่อผู้ใดต้องการหาป่าไม้จะต้องขออนุญาตต่อเจ้าของป่าไม้ หรือ
เจ้าผู้ครองเมืองก่อน เจ้าของป่าจะเขียนใบอนุญาตในใบลานให้แก่ผู้รับหาป่าไม้เพื่อดำเนินการ

¹หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 14.
ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเชียงใหม่ เรื่องบอกข่าวเมืองอังวะรบอังกฤษ.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/88. รายงาน
พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิเชษฐปรีชากร เสด็จขึ้นไปจัดราชการเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง.
พฤษภาคม ร.ศ. 103.

³สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระยาจักรีราชานุภาพ และพระราชเสนา. เทศาภิบาล. 2495.
หน้า 64.

กิจการโดยไม่มีเงื่อนไขใด ๆ นอกจากอนุญาตให้ตัดไม้ที่ตำบลหนึ่งเท่านั้น¹ แม้แต่เงินค่าตัดไม้ที่ผู้ขออนุญาตทำป่าไม้จะต้องเสียให้แก่เจ้าเมืองก็ดูเหมือนจะไม่มีกำหนดแน่นอน การเก็บเงินค่าตัดไม้จะเก็บในฤดูฝนเจ้าของป่าจะส่งเจ้าพนักงานออกไปเก็บเงินค่าตัดไม้จากผู้ตัดฟันไม้แล้วนำเงินมาให้เจ้าของป่า ผู้เป็นเจ้าของป่าจะต้องนำเงินมาถวายเจ้าเมือง เจ้าเมืองจึงแบ่งเงินออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนที่หนึ่งเป็นของเจ้านายเจ้าของป่า ส่วนที่สองให้กับเจ้าพนักงานผู้เก็บค่าตัดไม้ และส่วนที่เหลือเป็นของเจ้าเมือง²

การค้าไม้สักเริ่มมีความสำคัญมากขึ้นในราว พ.ศ. 2383 ในระยะนี้หัวเมืองล้านนาเริ่มแข่งขันการค้าไม้กับตะนาวศรีอย่างจริงจัง จนถึงสมัยพระเจ้ามโหตรประเทศ กิจการป่าไม้ได้ขยายตัวกว้างขวาง ปรากฏหลักฐานว่า ใน พ.ศ. 2389 ได้มีการทาสัญญากงกันกับข้าหลวงอังกฤษที่เมืองตะนาวศรี เรื่องการกำหนดเงินค่าตัดไม้ที่แน่นอนขึ้น โดยกำหนดว่า ไม้ขนาด 8 - 10 กวา (1 กวาเท่ากับ 21 ช.ม.) จะต้องเสียค่าตัด 1 รูปี ไม้ขนาด 11 - 13 กวา เสียค่าตัด 2 รูปี และไม้ขนาด 14 - 16 กวา เสียค่าตัด 3 รูปี³

การขยายตัวของกิจการป่าไม้ทำให้เกิดการแย่งกันขออนุญาตทำป่าไม้ จึงเกิดการเก็บเงิน "ค่าเปิดป่า" ขึ้น กล่าวคือผู้ใดให้ค่าเปิดป่าสูงสุดผู้นั้นก็ได้สิทธิในการทำป่าไม้⁴

กล่าวได้ว่า "เงินค่าตัดไม้" และ "ค่าเปิดป่า" เป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญประการหนึ่งของเจ้าผู้ครองเมือง และเจ้านาย ซึ่งแต่ละเมืองเจ้าของป่าไม้ก็มีวิธีการดำเนินการเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน กล่าวคือ หัวเมืองทางตะวันตกได้แก่ เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน เจ้าผู้ครองนครเป็นผู้ให้สัมปทานป่าโดยตรง แต่สำหรับ เมืองแพร่ และน่าน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/10. รายงานพระองค์เพี้ยฯ เสด็จตรวจการป่าไม้. 1 พฤษภาคม ร.ศ. 112.

² แหล่งเดิม.

³ Captain Henry Burney. The Burney Papers 1822 - 1849 Part I. 1910 - 1914. P. 81.

⁴ กรมป่าไม้ กระทรวงเกษตร. ประวัติกรมป่าไม้ในรอบ 72 ปี. 2511.
หน้า 2.

ไม่มีผู้มีสิทธิเข้าป่า ผู้ใดประสงค์จะค้าไม้ต้องรับเหมาซื้อไม้ตามกฎหมาย และตามจำนวนที่จำกัดไว้จากเจ้าผู้ครองนคร หรือรับช่วงซื้อจากผู้ได้รับอนุญาตอีกทอดหนึ่ง¹

ขุนนาง

ขุนนาง คือ ผู้ช่วยเจ้าเมืองในการปกครองบ้านเมือง ซึ่งผู้ที่ดำรงตำแหน่งนี้ทั้งเจ้านาย บุตรหลาน และผู้ที่มีได้มีเชื้อสายเจ้านาย ในสมัยราชวงศ์มังรายและสมัยที่ตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า ขุนนางที่มีได้มีเชื้อสายเจ้านายมีบทบาททางการเมืองการปกครองสูงมาก เพราะหน้าที่ในการบริหารบ้านเมืองจะอยู่ภายใต้การดูแลของขุนนาง เหล่านี้โดยมีเจ้าเมือง เป็นผู้นำหากแต่ในสมัยตระกูลเจ้าเจ็ดตน ขุนนางเชื้อสายเจ้านายที่ดำรงตำแหน่งทางการเมือง คือ เจ้าชั้น 5 ใบ เท่านั้นที่ได้รับสิทธิเป็นเจ้าเมือง อีกทั้งอำนาจในการปกครองที่สำคัญจะอยู่ภายใต้การดูแลของขุนนางเชื้อสายเจ้าแทบทั้งหมด โดยเฉพาะเมื่อฐานะของความ เป็นเจ้าไม่ได้ลดลง เมื่อมีการแต่งงานหรือมีลูกหลานดัง เช่น เจ้าในราชสำนักกรุงเทพฯก็ยิ่งทักที่จำนวนเจ้าเพิ่มจำนวนขึ้น ด้วยเหตุนี้ในเวลาต่อมาพวกเจ้าบางส่วนจึงได้เข้าหาหน้าทึ่แทนขุนนางในระดับท้องถิ่นอย่างกว้างขวาง เช่น การเข้าเป็นหัวหน้าชุมชนต่าง ๆ เสียเอง ดังกรณีของเจ้ามทววงศ์ ซึ่งเป็นเจ้านายฝ่ายเหนือชั้นผู้น้อยในนครเชียงใหม่ โดยถูกส่งไปปกครองพื้นที่เขตสันทราย (ตำบลหนึ่งในอำเภอสารภี ปัจจุบัน) ในลักษณะของข้าราชการกินเมือง คือ จัดเก็บภาษีส่งเจ้าเมือง และบางส่วนแบ่งไว้เป็นของตนเอง โดยจะเก็บภาษีเฉพาะในฤดูนาปรังในอัตราหนึ่งในสามของผลผลิต²

¹แกมสุข นุ่มนนท์. "อิทธิพลทางการเมืองและ เศรษฐกิจของอังกฤษในเชียงใหม่," ใน เอกสารลานนาคดีศึกษารายงานสัมมนาประวัติศาสตร์และ โบราณคดี ครั้งที่ 1. 2510. หน้า 139.

²อาเนันท์ กาญจนพันธ์. พัฒนาการของชีวิต และ วัฒนธรรมล้านนา. 2527. หน้า 88.

ตำแหน่งขุนนางที่พบจากหลักฐานร่วมสมัย เช่น พระยาปราบสงครามซึ่งทำหน้าที่เป็นแม่ทัพนอกเหนือไปจากนั้นมีพระยาอามาตย์ พระยาพุทธวงษ์ แต่ขาดเอกสารบ่งชี้ว่าแต่ละตำแหน่งมีหน้าที่อย่างไรสำหรับตำแหน่ง พระยาแสนหลวง พระยาสามล้าน พระยาจำบ้าน และพระยาเด็กชายนั้น ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ได้ระบุถึงตำแหน่งทั้ง 4 พร้อมกันว่าเป็นใหญ่กว่าขุนนางในตำแหน่งอื่น ๆ ทั้งปวง "...มีพระยาแสนหลวง พระยาสามล้าน พระยาจำบ้าน พระยาเด็กชาย เป็นใหญ่แก่ท้าวพระยาทั้งหลาย..."¹ และมีตำแหน่งเป็นบรมอัครมหาเสนาบดี "...มีพระยาแสนหลวง พระยาสามล้าน พระยาจำบ้าน พระยาเด็กชาย บรมอัครมหาเสนาทั้ง 4 เป็นประธาน..."² จึงสันนิษฐานว่าอาจได้รับอิทธิพลการปกครองแบบจตุสดมภ์ คือ เวียง วัง คลัง นา จากราชสำนักกรุงเทพฯ ด้วย เพราะเป็นตำแหน่งที่มีมาแต่เดิมก่อนสมัยเจ้าเจ็ดตนแล้ว แต่ตำแหน่งทั้ง 4 ไม่ได้กล่าวถึงพร้อมกันเหมือนสมัยเจ้ากาวิละ

จากหลักฐานที่พบสันนิษฐานว่าขุนนางทั้ง 4 คงมีบทบาทในการบริหารกิจการบ้านเมืองทั่วไป ผู้เขียนเข้าใจว่าพระยาทั้งสี่คงท้าวานร่วมกับคณะขุนนาง 32 คน ที่ท้าวานในเค้าสนามหลวง "...สิ่งเมืองทั้ง 4 มีพระยาแสนหลวง พระยาสามล้านไชยอามาตย์ พระยาจำบ้าน พระยาเด็กชาย แลท้าวพญา 32 ขุน พร้อมเหนือสนามเมืองรัตน ดิงสา อภิ นวบุรีมหานครราชธานี..."³

นอกจากขุนนางในตำแหน่งต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ยังมี ขุนนาง ยศแสนหรือท้าว คหรง ตำแหน่งแก่บ้าน ซึ่งเป็นขุนนางชั้นผู้น้อยที่มีความใกล้ชิดกับไพร่มากที่สุด และอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของเจ้านายหรือขุนนางที่อยู่ในเมือง มีหน้าที่เก็บส่วยส่งให้แก่ทางบ้านเมือง การควบคุมไพร่ในหมู่บ้านและการเกณฑ์ราชการ ดังเช่น หนังสือ เจ้านายท้าวพระยาเหนือสนามทุกคนรับสั่งพระเจ้าเชียงใหม่มาถึงแสนเชื่อน แก่บ้าน แสนอินทวิไชย แสนสมบัติบ้านคอยเต่า แสนปัญญาบ้าน

¹คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. เล่มเดิม. หน้า 109.

²แหล่งเดิม. หน้า 111.

³สรวิชาติ อ่องสกุล. "พื้นสาเรื่องประวัติศาสตร์ครองเมืองเชียงใหม่," ใน หลักฐานประวัติศาสตร์ล้านนา จากเอกสารคัมภีร์ใบลานและทับหลังสา. 2534.

ทำคือ ช่วยดูแลคน เกณฑ์คนในการล่องช้างไประแหง¹ มีหน้าที่ควบคุมไพร่พลในหมู่บ้าน
ของคนออกไปสืบราชการต่างเมือง เมื่อมีคำสั่งจากทางบ้านเมือง ดังหลักฐานตัวเขียนในสมัย
รัชกาลที่ 4 ว่า "...อนึ่ง ข้าพระพุทธิเจ้าได้ข่าวข้อราชการพญาเชียงใหม่ แต่งให้ท้าวคำภา
ท้าวอินทะ นายไพร่ 20 คน ขึ้นไปสืบราชการทางเมืองพะ..."² และ "...ข้าพระพุทธิเจ้า
แต่งแสนท้าวไปสืบราชการทางเมืองเชียงตุง ได้ความอย่างไร ได้เข้าเสวยอาหารเมืองใด
เท่าใด ให้บอกลงไป ณ กรุงเทพ โดยเร็ว..."³ นอกจากหน้าที่ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังปรากฏ
หลักฐานว่า เมื่อเจ้านายลงมาเฝ้าพระมหากษัตริย์ที่กรุงเทพ พวกแสนท้าวก็มีหน้าที่ติดตาม
เจ้านายลงมากรุงเทพด้วย⁴ เข้าใจว่าคงท้าวหน้าที่เป็นข้าราชการขุนนางที่ท้าวานรับผิดชอบกับ
เจ้านายที่ดำรงตำแหน่งเจ้าชั้นห้าใบ ซึ่งเจ้านายแต่ละคนคงจะมีจำนวนแสนท้าวอยู่กลุ่มหนึ่งที่
เจ้านายจะใช้สอยราชการได้

ไพร่

ไพร่คือราษฎรทั่วไปทั้งชายและหญิง ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่นับเป็นสามัญชนและมี
มิได้เป็นทาส ระบบไพร่ในล้านนามีมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์มังรายปกครองล้านนาแล้วสืบจนกระทั่ง
สมัยตระกูลเจ้าเจ็ดคน ดินแดนล้านนาก็ยังคงใช้ระบบไพร่ในการควบคุมกำลังคนเช่นในอดีต

ระบบการควบคุมกำลังคนหมายถึง การที่ไพร่ทุกคนต้องมีสังกัดโดยขึ้นสังกัดต่อมูลนาย
คนใดคนหนึ่ง แต่มิได้มีการขึ้นสังกัดต่อกรมกองหรือหน่วยงานราชการใด ๆ ไพร่ทั้งหมดจะมี

¹หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228 เลขที่ 7.
สำเนาแปลจดหมายเหตุเจ้านครเชียงใหม่.

²หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 5.
คัดบอกเมืองแพร่.

³แหล่งเดิม.

⁴หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 21.
บัญชีรายชื่อคน.

มูลนายต้นสังกัดส่วนใหญ่เป็นเจ้านายญาติวงศ์จะมีขุนนางบ้างแต่น้อย ลักษณะของไพร่ในล้านนาทั้งหมดมีฐานะเป็นไพร่ส่วนตัวของมูลนาย โดยมูลนายจะเข้าหาไพร่ทาสส่วนตัวของมูลนาย และรวมถึงงานราชการต่าง ๆ ด้วย¹ นอกจากนี้ไพร่จะมีมูลนายต้นสังกัดแล้วยังมีมูลนายระดับท้องถิ่นที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านและขึ้นต่อมูลนายระดับสูงกว่าอีกทีหนึ่ง²

ถึงแม้ว่าไพร่จะต้องขึ้นสังกัดมูลนายคนใดคนหนึ่งเสมอ แต่อย่างไรก็ดีไพร่สามารถย้ายสังกัดได้ การย้ายสังกัดของไพร่กระทำได้หลายประการ เช่น ประการแรกการหนี มูลนายไปอยู่เมืองอื่นซึ่งเป็นการเปลี่ยนสังกัดมูลนาย ประการที่สอง เมื่อเจ้าเมืองถึงแก่พิราลัยไพร่ที่อยู่สังกัดจะถูกแบ่งไปอยู่กับเจ้าเมืองคนใหม่และเจ้านายคนอื่น ๆ รวมทั้งบุตรเจ้าเมืองคนเก่าด้วย ประการที่สาม เมื่อมูลนายถูกปลดออกจากตำแหน่งด้วยสาเหตุทางการเมือง³

การที่จะอธิบายถึงสถานะของไพร่ อาจพิจารณาได้จากประเด็นต่าง ๆ ได้แก่ พันธะของไพร่ การประกอบอาชีพของไพร่และสิทธิของไพร่ ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไปนี้

๑. พันธะของไพร่

ไพร่มีพันธะที่ต้องปฏิบัติต่อมูลนายหลายประการ คือ

การถูกเกณฑ์แรงงาน

ไพร่มีหน้าที่มาเข้าเฝ้ารับราชการตามระยะเวลาที่กฎหมายกำหนดทุกปี อัตราการเกณฑ์แรงงานตามมังรายศาสตร์กำหนดว่า "ควรจัดทำให้ไพร่มีเวลาผลัดเปลี่ยนกันมาทาสานหลวง 10 วัน กลับไปสร้างเหมืองฝายไร่นาสวนเรือนที่คืน 10 วัน จัดเช่นนี้ถูกตามทาสองคลองธรรมแต่โบราณแล"⁴ เข้าใจว่า อัตรานี้คงจะใช้ในสมัยราชวงศ์มังรายเท่านั้น ส่วนสมัยต่อมาคงมี

¹ สรัสวดี อ๋องสกุล. เล่มเดิม. หน้า 122.

² แหล่งเดิม.

³ แหล่งเดิม. หน้า 124.

⁴ ประเสริฐ ณ นคร. ผู้เรียบเรียง. มังรายศาสตร์หรือกฎหมายพระเจ้ามังราย.

การคลี่คลายเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตบ้าง กล่าวคือ สมัยตระกูลเจ้าเจ็ดตน ไพร่ในล้านนาจะถูกเกณฑ์ไม่ต่ำกว่าปีละ 1 - 4 เดือน¹

การเกณฑ์แรงงานของไพร่นั้นจะเกณฑ์ทั้งไพร่ ตลอดจนทุก ๆ ชชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในเมืองต่าง ๆ ของล้านนา เช่น ชาวพม่า ชาวมอญ ก็ถูกเกณฑ์แรงงานด้วย² โดยเกณฑ์ตามบัญชีรายชื่อ³ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าอาจมีการเกณฑ์แรงงาน ไพร่หญิงเฉพาะในตัวเมืองบางเมือง หรือในยามที่บ้านเมืองมีความต้องการแรงงานเร่งด่วนก็เป็นได้ เพราะเท่าที่ค้นคว้าจากหลักฐานทราบแต่เพียงว่ามีการเกณฑ์แรงงานไพร่หญิงเพื่อการสร้างถนนในเขตตัวเมืองเชียงใหม่ในสมัยของพระเจ้าอินทวิชยานนท์เท่านั้น⁴

ส่วนรายละเอียดเกี่ยวกับวิธีการเกณฑ์แรงงานของไพร่ยังไม่พบหลักฐานที่บ่งชี้ว่าเกณฑ์อย่างไร เท่าที่พบจากหลักฐานทราบแต่เพียงว่าราชสำนักกรุงเทพฯ ออกคำสั่งให้เจ้าเมืองเกณฑ์ผู้คนและเสบียงอาหารเท่านั้น ดังปรากฏหลักฐานว่า

"...อนึ่งเมืองนครเชียงใหม่ เมืองลำปาง เมืองลำพูน ให้สำเร็จเข้าสารขึ้นยังฉางไว้สำหรับราชการเมืองละหมื่นตำบ พริก เกลือให้หอศารกับเข้า ถ้า เจ้าพรหมมาทิพงษ์ธาดา เจ้านครลำปาง เจ้าคาราดีเรกรัตนไพรด เจ้านครลำพูน ทราบหนังสือนี้แล้วก็ให้เกณฑ์เจ้านายไพร่พลลาดตรวจเสบียงอาหารโคต่างช้างบันทุกไว้พร้อมเสร็จอย่าขาดได้ตามรับสั่ง..."⁵

¹สร้อยดี อ่องสกุล. เล่มเดิม. หน้า 127.

²โพธิ์พรหม วิจิตร. กวีเอกแห่งล้านนา : พระยาพรหมโวหาร. 2529. หน้า 224 - 225.

³สร้อยดี อ่องสกุล. เล่มเดิม. หน้า 126.

⁴โพธิ์พรหม วิจิตร. เล่มเดิม. หน้า 224.

⁵กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.พศ./28. พระยาราชสีมการากร ข้าหลวงใหญ่ว่าการสามหัวเมือง ถึงเจ้าพรหมมาทิพงษ์ธาดา.

สำหรับการเกณฑ์แรงงานไพร่ในราชการนั้น ไพร่ล้านนามีหน้าที่หลายประการ ดังต่อไปนี้

1. เป็นกองกำลังช่วยขุนนางติดตามและจับกุมโจรผู้ร้าย ไพร่มีหน้าที่เป็นกองกำลังช่วยขุนนางจับกุมผู้ร้าย เห็นได้จากเจ้าเมืองเชียงใหม่แต่งตั้งให้นายน้อยพนัสนิไชยคุมไพร่ 80 คน มาจับผู้ร้ายที่บ้านวังยกระบัตร แขวงเมืองตาก และในปีถัดมาก็ให้นายน้อยบุญทวงษ์คุมไพร่ 30 คน มาจับผู้ร้ายที่บ้านแม่พริก แขวงเมืองตาก¹ เป็นต้น

2. การบูรณะ และก่อสร้างกำแพงเมือง เป็นหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของไพร่ ดังปรากฏหลักฐานจากเอกสาร ในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า เมื่อพญาลคอร เมืองลำปาง คุมเอาบุตรหลานไปตั้งเมืองงาวและเมืองพะเยานั้น "...ยกเข้าตั้งอยู่ในเมืองพะเยา กำแพงเชิงเตินรอบเมืองเท่านั้น ก็ชำรุดปรักหักพังเสียไปเป็นอันมากที่มีน้อย..." จึงต้องบูรณะกำแพงเมืองเสียใหม่โดย "...ถ้าสิ้นเพศการเกี่ยวเข้า นาคเข้าแล้ว ข้าฯ จะเกณฑ์คน 1,500 คน ขึ้นไปก่อกำแพงเมืองพะเยาเสียให้เสร็จในฤดูแล้งนี้..."²

3. การอยู่รักษาด่านทาง ไพร่ที่อาศัยอยู่บริเวณหัวเมืองหน้าด่าน มีหน้าที่รักษาด่านรวมถึงการสืบราชการต่างเมืองด้วย โดยมีกำหนดระยะเวลาการอยู่เวรรักษาด่าน เช่น ไพร่เมืองเชียงแสน เชียงราย เมืองฝาง เมืองงาย เมืองปาย เมืองแม่ฮ่องสอน เมืองแจ้ เมืองขาม มีเวรที่ไพร่ต้องอยู่รักษาด่าน คือเวรเช้า 15 วัน เวรออก 5 เดือนครั้ง³ เป็นต้น

4. การก่อสร้างและบูรณะวัดวาอาราม หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งของไพร่ก็คือ การก่อสร้างและบูรณะวัด ดังปรากฏในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ว่า เมื่อวิหารหลวงวัดพระธาตุ

¹หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 30. คัดลอกพระสกลบุรีนทร์.

²หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 13. คัดลอกพระยาเชียงใหม่ เรื่องส่งช้างพลาย และช้างพัง.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2. 12 ก/41. ใบบอกเมืองฝาง เชียงแสน เชียงราย เชียงใหม่.

ศรีจอมทองอยู่ในสภาพ"รุดรุดคาโหม" เจ้าเมืองเชียงใหม่ "...มีอาชญากรรมล่าวาเดิน เจ้านาย
ลูกหลาน เสนาอำมาตย์ ไพร่ราษฎรทั้งหลาย ตัดฟันยังไม่เสาะซื้อแบ เครื่องพร้อมแล้ว ถึงเดือน
6 ออก 13 คำ เมืองพญาคี ... กับกษัตริย์จอมทอง..."¹

5. การขุดเหมืองทราย ซึ่งต้องอาศัยกำลังแรงงานจากไพร่ด้วย ปรากฏในตำนาน
พื้นเมืองเชียงใหม่ว่า

"...พระเป็นเจ้าผู้มีอาชญาแก่เสนาอำมาตย์ ประชาราษฎรทั้งมวลขุดเหมือง
3 - 4 เส้น ต่อเอาแต่แจ่งหัวริน ฝ่ายหัวเวียงไปแจ่งศรีภูมิ เกี่ยวไปแจ่งชะด้า
เส้น 1 เส้น 1 ล่องคามากองหลวง (ถนน) หน้าวัดดับภัย วัดพระสิงห์... ทุกเส้น
หือกอด้วยดินละอิดสองฝ่าย แคมเหนือทุกเส้น..."²

6. การทำสงครามและการสืบราชการต่างเมือง นอกจากหน้าที่ดังกล่าวแล้วไพร่
ยังมีหน้าที่สืบราชการต่างเมือง ซึ่งผู้เขียนพบเอกสารจำนวนมากที่ระบุถึงการสืบ
ราชการต่างเมือง และเมื่อเกิดศึกสงครามไพร่จะถูกเกณฑ์ไปทำการรบ กล่าวได้ว่าไพร่
เป็นกำลังสำคัญในภาวะที่เกิดสงครามการมีไพร่พลอยู่ภายใต้การควบคุมของแม่ทัพนายกองเป็น
จำนวนมากจึงเป็นข้อได้เปรียบในการทำสงครามประการหนึ่ง

การทำสวนส่วนตัวมูลนาย

ไพร่ล้านนานอกจากเป็นกำลังสำคัญของบ้านเมือง เพราะต้องอุทิศแรงงานทำราชการ
ต่าง ๆ ตามที่บ้านเมืองกำหนดดังกล่าวข้างต้นแล้ว ไพร่ยังเป็นกำลังสำคัญของมูลนายอีกด้วย
ทั้งนี้มูลนายได้อาศัยแรงงานไพร่ในการทำสวนส่วนตัวของมูลนาย / การใช้ไพร่ไปค้าขายต่างเมือง

¹คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. เล่มเดิม. หน้า 128.

²แหล่งเดิม. หน้า 129.

และเมื่อได้ผลกาไรจะแบ่งให้ไพร่ด้วย¹ การติดตามรับใช้เมื่อมูลนายเดินทางไปต่างถิ่นที่
ห่างไกล² ตลอดจนอาจช่วยมูลนายทำการผลิตในภาคเกษตรกรรม ซึ่งเป็นไปได้ว่าเจ้าเมือง
และเจ้านายคงเป็นผู้ที่มีหน้าที่เป็นจำนวนมากสำหรับการผลิตเพื่อเลี้ยงครอบครัวและข้าทาส
บริวารทั้งนี้เมื่อเอกสารที่ระบุถึงการทํานาของเจ้าเมือง ดังเช่น "...แต่ในเวลารวันนั้นพระเจ้า
เชียงใหม่ออกไปนาลีเยแต่เช้าการจึงยังไม่ตลอดไป..."³ เช่นเดียวกับที่ คาร์ล บ็อค ได้
บันทึกไว้ว่า "...เจ้าหลวง (ลาปาง) ไปควบคุมการเกี่ยวข้าวอยู่ และไม่มีครอยู่ที่คุ้ม
เลย..."⁴ ดร.แดเนียล แมคกิลวารี ได้บันทึกว่า "...เจ้าเมือง (ลาปูน) ไม่อยู่
ที่จวน ไปอยู่ที่ทุ่งนาห่างจากเมืองออกไปหลายไมล์..."⁵ ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่าน่าจะมีการ
ใช้แรงงานไพร่ให้ทํานานที่นาของเจ้าเมืองและเจ้านายทั้งหลายด้วย

สำหรับไพร่ที่มีความรู้ความสามารถพิเศษ เช่น ช่างวาดรูป ช่างฝีมือ ช่างฟ้อน
นักดนตรี เข้าใจว่าคงจะถูกเจ้านายเกณฑ์เข้าไปรับใช้คุ้ม โดยไพร่บางคนอาจได้รับค่าจ้าง
เป็นการตอบแทนด้วย เช่นที่ คาร์ล บ็อค ได้บันทึกว่า "...พวกเจ้าเมืองและเจ้านาย
ต่าง ๆ มักจะจ้างช่างหมู่หนึ่งไว้ทำเครื่องใช้ไม้สอยของตน แต่ขอกล่าวว่า ค่าจ้างที่ให้คง
จะไม่คุ้มกับฝีมือและเวลาที่ใช้ทํานัก..."⁶

¹ วิชา สุธสิริกุล. เชียงใหม่ก่อน "เทศาภิบาล" พ.ศ. 2389 - 2442 :

การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ. 2527. หน้า 60.

² หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 21.
บัญชีรายชื่อคน.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/2.
ใบบอกเชียงใหม่.

⁴ คาร์ล บ็อค. เล่มเดิม. หน้า 74.

⁵ แดเนียล แมคกิลวารี. เล่มเดิม. หน้า 60.

⁶ คาร์ล บ็อค. เล่มเดิม. หน้า 121.

ในตำนานเมืองเชียงแสนยังปรากฏข้อความที่รัฐได้อ้างถึงการครอบครองทรัพยากรธรรมชาติว่า "...ส่วยไรมีหมายปักเขตแคว้นเจ้านายองค์ใดก็ถวายผู้นั้นเอยะ ซึ่งมีต้นว่า งาช้างหาย ไชยช้างหล่น ผึ้ง ชาม มาบมัม ทั้งหลายอันเกิดมีในเขตแดนเจ้าขุนองค์ใดก็ให้ถวายเจ้าขุนองค์นั้น..."¹

สำหรับการจัดเก็บภาษีในสมัยตระกูลเจ้าเจ็ดคนนั้น เมื่อพิจารณาถึงสภาพบ้านเมืองในสมัยที่พระยาภาวโรรสตั้งเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2339 นั้น เศรษฐกิจล้านนายังไม่มีความมั่นคงนักอันเนื่องมาจากอยู่ในช่วงของการฟื้นฟูบ้านเมืองภายหลังภาวะการสงครามกับพม่าเป็นเวลานาน ประกอบกับกำลังคนซึ่งเป็นแรงงานสำคัญต่อการผลิตมีน้อยจนกระทั่งสมัยพระยาพุทธวงศ์ (พ.ศ. 2369 - 2389) ปัญหาทางเศรษฐกิจจึงเริ่มผ่อนคลายลงบ้าง แต่การจัดเก็บภาษีก็ยังอยู่ในรูปของผลผลิตหรือส่วย ดังที่ ดร.ริชาร์ดสัน ได้ให้ข้อมูลว่า ที่เชียงใหม่ราษฎรต้องเสียภาษีค่านาให้แก่มูลนายเป็นข้าวหนึ่งคำ² ต่อควายที่ใช้ไถนา 1 ตัว กับต้องจ่ายข้าวเปลือกเป็นค่าภาษีนาแก่รัฐอีก 3 คำ ในเมืองลาปูนราษฎรต้องเสียภาษีค่านาให้แก่มูลนายเป็นข้าว 1 คำ และเสียให้แก่รัฐ 4 คำ ส่วนที่ลาบางราษฎรไม่ต้องเสียค่านาแก่มูลนายของตน แต่จะเก็บเป็นพันธุ์ข้าวที่ใช้หว่านเพาะปลูกกับเงินอีกครั้งแทนสำหรับเป็นค่าบูชาผีคุ้มครองบ้านเมือง³

นอกจากการเก็บภาษีค่านาแล้วยังมีการจัดเก็บภาษีอื่น ๆ อีกหลายประเภท เช่น การปลูกฝ้ายถ้าใช้เมล็ด 1 ถัง จะต้องเสียภาษีเป็นฝ้ายหนัก 3.65 ปอนด์ ปลูกยาสูบทุก ๆ 1,000 ต้น จะเสียภาษีเป็นยาสูบหนัก 7.30 ปอนด์ การปลูกต้นหมาก 1 สวน เสียภาษีเป็นผลหมาก 288 ผล การปลูกพริก 1 สวน เสียภาษีเป็นพริกหนัก 3.65 ปอนด์ หากนำเกลือมาจากกรุงเทพฯ เพื่อนำมาขาย 1 ลวเรือ จะต้องเสียภาษีเป็นเกลือ 73 ปอนด์

¹พระราชวิสุทธิโสภณ. "ตำนานเมืองเชียงแสน," ใน เมืองพะเยา. 2527. หน้า 273.

²คำ เป็นมาตราดวงข้าวเปลือกที่ใช้ในบริเวณล้านนา เท่ากับ หนึ่งถังครึ่ง.

³Nigel J. Brailey. op. cit. P. 28.

เมื่อไพร่จับช้างได้ตั้งแต่สิบตัวขึ้นไป มุลนายของไพร่นั้นต้องยกช้าง 1 ตัว ให้แก่เจ้าเมือง และอีก 1 ตัว ให้กับเจ้าอุปราช¹

ระบบการจัดเก็บภาษีหรือส่วยเป็นผลผลิตจากราษฎรยังคงถูกใช้จนถึง พ.ศ. 2416 ซึ่งภายหลังจากนี้แล้วจะมีการระบอบเจ้าภาษีมาใช้ในการจัดเก็บภาษีกับราษฎร และมีการเก็บภาษีเป็นเงินตรามากขึ้นโดยเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ให้สิทธิแก่คนจีนในการผูกขาดการเก็บภาษีหลายชนิด เช่น ภาษีครั้ง ภาษีขึ้นฝั่ง ภาษีต้นหมาก ภาษีผ้า ภาษีคื่น และภาษีบ่อนการพนัน ซึ่งรายได้จากภาษีดังกล่าวจะถูกนำมาแบ่งสรรกันในหมู่เจ้านายชั้นผู้ใหญ่²

จะเห็นได้ว่าการเสียภาษีหรือส่วยเป็นพันธนาการที่ไพร่จะต้องถือปฏิบัติตามกฎหมายที่ข้อบังคับที่ขึ้นกับผู้ปกครองได้กำหนดขึ้น อันจะหลีกเลี่ยงมิได้โดยภาษีส่วนใหญ่จะเก็บเป็นผลผลิตเพราะการใช้เงินตรายังไม่แพร่หลาย นอกจากนี้บางท้องที่ไพร่ยังต้องเสียภาษีให้แก่มุลนายด้วยจะนั้นเมื่อพิจารณาถึงภาระของไพร่ที่มีได้มีพันธะต่อบ้านเมืองเพียงประการเดียวคือ การเสียภาษีเท่านั้นหากแต่ยังต้องถูกเกณฑ์แรงงานและการทํางานส่วนตัวให้แก่มุลนายด้วย จึงนับว่าเป็นพันธนาการที่หนักหน่วงของไพร่และคงทำให้ไพร่ได้รับความเดือดร้อนมาก

นอกจากพันธะดังกล่าวแล้ว เมืองต่าง ๆ ยังมีอำนาจในการเรียกเก็บส่วยจากไพร่ที่ไม่สามารถมาเข้าเวรรับราชการได้ เพราะอยู่ห่างไกลและเดินทางมาเข้าเวรไม่สะดวก สิ่งของที่ส่งเป็นส่วยได้แก่ผลผลิตต่าง ๆ ที่หาได้ในท้องถิ่น ทั้งที่เป็นพวกของป่า และพืชผลที่เพาะปลูกได้

อย่างไรก็ดี ไพร่ในบางท้องที่มีพันธะต้องส่งส่วยอีกทั้งยังต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ทำให้ไพร่ได้รับความเดือดร้อนเป็นอันมาก ดังปรากฏในคำกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครราชสีมาว่า

¹Archibald Ross Colquhoun. Amongst the Shans. 1970. p. 255 - 256.

²อานันท์ กาญจนพันธุ์. เล่มเดิม. หน้า 92.

"...ราษฎรทุก ๆ เมืองได้มาร้องทุกข์ต่อพระยาศรีสุนทรวาทิน มีความเดือดร้อนในเรื่องต้องถูกกะเกณฑ์ในราชการมีการเดินทางหาบหามสิ่งของส่งแลการเข้าเวรของเจ้านายพระยาแสนท้าว พระยาศรีสุนทรวาทินได้ตรวจดูแล้วเห็นว่า ราษฎรมีความเดือดร้อนในการที่ต้องถูกกะเกณฑ์ในบิหนึ่งราษฎรมีเวลาประกอบการหาเลี้ยงชีพของตนเองไม่ครรมากกว่า 6 เดือน และยังต้องเสียส่วยจุกจิก มีส่วย พริก หอม กระเทียม เป็นต้น..."¹

ส่วนไพร่ตามหัวเมืองชั้นนอกก็ได้รับความเดือดร้อนจากการถูกเกณฑ์แรงงานและการส่งส่วยเช่นกัน ดังปรากฏในเอกสารสมัยรัชกาลที่ 5 ว่า

"...ราษฎรเมืองงาย เชียงดาวนั้น เดิมก็เคยมีธรรมเนียมไปตรวจจะเวรรักษาด่านทาง ภายหลังมาเจ้านายในเมืองนครเชียงใหม่เบียดเบียนเกณฑ์ขอใช้แรง แลเก็บเอาของส่วยต่าง ๆ คือเกณฑ์ตัดเสาเรือน มาดเรือ ไม้่นา ไม้ไผ่ ไม้กระดาน และไม้ใช้การต่าง ๆ เลือหวาย หวายเส้น ชันน้ำมันยาง ตะคัน เหนดเลน (เหนดเภาะ) ผักคี่ (ผักกูด) ไม้กงเรือ ฟืน พริก ยาหอมกระเทียม ชี้นึ่ง ฯลฯ หลายอย่าง หลายประการ ต้องเกณฑ์เที่ยวเสาะแสวงหา แลส่งแพส่งหาบส่งเจ้าคนนั้นคนเฒ่าที่หลายรายทั่ว ๆ ไปทุกปีเดือนมิได้ขาด ราษฎรหาว่างเวลาที่จะทำมาหากิน แลไปตรวจจะเวรรักษาด่านทางมิได้ การรักษาเขตแดนบ้านเมืองก็โรยราไป..."²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/33. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5. ที่ 9/235 ลงวันที่ 16 เมษายน ร.ศ. 119.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.40/3. รายงานหลวงประชาศติกิจ เรื่องภูมิประเทศเขตแดนฝ่ายตะวันตกเฉียงเหนือเมืองนครเชียงใหม่.

สำหรับกลุ่มชนเชื้อชาติอื่น ๆ เช่น พวกลาว ซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ตามเขตหัวเมืองชั้นนอกของเมืองเชียงใหม่ ก็ได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานให้บ้านเมือง แต่ต้องส่งส่วยแทน ดังปรากฏหลักฐานว่า

"...ขุนลาวะไหว้สาว่าคันถึงเดือน 4 แล้วได้แก่เขา ตามรีตฮ้างทั้งหลาย มีฉันทันแล รืตลาวะ 4 บ้าน บ้านเฮิน เนื้อเขา ดอกเอื้องแซะ 250 ก้าน เข้าถึงงาน 200 ก้าน ถึงสนาม 50 ก้าน ค่าคาน 200 เงินดอก คันถึงรตุ เดือน 4 ลาวะเก็บเอาดอกลงมาหาพวก พวกจึงนำมาถวายถึงเจ้าเมืองตามพวกลาวะแล ขุนลาวะไหว้สาว่า รีตฮ้างทั้งหลายมีฉันทันแล รืตลาวบ้านทางครัวเนื้อเขา มีเข้าสาน 120000 ริก 1000 เกลือ 1000 นมกนิกแก้ว (ฟ้าทอง) 10 ลูก บอ 10000 นึ่ง ค่าคาน 100 เงินดอก ตามพวกแล..."¹

เหตุที่บางชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ของล้านนาได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานแต่ต้องส่งส่วยแทน ดังเช่น พวกลาวะและพวกส่วยคบาง² นั้น เข้าใจว่าทางฝ่ายผู้ปกครองมีความต้องการส่วยต่าง ๆ มากกว่าการเกณฑ์แรงงานจากไพร่เพราะสามารถนำส่วยมาค้าขายแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่น ๆ ได้อย่างหลากหลาย และเมื่อพิจารณาถึงส่วยต่าง ๆ ที่ราษฎรจะต้องจัดส่งบ้านเมืองแล้วจะเห็นได้ว่ามีความหลากหลายมาก เพราะประกอบด้วยพืช ผัก ผลไม้ รวมถึงทรัพยากรธรรมชาติประเภทต่าง ๆ ตามแต่ที่ราษฎรจะหามาได้ และแม้กระทั่งส่วยเงินตรา

¹ สรัสวดี อ๋องสกุล. "พื้นสาเรื่องประวัติศาสตร์ครองเมืองเชียงใหม่," เล่มเดิม.

² พวกส่วยคบาง คือ ยาง (กะเหรี่ยง) หน้าที่ส่งส่วยแก่บ้านเมืองโดยมิต้องถูกเกณฑ์แรงงาน

อนึ่งผู้เขียนขอตั้งข้อสังเกตว่า โพรที่มีต้องถูกเกณฑ์แรงงานแต่ต้องส่งส่วยแก่ทางบ้านเมืองอาจมีเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เนื่องมาจากปัจจัยหลายประการ ได้แก่

ประการแรก การเพิ่มทุนทางการค้า เนื่องจากภายหลังที่อังกฤษยึดครองหัวเมืองมอญของพม่าไว้ได้ใน พ.ศ. 2369 อังกฤษได้เปิดเส้นทางทางการค้าทางบกเข้ามาในล้านนา เพื่อจะเชื่อมโยงเข้ากับมณฑลยูนนานทางตอนใต้ของจีน โดยส่ง ดร.ริชาร์ดสัน เข้ามาติดต่อดำขายกับเจ้าเมืองต่าง ๆ นอกจากนั้นยังสามารถชักชวนพ่อค้ายูนนานมาติดต่อดำขายกับเมืองท่ามะละแหม่งของอังกฤษได้สำเร็จ¹

ประการที่สอง การที่รัฐบาลไทยกับรัฐบาลอังกฤษได้ทำความตกลงเรื่องการใช้เงินตราในการแลกเปลี่ยนสินค้าใน พ.ศ. 2399 โดยอนุญาตให้ใช้เงินแถบ (เงินรูป) เป็นสื่อกลางในการซื้อขายสินค้าระหว่างพ่อค้าอังกฤษ คนในบังคับอังกฤษ กับราษฎรล้านนาได้² ก็มีผลทำให้การค้าขายระหว่างล้านนากับเมืองท่าของพม่ามีปริมาณเพิ่มขึ้นตามลำดับ ซึ่งนับว่ามีส่วนทำให้เศรษฐกิจของล้านนามีการขยายตัวมากยิ่งขึ้น และในเวลาต่อมาอังกฤษจะเข้ามาดำเนินธุรกิจการทำไม้สักในล้านนา ดังนั้นในสภาวะที่เศรษฐกิจกำลังมีการขยายตัวเช่นนี้อาจมีส่วนทำให้โพรต้องการประกอบอาชีพอื่น ๆ มากกว่าการถูกเกณฑ์แรงงาน จึงต้องการส่งส่วยแทนการทราฐการดังกล่าวข้างต้น

ประการที่สาม เมืองต่าง ๆ ในล้านนาในช่วงระยะเวลาอันมีลักษณะเป็นรัฐจารีตการควบคุมผู้คนส่วนใหญ่เป็นไปอย่างหลวม ๆ ไม่สามารถคุมได้อย่างเข้มงวดในทุก ๆ ท้องที่ โดยเฉพาะบริเวณที่อยู่ห่างไกลจากตัวเมืองอันส่งผลทำให้ไม่สามารถควบคุมการเกณฑ์แรงงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตามก็รัฐบาลบริติชก็พยายามหามาตรการการในอันที่จะได้รับประโยชน์จากโพรโดยให้โพรจัดส่งสิ่งของแก่ทางบ้านเมือง ซึ่งน่าที่จะกระทำได้ง่ายกว่าการเกณฑ์แรงงาน ประกอบกับทางบ้านเมืองก็มีความต้องการสินค้าประเภทส่วยเป็นจำนวนมากอยู่แล้ว

¹ยอติยัง รักสัตย์. การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจในภาคเหนือของประเทศไทยกับกบฏเจ็ว พ.ศ. 2445. 2531. หน้า 22 - 23.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 คค. 26/13. กรมหมื่นมหิศราชหฤทัย กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5. ลงวันที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 121.

การประกอบอาชีพของไพร่

ไพร่มีเวลาทำมาหากินค่อนข้างน้อย เพราะมีพันธะต้องเข้าเฝ้ารับราชการและ
การทำนารับใช้มูลนาย จึงทำกึ่งปีหนึ่ง ๆ ไพร่มีเวลาประกอบอาชีพมาค้าขายมากกว่า
6 เดือน

สำหรับการประกอบอาชีพของไพร่นั้น ไพร่อาจทำการเพาะปลูกเพียงเพื่อยังชีพ
ไปวันหนึ่ง ๆ เท่านั้น ควบคู่กับการทำหัตถกรรมจากวัตถุดิบที่หาได้ทั่วไปในหมู่บ้านและ
การเลี้ยงสัตว์เพื่อใช้งานและประกอบอาหาร จากบันทึกของ โฮลส์ เอส ฮัตเลต
นักสำรวจชาวอังกฤษผู้เคยเดินทางเข้ามาในล้านนาเมื่อ พ.ศ. 2427 ทำให้ทราบถึง
การทำมาหากินของราษฎรในเมืองงาว เมืองเชียงราย เมืองน่าน เมืองแพร่ ว่า
ราษฎรปลูกฝ้าย ข้าว และพืชผลอื่น ๆ ข้าวปลูกไว้เพื่อบริโภคเอง¹

นอกจากอาชีพดังกล่าวแล้ว ไพร่ยังทำการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ ภายในหมู่บ้าน
หรือหมู่บ้านใกล้เคียง โดยอาจจะมีการติดตลาดเป็นครั้งคราว ส่วนการค้าระหว่างหมู่บ้าน
ที่ห่างไกล หรือหมู่บ้านกับเมืองจะกระทำในลักษณะการค้าวัวตัวในช่วงภายหลังฤดูการ
เก็บเกี่ยว การค้าขายส่วนใหญ่อยู่ในลักษณะการแลกเปลี่ยนสิ่งของ เพราะเงินตรายังไม่มี
การใช้อย่างแพร่หลาย อย่างไรก็ตาม การค้าขายโดยใช้ระบบเงินตราเป็นสื่อกลางในการ
แลกเปลี่ยนก็มีอยู่บ้างดังปรากฏในคำชี้แจงของพระยามหามหิตวิชิตฯ ผู้ว่าราชการเมืองฝาง
ว่า "...ราษฎรปลูกฝ้าย พริก ยา 3 อย่างนี้ได้ขายไปต่างเมืองบ้าง ผักต่าง ๆ ซื่อ
ขายในบ้านในเมือง..."² หลักฐานจากเอกสารตัวเขียนในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ระบุว่า
"...ราคาเข้าเปลือกราษฎรซื้อขายกันทุกวันนี้แบดถึงบาทเงินตรา..."³

¹Holt S. Hallett. *op. cit.* P. 142.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/41.

ใบบอกเมืองฝาง เชียงแสน เชียงราย เชียงใหม่.

³หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 63.

ใบบอกเมืองลำปาง เรื่องราษฎรทำนาไม่เต็มที่ ตัวบังคับคันข้าวเสียหายมาก.

นอกจากนี้ความแตกต่างในทรัพยากรธรรมชาติบางประเภทในแต่ละท้องถิ่นมีส่วนทำให้ราษฎรมีการประกอบอาชีพที่แตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่นด้วย เช่น บ่อเกลือที่เมืองน่าน ซึ่งส่งไปขายยังชุมชนต่าง ๆ ในล้านนา และหมู่บ้านชาวลัวะที่บ้านบ่อหลวง เชียงใหม่ ก็มีการหลอมเหล็กทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ส่งไปขายยังหมู่บ้านอื่น ๆ

สิทธิของไพร่

ถึงแม้ว่าไพร่จะมีพันธะต่อบ้านเมืองและขุนนายหลายประการดังกล่าวแล้วข้างต้น อย่างไรก็ตามไพร่ก็ได้รับการคุ้มครองตามกฎหมายอีกทั้งการมีสิทธิเข้าครอบครองเป็นเจ้าของทรัพย์สินต่าง ๆ ได้ ดังปรากฏในกฎหมายเมืองน่านที่แสดงให้เห็นถึงสิทธิในทรัพย์สินของไพร่ว่า

"...คันทว่าบุคคลจะผู้ใดไปลักเอาควายทำมาหากิน จักเอาตัวเข้าใส่ราชวัตรไว้แล้ว ที่อาช้ค่าควายตามราคาแล้วจักเอาตัวไปฆ่าเสีย บ่หื้อเป็นเลี่ยนพนามแก่แผ่นดินต่อไป..."¹ "...โทษช้างมีเข้าทวนไร่ศรีสวนเข้าไร่เข้านาเสียเข้ามากน้อยเท่าใด ที่ความช้างไว้..."²

ในมั่งราชศาสตร์ได้ระบุข้อความที่แสดงให้เห็นถึงสิทธิในการครอบครองเป็นเจ้าของทรัพย์สินของไพร่ว่า

"...มาตรา 1 พ่อแม่ตาย ลูกมีหลายคนมากแบ่งปันเข้าของกันไม่ได้ ถ้าพ่อแม่ส่งไว้อย่างใด มีพยานรู้เห็นก็ให้เป็นไปตามคำสั่งนั้น ถ้าผู้ตายมิได้ส่งเสียไว้ให้พิจารณา

¹ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทยฯ. เล่มเดิม. หน้า 1.

²สร้อยดี อ่องสกุล. "อาณาจักรหลักคำ (กฎหมายเมืองน่าน)," ใน หลักฐานประวัติศาสตร์ล้านนาจากเอกสารค้นคว้าโบราณ และพื้นเมือง. 2534.

ว่าลูกคนไหนถือพ่อแม่เป็นศัตรูหรือไม่ พ่อแม่ชายลูกคนไหนไปหรือไม่ได้ชาย
ลูกคนไหนมาจากไหนหรือไม่ ลูกคนไหนทำคุณพ่อคุณแม่ ก็แบ่งปันมาหน่อยตามการ...¹

แม้จะมีกฎหมายรับรองสิทธิในทรัพย์สินของไพร่ดังกล่าวกว่าแล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีการ
ละเมิดสิทธิในทรัพย์สินของไพร่อยู่เสมอ เช่น ในกรณีที่ไพร่คนใดถูกกล่าวหาว่าเป็นโจร
ผู้ถูกกล่าวหาจะถูกจับไปออกจากหมู่บ้านอีกทั้งบ้านเรือนและสิ่งของต่าง ๆ ในบริเวณบ้านจะ
ถูกเผา ดังที่ คาร์ล บ็อค ได้บันทึกว่า

"...ถ้าคนป่วยคอบคั้งนั้น และเอ่ยชื่อใครออกมาในระหว่างพูดเพื่อ คนที่โดนเอ่ย
ชื่อ แต่ไม่ใช่นายาก็จะโดนหาว่าเป็นโจร และโดนเผาแปลง โดนจับไป ที่อยู่อาศัย
ก็โดนเผา คั้นนมมารากไม้ถูกโค่น และโดนริบไร่นา ตัวเองกับครอบครัวก็โดนจับไป
พาไปหาฆ่าหากินาหมื่นที่อื่น หนีห่างจากท้องที่ที่เคยอยู่มาก่อน..."²

เช่นเดียวกับที่ เจมส์ แมคคาร์ธี ได้บันทึกว่า "...พอใครล้มป่วยลงก็เชื่อกันว่า
เพราะผีเขามาเข้าคุณเลื้อคเนื้อ คนป่วยซึ่งถูกถือว่าเป็นผีจะต้องรู้ว่ามีผีมาจากไหนก็ถูกถามซัก
จนนานาหนั...และถ้าออกชื่อใครคนนั้นก็จะถูกหมายหัวทันที บ้านจะถูกเผา ตัวก็ถูกขับออก
นอกหมู่บ้าน..."³

¹ประเสริฐ ๗ นคร. เล่มเดิม. หน้า 23 - 24.

²คาร์ล บ็อค. เล่มเดิม. หน้า 165.

³เจมส์ แมคคาร์ธี. "บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม," แปลโดย
สุมาลี วีระวงศ์. แผนกศิลปวัฒนธรรมเล่ม. ปีที่ 24 - 25 : 126 ; กรกฎาคม
2524 - มิถุนายน 2526.

สำหรับสิทธิส่วนบุคคลนั้นไพร่มีสิทธิที่จะเป็นขุนนางได้ เมื่อขุนนางเก่าตาย
จึงปรากฏในเอกสารสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ชี้ให้เห็นถึงสิทธิของไพร่ในการเปลี่ยนขุนนาง ดังนี้

"...บ่าวไพร่พระเจ้านครประเทศราชนั้น แสนตัวตัวเลกคนใดไม่สมัครอยู่กับ
เจ้าราชบุตรจะไปอยู่กับเจ้ากาวิรรตสุริยวงษ์ เจ้าอุบราช เจ้าราชวงษ์ เจ้าบุรีรัตน์
บ่าวไพร่เจ้ากาวิรรตสุริยวงษ์ เจ้าอุบราช เจ้าราชวงษ์ เจ้าบุรีรัตน์ จะสมัครอยู่
กับเจ้าราชบุตรเท่าใดไม่ได้ไปต่างบ้านเมืองแล้ว ก็ให้ผ่อนปรนกันโดยฉันทาติ
และตามใจไพร่สมัครหากผู้ใดต้องตามอย่างธรรมเนียมเมืองลาว แต่ก่อนเขาห้ามอย่า
ให้ไปเกาะเอาแสนตัวบ่าวไพร่ที่ไม่สมัครมาติดจากระหาญเพ่งให้ได้ความเพื่อคร้อน
พากันหนีไปนอกเขตแดนได้เป็นอันขาดทีเดียว..."¹

นอกจากสิทธิดังกล่าวของไพร่แล้ว ทางบ้านเมืองยังให้ไพร่มีสิทธิที่จะอาศัยอยู่ใน
บ้านเมือง ซึ่งอพยพมาอยู่ใหม่ได้ต่อไปโดยไม่ต้องกลับบ้านเมืองเดิมของตน ดังข้อความที่ว่า

"...เห็นว่าคนรายนี้ก็มากถึง 30 ครั้ว หนีมาขมาพึ่งอยู่ ณ เมืองพานานมาได้ถึง
16 ปีแล้ว ครั้นจะขับไล่เลิกถอนบ้านเรือนให้กลับคืนไป ไพร่ก็ได้ความเพื่อคร้อน
ถ้าเห็นว่าคนนั้นครั้วใดสมควรจะกลับไปก็ให้ส่งคืนไปแต่ที่สมัครด้วย เมืองแพร่แล
เมืองนครลำพูนก็เป็นข้าขอบขัณฑสีมา ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวกรุงเทพ
เหมือนกัน เมื่อไพร่สมัครอยู่เมืองใดก็ลงจะต้องรับราชการอยู่เมืองนั้น..."²

¹หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 13.
ร่างสารตราถึงพระยารัตน์อานาเขตร์.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.พศ/26. หนังสือ
พระยาราชสีมการกราบทูลทูลเกล้าฯ ถวายพระกรุณาฯ ให้เจ้าการราชกิจรัตนโกสินทร์ เจ้านครลำพูน.

จากลัทธิของโพธิ์ดังกล่าว จึงสันนิษฐานว่าในยามบ้านเมืองสงบไม่มีภัยจากข้าศึก ศัตรูมารบกวน การควบคุมกำลังคนจำนวนมากคงไม่เข้มงวดกวดขันเท่าใดนัก และน่าจะมีการอะลุ่มอล่วยให้โพธิ์ได้ตั้งถิ่นฐานตามหาภินได้ตามใจโพธิ์สมัคร ดังหลักฐานที่ว่า

"...ที่เมืองตาก เมืองเกิน ลาวเมืองเชียงใหม่ ก็ตั้งบ้านเรือนเรียราย ต่อ ๆ ขึ้นไป ข้าพเจ้าไม่ได้ยินเจ้าเมืองไหนนำทัพมาจะเกณฑ์ว่าโพธิ์ไปช่วยสอย คนเมืองเชียงใหม่ที่อาศัยอยู่ในเมืองตาก เมืองเกิน ก็เห็นตามหาภินเป็นปกติ..."¹

ทาส

ทาสมีสถานะในการทํานานรับรับเงิน ซึ่งอาจเป็นการทํานานรับรับเงิน การทํานานรับรับเงิน รวมถึงการทํานานอื่น ๆ ตามที่นายเงินต้องการ

ทาสในล้านนาส่วนใหญ่นักขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองและเจ้านาย การที่เจ้านายแต่ละคนจะมีทาสมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับฐานะความมั่งคั่งของเจ้านายแต่ละคน เช่นที่เชียงใหม่ เจ้าเมืองมีทาสประมาณ 1,500 คน เจ้าอุปราชมีทาส 1,000 คน เจ้าอุปถรรพณ์ซึ่งเป็นน้องของเจ้าทิพภรสร อิศายของเจ้ากาวิโรรส มีทาส 800 คน และเจ้านายคนอื่น ๆ มีทาสประมาณ 70 - 100 คน²

นอกจากเจ้าเมือง เจ้านาย และขุนนาง จะมีทาสแล้ว เป็นไปได้ว่า โพธิ์ที่มีฐานะดีก็มีทาสไว้ใช้สอยด้วย แต่คงไม่มากเท่ากับเจ้าโดยปรากฏหลักฐานจากเอกสารต่าง ๆ ที่กำหนดค่าตัวของทาส และระเบียบการซื้อขายทาสด้วย "...อัน 1 ผู้คนแห่งเราทั้ง 4 เมือง บุคคลผู้ใดก็ดีเอาช้างพังพลาย แลคนผู้หญิงชายไปขายเมืองใดก็ดี บุคคลผู้ใดจักซื้อเอาเนื้อพากัน

¹หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 30. คัดลอกพระสมุดวชิรญาณ.

²Archibald Ross Colquhoun. op. cit. P. 257.

บนเก้าอี้กันสนามเมืองนั้น..."¹

ทาสที่ขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองและเจ้านาย อาจจะอาศัยอยู่บ้านคุ้มเจ้านาย หรือมีภูมิลำเนาใน
ท้องถิ่นอื่น เช่น บ้านเขตแขวงเมืองเชียงดาว มีทาสคนหนึ่งของเจ้าเมืองเชียงแก้ว 9 ครว้เรือน
และมีทาสของเจ้าหนานมหายศ 3 ครว้เรือน² ส่วนที่เมืองแพร่ "...ผู้ว่าราชการกรมการ
ได้เก็บเอาบุตรหลานไปไว้บ้านเรือน ส่วนบิดามารดาตั้งบ้านเรือนอยู่ตามบ้านนอก..."³
สำหรับทาสที่อาศัยอยู่บ้านนอกเมืองจะถูกเรียกเกณฑ์มารับใช้เจ้านายเป็นบางโอกาส

ทาสในล้านนาสมัยตระกูลเจ้าเจ็ดตน สามารถแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ ทาสเชลย
ทาสสินาถ์ และข้าวัด

1. ทาสเชลย หมายถึง ทาสที่ถูกกวาดต้อนมาจากการทำสงคราม ทาสเชลย
จะถูกนำมาแบ่งปันเป็นบำเหน็จความชอบของแม่ทัพนายกอง ซึ่งเรียกกันว่า "ค่าปลายพอก
งาช้าง" เมื่อทาสเชลยมีบุตรหลานสืบต่อมา เรียกว่า "ค่าหอคนโรง" ทาสเชลยที่เป็น
มรดกลืบทอดมาแต่ครั้งปู่และบิดา ถือเป็นกรรมสิทธิ์ของนายเงินที่จะขายทาสเหล่านี้ได้ และ
เมื่อทาสเชลยจะมีบุตรหลานสืบออกไปอีกเท่าใดก็ยังคงเป็นทาสเชลยทั้งสิ้น ผู้ที่เป็นมูลนาย
สามารถยกทาสเชลยให้แก่ผู้ใดก็ได้ และเมื่อทาสเชลยได้นำเงินมาไถ่ค่าตัวตามราคาแล้วก็จะ
พ้นจากความเป็นทาส ซึ่งทาสเชลยจะมีค่าตัวที่แตกต่างกันในแต่ละเมืองดังนี้

เมืองนครเชียงใหม่ อายุตั้งแต่ 1 ปีขึ้นไป ชายมีค่าตัว 6 แอบ⁴ หญิง 6 แอบ
ถ้าอายุเกิน 5 ปีขึ้นไป มีค่าตัวเต็มราคา คือ ชาย 54 แอบ หญิง 72 แอบ จนถึงอายุครบ

1 สรัสวดี อ๋องสกุล. "อาณาจักรล้านนา (กฎหมายเมืองน่าน)," เล่ม 1 คม.

✓ 2 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.40/3. บางอิทธิพลเมือง
เชียงดาว.

✓ 3 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173. แบบจด
รายวันราชการของพระยาราชภักดี ข้าหลวงประจำเมืองแพร่.

⁴ เงินรูปี (เงินแบบ) เป็นเหรียญเงินของรัฐบาลอังกฤษในอินเดีย ซึ่งบริษัทป่านีของ
อังกฤษ นำมาใช้ในบริเวณล้านนา 1 รูปี มีค่าเท่ากับ 75.80 สตางค์ และเท่ากับ 8 วัน และ
1 แอบ (รูปี) = 8 วัน, 1 วัน = 6 อัฐ, 1 บาท = 64 อัฐ, 5 บาท = 7 แอบ

60 ปี จึงหันหลัง¹

เมืองนครลำปาง อายุตั้งแต่ 1 ปีขึ้นไป ชายมีค่าหัว 15 แดบ หญิง 20 แดบ
ถ้าอายุเกิน 3 ปีขึ้นไป มีค่าหัวเต็มราคา คือ ชาย 45 แดบ หญิง 60 แดบ จนถึงอายุ
ครบ 60 ปี จึงหันหลัง²

เมืองนครลำพูน อายุตั้งแต่ 1 ปีขึ้นไป ชายมีค่าหัวปีละ 6 แดบ หญิงปีละ 6 แดบ
ถ้าอายุเกิน 5 ปีขึ้นไป มีค่าหัวเต็มราคา คือ ชาย 54 แดบ หญิง 72 แดบ จนถึงอายุครบ
60 ปี จึงหันหลัง³

เมืองน่าน อายุต่ำกว่า 10 ปี คิดค่าหัวปีละ 5 รูปี ตามอายุทั้งหญิงและชาย
ถ้าอายุตั้งแต่ 10 ปีขึ้นไป มีค่าหัวเต็มราคา คือ ชาย 62 รูปี หญิง 62 รูปี⁴

เมืองแพร่ ชายมีค่าหัว 12 ตำลึง หญิง 12 ตำลึง⁵

จะเห็นว่าทาสเขลยเป็นทาสที่มีค่าหัว อย่างไรก็ตามก็ดู ปรากฏหลักฐานว่าทาสเขลย
เมืองแพร่บางส่วนเป็นทาสที่ไม่มีค่าหัว ดังปรากฏในแบบจรรยาวันราชการของพระยาราช
ภักฐานนท์ ข้าหลวงประจำเมืองแพร่ว่า "...อนึ่งฟังเสียงพวกทาสในเวลานี้ คำนวณอยากจะ
ออกให้พ้นทุกข์อย่างที่สุด เพราะเป็นทาสเขลยที่ไม่มีค่าหัวโดยมาก..."⁶

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/127. เรื่องจัด
ราชการเมืองเชียงใหม่.

✓²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/182. เรื่อง
ทาสเขลยเมืองนครลำปาง.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/187. รายงาน
ราชการเมืองนครลำพูน.

⁴กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/149. จัดราชการ
เมืองน่าน.

✓⁵กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173. พระยา
พิริยวิไชย ผู้ว่าราชการเมืองแพร่ กราบทูล กรมหลวงดำรงราชานุภาพ.

✓⁶กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173. แบบจ
รายวันราชการของพระยาราชภักฐานนท์ ข้าหลวงประจำเมืองแพร่.

ทาสคงเปรียบเสมือนแรงงานที่เป็นสินค้าและเป็นหลักทรัพย์อย่างหนึ่ง เพราะมีการกำหนดราคาค่าตัวของทาสเอาไว้ ทั้งยังปรากฏหลักฐานว่ามีการซื้อขายทาสด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่า ค่าตัวของทาสในแต่ละเมืองจะแตกต่างกัน ยกเว้นทาสเมืองเชียงใหม่และลพูนที่มีค่าตัวเท่ากัน การที่ทาสมีค่าตัวแตกต่างกันเข้าใจว่าปริมาณความต้องการทาสไว้ใช้สอยในแต่ละเมืองไม่เท่ากัน เช่น เมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการค้าขายที่สำคัญในล้านนา จึงมีความต้องการแรงงานทาสสูง เป็นผลให้ราคาค่าตัวของทาสสูงตามไปด้วย และการที่เมืองลพูนมีค่าตัวทาสเท่ากับเชียงใหม่ เข้าใจว่าทั้ง 2 เมือง มีอาณาเขตติดต่อกัน ผู้คนสามารถติดต่อค้าขายกันได้โดยสะดวกกว่าเมืองอื่น ซึ่งก็คงมีส่วนทำให้มีการกำหนดค่าตัวของทาสเท่ากันด้วย

สำหรับค่าตัวทาสหญิงที่สูงกว่าทาสชายนั้นเข้าใจว่าเป็นการป้องกันไม่ให้เกิดการซื้อขายทาสหญิงโดยง่าย ทั้งนี้เพื่อให้ทาสหญิงได้อาศัยอยู่กับนายเงินคนเดียวตลอดไป ซึ่งน่าจะดีกว่าการเปลี่ยนนายเงินบ่อยครั้ง เป็นการป้องกันไม่ให้เกิดการกดขี่ข่มเหงทาสหญิง แต่หากมีการซื้อขายทาสหญิง ผู้ที่ซื้อทาสไปควรจะมีฐานะดีพอสมควร ทาสจะได้ไม่ลำบาก

นอกจากนี้การที่ทาสหญิงสามารถให้กำเนิดบุตรได้ และบุตรที่เกิดจากทาสผู้นั้นก็จะตกเป็นทรัพย์สินสมบัติของนายเงินด้วย ก็คงมีส่วนทำให้ทาสหญิงมีราคาค่าตัวสูงกว่าทาสชาย

2. ทาสสินไถ่ คือ ทาสที่นายเงินซื้อมา หรือทาสที่เป็นหนี้นายเงิน ตามปกติจะหลุดพ้นจากความเป็นทาส เมื่อมีเงินมาไถ่ค่าตัว แต่หากไม่มีเงินไถ่ตัว ก็จะตกเป็นทาสมรดกต่อ ๆ มาชั่วบุตรหลาน¹

3. ช้าวัด เป็นทาสที่มีผู้ทูลเกล้าให้แก้วัดเพื่อดูแลรักษาวัดวาอาราม ซึ่งแต่ละวัดจะมีช้าวัดมากน้อยตามแต่จะมีผู้ทูลเกล้าให้แก้วัด ดังเช่น วัดพระธาตุศรีจอมทอง ที่เชียงใหม่ มีช้าวัดราว 700 คน สำหรับสลับเปลี่ยนกันมาทำงาน²

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/127 ม.58/182 ม.58/187 ม.58/149 และ ม.58/173. เล่มเดิม.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ. 43/14. รายงานตรวจราชการมณฑลพายัพของพระยาศึกษาสมบูรณ์.

ถึงแม้ว่าทาสจะเป็นชนชั้นต่ำสุดในสังคม และสังกัดนายเงินหากแต่ยังมีโอกาสหลุดพ้นจากความเป็นทาสได้โดยเงื่อนไขต่อไปนี้

1. ทาสที่ได้รับอนุญาตให้บวชในขณะ เป็นภิกษุ และ เมื่อลาสิกขาบทแล้วให้เป็นไท
2. เจ้าของทาสเป็นชู้กับเมียทาส ให้ปล่อยตัวเป็นไท
3. โดยการไถ่ตัว¹
4. กรณีนายเงินพยายามฆ่าทาสของตน นายเงินมีความผิดตามกฎหมายและให้ปล่อยทาสเป็นไท
5. กรณีทาสหนีพ้นเขตแดน หรือพ้นบ้านเมือง ทาสผู้นั้นเป็นไท²

พระสงฆ์

ชาวล้านนาต่างมีความศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างแรงกล้ามาตั้งแต่สมัยตั้ง เค็มแล้ว การเคารพและยึดมั่นในศาสนามีส่วนสำคัญที่ทำให้พุทธศาสนิกชนจะต้องช่วยกันทะนุบำรุงและรักษาพุทธศาสนาตั้งปรากฏในกฎหมายพระเจ้าล้านนาว่า "...อันหนึ่ง ท้าวเจ้านาย ท้าวขุน พ่อเมือง นายบ้าน ไพร่ไททั้งหลาย ท้าวครูอุปัฏฐากรักชาชาวเจ้าสมณะพราหมณ์หมณายในวัดวา โผล่มนบ้านไผ่เมืองมัน (บ้านเมืองของตน) ด้วยจตุปัจจัยภายในและจีวรระ/เป็นต้น..."³

การปฏิบัติศาสนกิจดังกล่าวถือเป็นธรรมเนียมประเพณีที่กระทำสืบต่อกันมาโดยเฉพาะในส่วนของเจ้าเมือง และเจ้านายจะต้องเอาใจใส่และทะนุบำรุงศาสนาเป็นการพิเศษเพราะเท่ากับเป็นการสร้างความชอบธรรมในการปกครองอันจะทำให้สามารถปกครองบ้านเมืองได้

¹พิณัย ไชยแสงสุขกุล และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. กฎหมายล้านนาโบราณ : วิเคราะห์ระบบโครงสร้างและเนื้อหาบทบัญญัติที่จารในใบลาน. ภาค 2 เล่ม 1. 2532. หน้า 2/3/11/16.

²อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. ล้านนาไทยศึกษา. 2525. หน้า 69.

³ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย. เล่มเดิม. หน้า 13.

อย่างปกติสุข ดังนั้นจึงถือเป็นหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของฝ่ายผู้ปกครองที่จะต้องอุทิศศาสนา ดังปรากฏหลักฐานจากเอกสารสมัยรัชกาลที่ 4 ว่า

"...ให้พญาพระเอวาเจ้าในพระบรมพุทธศาสนา ชักชวนพญาหัวหน้า พญาราชวงศ์ ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวทั้งปวง ...สร้างวัดวาอารามแลปฏิสังขรณ์พระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญ แลบำรุงพระสงฆ์ สามเณร..."¹

จะเห็นได้ว่าพุทธศาสนิกชนมีหน้าที่ช่วยกันจรรโลงรักษาพุทธศาสนาให้ยั่งยืนถาวรสืบต่อไปดังกล่าแล้ว เพราะฉะนั้นสถาบันพระสงฆ์จึงมีบทบาทอย่างสำคัญและได้รับการยกย่องอย่างสูงในสังคมล้านนา เพราะเป็นสถาบันที่มีบทบาทหลายประการดังต่อไปนี้

ประการแรก สถาบันพระสงฆ์เป็นสื่อกลางในการถ่ายทอดแนวความคิด ปรัชญา ค่านิยม และโลกทัศน์ของสังคม

ประการที่สอง พระสงฆ์มีส่วนสำคัญในการอบรมสั่งสอน เผยแพร่แนวความคิด อุดมการณ์ของศาสนาให้แก่ เจ้าผู้ครองนคร เจ้านาย ขุนนาง ไพร และข้าทาส ให้มีความเชื่อแบบเดียวกัน มีคุณธรรม อีกทั้งการยอมรับสถานภาพและบทบาทของตน

ประการที่สาม พระสงฆ์ได้มีส่วนเผยแพร่แนวความคิด และแนวปฏิบัติเรื่องคุณธรรม ของชนชั้นผู้ปกครองไว้เป็นหลักเกณฑ์ในการประพฤติปฏิบัติต่อผู้อยู่ภายใต้การปกครอง เช่น ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร

ประการที่สี่ พระสงฆ์มีบทบาทในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การทำบุญ เนื่องในประเพณีทางพุทธศาสนา และพิธีกรรมนอกศาสนา เช่น การสืบชะตาเมือง การเลี้ยงผีบ้าน ผีเมือง อันเป็นพิธีที่เจ้าผู้ครองนครจัดขึ้นตามโบราณราชประเพณี เพื่อความร่มเย็นเป็นสุขของบ้านเมือง

¹หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 20. ร่างสารตรา.

ประการที่ห้า การที่พระสงฆ์มีบทบาทอย่างมากในการอบรมสั่งสอนเจ้าผู้ครองนคร เจ้านาย ขุนนาง ไพร และข้าทาส ทำให้แนวความคิดความเชื่อไปในทางเดียวกัน เช่น การมีเมตตาธรรม ความเชื่อเรื่องบุญกรรมของแต่ละคน เป็นผลให้พระสงฆ์มีบทบาทสำคัญที่จะ เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนในสังคม โดยสมาชิกทุกกลุ่มจะยึดสถาบันทางพุทธศาสนาเป็นแกนกลางในการกำหนดพฤติกรรมของสมาชิกในสังคม นอกจากนี้ประเพณีต่าง ๆ ทางพุทธศาสนายังมีส่วนช่วยส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัดเป็นศูนย์กลางของสังคม การกระทำกุศลร่วมกันของสมาชิกในสังคมโดยการทำบุญ ฟังเทศน์ในวันพระ ฯลฯ เหล่านี้สร้างความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นภายใต้ประเพณีทางศาสนา

ประการที่หก พระสงฆ์มีบทบาทที่ทำให้เกิดพลังความสามัคคี ความร่วมมือช่วยเหลือกันในหมู่ราษฎร โดยการช่วยกันสร้างสาธารณประโยชน์ และการบำเพ็ญกุศลเพื่อส่วนรวม เช่น การซ่อมสร้างเมืองฝาย การทำบุญบอย การกรู้น

ประการที่เจ็ด พระสงฆ์มีบทบาทเป็นผู้อบรมสั่งสอนวิชาความรู้ต่าง ๆ แก่ผู้ที่ต้องการศึกษาเล่าเรียน ทั้งนี้เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของสังคม ประกอบด้วยพระสงฆ์เป็นผู้มีความรู้ในสาขาวิชาต่าง ๆ ดังนั้นผู้ที่ต้องการเล่าเรียนจึงมาเรียนหนังสือที่วัด

อาจกล่าวได้ว่าบทบาทของพระสงฆ์ดังกล่าวแล้วเป็นปัจจัยสำคัญปัจจัยหนึ่งที่ช่วยผลักดันให้ทุกชนชั้นในสังคมอยู่ร่วมกันได้โดยปกติสุข และหากพิจารณาสภาพสังคมล้านนาในสมัยนั้นแล้ว สถาบันพระสงฆ์เป็นสถาบันที่ประกอบด้วยชนชั้นต่าง ๆ ทั้งเจ้านาย ขุนนาง ไพร และทาส สำหรับไพร่บางคนที่เคยผ่านการบวชเรียนในพระศาสนา และเป็นผู้มีความรู้ความสามารถสูงก็อาจเลื่อนฐานะทางสังคมให้สูงขึ้นได้ ดังกรณีของพระยาปราบสงคราม เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าสังคมล้านนาเป็นสังคมที่ประกอบด้วยชนชั้นต่าง ๆ คือ เจ้าเมือง เจ้านาย ขุนนาง ไพร ทาส และพระสงฆ์ ซึ่งแต่ละชนชั้นต่างก็มีความสัมพันธ์กันตามบทบาทและหน้าที่ของตนในสังคมบนพื้นฐานของกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ชนชั้นผู้ปกครองได้กำหนดขึ้น

ถึงแม้ว่าสังคมล้านนาจะประกอบด้วยชนกลุ่มต่าง ๆ ที่มีความเหลื่อมล้ำกันในสถานภาพและบทบาท อย่างไรก็ตามวิถีชีวิตและบทบาทของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมล้านนาก็มีได้แน่นอนตายตัว การเลื่อนฐานะทางสังคมเกิดขึ้นได้ โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงสถานะจากไพร่เป็นทาสหรือจากทาสเป็นไพร่ นอกจากนั้น เจ้าเมือง เจ้านาย ขุนนาง ไพร่ และทาสก็สามารถบวชเป็นพระสงฆ์ได้ ไพร่อาจเลื่อนฐานะเป็นขุนนางหรือลดฐานะลงเป็นทาสได้ โดยการขายตัวเอง หรือถูกผู้อื่นขายให้แก่นายเงิน ส่วนทาสนั้นก็อาจหลุดพ้นจากความเป็นทาสได้ โดยการบวช การไถ่ถอนตัวเอง หรือทาสเฉลย เมื่อมีอายุครบ 60 ปี ก็หลุดพ้นจากความเป็นทาสได้ ตัวอย่างของการปรับเปลี่ยนสถานะของไพร่ ได้แก่ กรณีของหนานทิพย์จักร (ทิพย์ช้าง) ซึ่งเป็นเพียงนายพรานช้างที่ได้แสดงความสามารถด้วยการทำการรบกับเมืองลาหุณที่ยกกองทัพมาโจมตีเมืองลำปาง ในคราวที่เมืองลำปางขาดเจ้าเมืองปกครอง เพราะเป็นช่วงเวลาที่กำลังฟื้นฟูบ้านเมืองภายหลังการตกอยู่ภายใต้อาณาจักรของพม่าเป็นระยะเวลาอันยาวนาน โดยเมื่อรบชนะเมืองลาหุณแล้วก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพญาสุระวະสือไชยสงครามครองเมืองลำปาง ซึ่งต่อมาเชื้อสายของท่านผู้นี้ก็ได้ปกครองเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และลาหุณสืบมา

บทบัญญัติในกฎหมายมังรายได้ระบุถึงขุนนางชั้นผู้น้อยที่ทำการรบว่า ถ้าสามารถคิดศีรษะช้างศึกที่มียศสูงกว่าตน ให้ยกตำแหน่งนั้นแก่ขุนนาง "มาตรา 1 นายดินผู้เฝ้าครบศึกนสนามรบได้หัวนายช้าง นายม้ามาควรเลี้ยงดูให้เป็นใหญ่ ...หากนายดินได้หัวนายม้าควรเลื่อนขึ้นเป็นนายม้า คนดินได้หัวนายช้างควรเลื่อนขึ้นเป็นนายช้าง..."¹

นอกจากกรณีตัวอย่างดังกล่าวแล้ว ผู้เขียนเข้าใจว่าในสภาวะที่บ้านเมืองเกิดภัยพิบัติทางธรรมชาติจนเกิดข้าวยากหมากแพง ไพร่บางคนก็ประสบกับความอดอยากขัดสนก็อาจขายตัวลงเป็นทาสได้

¹ประเสริฐ ณ นคร. เล่มเดิม. หน้า 4.

1.4 ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคม

ทุกชนชั้นในสังคมล้วนมาต่างก็มีความสัมพันธ์กันตามบทบาทและหน้าที่ของคนในสังคม และเป็นความสัมพันธ์ในรูปของระบบอุปถัมภ์ กล่าวคือแต่ละชนชั้นต่างก็พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน โดยเจ้าเมืองจะบริหารราชการบ้านเมืองร่วมกับเจ้านายและขุนนางอีกทั้งการหาความอุปถัมภ์ พวกไพร่และข้าทาส ส่วนพวกไพร่นั้นมีหน้าที่ทวงนาให้กับบ้านเมืองและการรับใช้มูลนาย สำหรับทาสนั้นมีหน้าที่รับใช้นายเงินแลกเปลี่ยนกับการคงอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของผู้เป็นนายเงินเท่านั้น

ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองและขุนนาง

ขุนนางต้องอาศัยเจ้าเมืองในการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งทางราชการ ทั้งขุนนางระดับสูงคือ เจ้านายบุตรหลาน และขุนนางในระดับท้องถิ่น จึงเป็นไปได้ว่าขุนนางทั้งหลายจะต้องประพฤติดนินาให้เป็นที่ยอมรับของเจ้าเมือง คือมีความจงรักภักดี และซื่อสัตย์ต่อเจ้าเมือง ไม่คิดคดทรยศต่อเจ้า ดังปรากฏในโคลงเจ้าวิฑูรสอนหลาน ซึ่งน่าที่จะสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์และหน้าที่ของขุนนางที่มีต่อเจ้าเมือง ดังนี้

เป็นขุนท้อประกอบด้วย	ทางอด
อย่าว่าจงใจคด	ต่อท้าว
โทษคุณเที่ยงปรากฏ	ฉับแผ่น เมืองเขย
คุณท่านมีเจ้าเลี้ยง	แต่งตั้ง เป็นพระยา ¹

¹ทรงศักดิ์ ปรากฏวัฒนากุล. วิเคราะห์วรรณกรรมล้านนาไทยเรื่องเจ้าวิฑูรสอนหลาน และพระลอสอนโลก. 2519. หน้า 103.

โดยทั่วไปแล้วความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองกับขุนนางระดับสูง อาทิ ขุนนางในตำแหน่งเจ้าชั้น 5 ใบ เป็นไปอย่างใกล้ชิด ในลักษณะของระบบเครือญาติ โดยเฉพาะเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน เพราะเป็นเชื้อสายของตระกูลเจ้าเจ็ดคนทั้งสิ้น

อย่างไรก็ดีปรากฏหลักฐานว่าในบางสมัย ขุนนางที่ดำรงตำแหน่งสูงในราชการมีอำนาจมากกว่าเจ้าเมือง ดังเช่นในสมัยของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าอุปราชนพทูทางษ์ ซึ่งเป็นน้องของเจ้าอินทวิชยานนท์สามารถมีคำสั่งปฏิเสธ และออกคำสั่งลงล้างคำสั่งของเจ้าอินทวิชยานนท์ได้เสมอ กิจการบริหารบ้านเมืองจะตกอยู่กับเจ้าอุปราชนพทูทางษ์และเจ้าเทพไกรสรชายาเจ้าอินทวิชยานนท์ทั้งสิ้น¹

เพราะฉะนั้นสัมพันธภาพระหว่างขุนนางกับเจ้าเมืองจึงขึ้นอยู่กับตัวแปรอื่น ๆ ได้แก่ บุคลิกภาพ ความสามารถของเจ้าเมืองและขุนนางในทางการเมืองการปกครอง การประนีประนอม ประสานผลประโยชน์เข้าด้วยกัน ซึ่งปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้จะเป็นตัวกำหนดลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองและขุนนางทั้งหลายด้วย

ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายและไพร่

การที่เมืองต่าง ๆ ในล้านนามีลักษณะเป็นรัฐแบบจารีตที่ไม่มีระบบการควบคุมกำลังคนที่รัดกุม การควบคุมผู้คนอย่างเข้มงวดอาจกระทำได้เฉพาะในเขตใกล้ตัวเมืองเท่านั้น จึงส่งผลทำให้มูลนายต้องผ่อนปรนไพร่ ไม่กดขี่ข่มเหงไพร่จนเกินไป ประกอบกับเมื่อพิจารณาจากหลักฐานต่าง ๆ ผู้เขียนเข้าใจว่าโดยทั่วไปแล้วเจ้าเมืองในฐานะมูลนายสูงสุดและมูลนายคนอื่น ๆ คงจะอุปถัมภ์ค้ำชูไพร่ให้มีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีพอสมควร / ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้ไพร่หนีไปอยู่เมืองอื่น ดังปรากฏหลักฐานว่าไพร่บางคนมักหนีมูลนายไปอยู่เมืองอื่นโดยเฉพาะในยามที่บ้านเมืองเกิดภาวะฝนแล้ง ราษฎรได้รับความอดอยากขัดสน ดังหลักฐานต่อไปนี้

นอกจากการปฏิบัติหน้าที่ต่อมูลนายแล้ว เมื่อมูลนายเดินทางไปที่ใด ใครจะต้องให้ความเคารพด้วยการหมอบลงกับถนนหรือคุกเข่าพนมมือไหว้ ดังที่ คาร์ล บ็อค ได้บันทึกว่า

"...พวกเจ้านาย และขุนนางเหล่านี้เป็นที่กลัวเกรงของประชาชนมาก ถ้าคนพวกนี้สักคนหนึ่งจะ ไปไหน หรือไปเยี่ยมมาคร และแม้จะไปชั่วระยะสั้น ๆ ก็ต้องมีบ่าวไพร่ตามไปครบชบวน ...พอชบวนผ่านผู้คนพลเมืองก็แสดงความเคารพด้วยการหมอบลงกับถนนหรือคุกเข่าลงพนมมือไหว้จนกว่าผู้ยิ่งใหญ่จะผ่านไป..."¹

สำหรับความสัมพันธ์ในแง่ของการผลิตนั้นได้กล่าวแล้วว่าหัวข้อพันธะของไพร่ว่าไพร่ต้องทำงานรับใช้มูลนายตามที่มูลนายกำหนดอันเป็นลักษณะของความสัมพันธ์กันตามบทบาทและหน้าที่บนพื้นฐานของการได้รับผลประโยชน์ร่วมกันของคนในสังคม

ความสัมพันธ์ระหว่างนายเงินกับทาส

ทาสมีหน้าที่ทำงานรับใช้นายเงินตามที่นายเงินต้องการ เพราะนายเงินมีอำนาจสิทธิขาดในทาสของคนทุกประการ กล่าวคือ เมื่อมีผู้จ้างทาสขึ้นต้นไม้ หากทาสตกต้นไม้ตาย ให้ผู้จ้างใช้ค่าตัวทาสแก่นายเงินครึ่งหนึ่ง นายเงินสามารถซื้อทาสไปรับจ้าง หรือค้าขายมาเลี้ยงนายเงินได้ นายเงินอาจใช้ทาสชำระหนี้แทนตนได้ ผู้ใดจะมาลักเอาทาสไปจากผู้เป็นเจ้าของไม่ได้ หากทาสหลบหนีผู้เป็นเจ้าของมีสิทธิติดตามทาสที่หนีไปได้ นอกจากนั้นในการใช้ทาสทาสความผิด นายเงินจะต้องรับผิดชอบด้วย² จะเห็นได้ว่าผู้เป็นนายเงิน มีสิทธิขาดในตัวทาสแต่เพียงผู้เดียว และเมื่อนายเงินถึงแก่กรรม สิทธิในการเป็นเจ้าของทาสจะตกอยู่กับญาติพี่น้องของนายเงิน

¹คาร์ล บ็อค. เล่มเดิม. หน้า 78.

²อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตามต้นฉบับโบราณภาคเหนือ. 2520. หน้า 234 - 238.

ดังเช่น ทาสในเชียงใหม่ชื่ออิมุก ซึ่งเจ้าทิพโอรสยกให้เป็นเมียของคนในบังคับอังกฤษ เมื่อเจ้าทิพโอรสตาย เจ้าพิมพ์ซึ่งเป็นญาติของเจ้าทิพโอรสได้อ้างสิทธิในการเป็นเจ้าของทาสจับตัวอิมุกไปขังไว้ รองกงสุลอังกฤษคือ มร.กูลด์ ไม่พอใจมากจึงเรียกร้องให้ปล่อยตัวทาส แต่เจ้าพิมพ์ไม่ยอมปล่อยตัว รองกงสุลจึงบุกเข้าไปในคฤหาสน์ของเจ้าอินทวิชยานนท์เพื่อเอาตัวทาสคืน¹ ถึงแม้ว่านายเงินจะมีสิทธิขาดในตัวทาส แต่อย่างไรก็ดี ทาสยังคงได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย โดยได้รับสิทธิบางประการ เช่น สิทธิในการขอรับมรดก สิทธิในการรียาของคน สิทธิที่จะได้รับการดูแลรักษาจากนายเงินยามเจ็บป่วย สิทธิในชีวิตของคนโดยนายเงินจะฆ่าทาสโดยพลการไม่ได้²

จากสิทธิดังกล่าวของทาสสะท้อนให้เห็นถึงสถานะของทาสในสังคมว่าได้ต่ำต้อยจนเกินไป โดยทั่วไปแล้ว ทาสคงมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีพอสมควร ตามฐานะของคน นายเงินคงจะไม่กดขี่ข่มเหงทาสจนเกินไป ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้ทาสหลบหนี แต่อย่างไรก็ดีเชื่อว่าทาสบางคนอาจถูกนายเงินกดขี่ ทั้งยังมิได้รับความเป็นธรรมจากนายเงิน ดังหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงชีวิตความเป็นอยู่ของทาสซึ่งขึ้นอยู่กับผู้เป็นนายเงิน ดังนี้

"...ทาสในเมืองแพร่นี้จะมีค่าตัวก็ดีหรือไม่มีก็ดี ถ้าจะขอเสียเงินค่าตัวสมัครไปอยู่กับผู้อื่น นายเดิมไม่ยอมก็ไปไม่ได้ แม้เป็นหญิงมีชายรักใคร่จะเข้าไปไปเบนภรรยา ก็ไม่ยอมให้ไป ถ้าชายพลเมืองไปได้หญิงทาสเป็นเมีย นายเงินก็ให้ชายผู้เบนทาสด้วย นำสงสารอย่างที่สุด..."³

¹Nigel J. Brailey. *op. cit.* P. 276 - 278.

²อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. ล้านนาไทยศึกษา. 2525. หน้า 66.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173. แบบจดรายวันราชการของพระยาราชภูธรานนท์ ข้าหลวงประจำเมืองแพร่.

1.5 สภาพความเป็นอยู่ของชนชั้นต่าง ๆ

สภาพความเป็นอยู่ของเจ้าเมืองและเจ้านาย

เจ้าเมืองและเจ้านายคงจะมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีกว่าราษฎรทั่วไป เพราะมีสถานภาพและบทบาทเป็นชนชั้นผู้ปกครอง อีกทั้งมีรายได้จากแหล่งต่าง ๆ ได้แก่ การเก็บ่วย การประกอบการค้าส่วนตัว ตลอดจนการใช้อำนาจงานไพร่ในสังกัด

สภาพความเป็นอยู่ของเจ้าเมืองนั้น โฮลล์ เอส ฮัลเลต ได้บรรยายถึงสภาพคุ้มหลวงของเจ้าเมืองเชียงใหม่ว่า

"...เป็นอาคารชั้นเดียวที่สร้างอย่างแข็งแรง กั้นพังก่อด้วยอิฐฉาบด้วยปูนอย่างดี หลังคามุงด้วยกระเบื้อง มีลักษณะกระเดียดไปทางจีนนิด ๆ ... พื้นห้องโถงปูด้วยไม้ขนานชนิด บนเพดานแขวนโคมระย้าหลายข้อ ผนังปิดด้วยกระดาษคล้ายห้องรับแขกของชาวอังกฤษ ประดับด้วยกระจกทรงรีกรอบทอง เครื่องเรือนที่เหลือก็มีเก้าอี้ขาว แก้วที่ขาวแว่น แก้วที่รับแขกสิบกว่าตัว บุด้วยผ้าสีเชียวกับโต๊ะไม้ขนาดเล็กตัวหนึ่ง หน้าประตูที่จะเข้าไปสู่ที่ประทับผ่านพระองค์มีฉากหวายที่สานด้วยลวดลายวิจิตรงดงามกันอยู่..."¹

คาร์ล บ็อค ก็ได้บันทึกสภาพคุ้มหลวงของเจ้าเมืองเชียงใหม่ ในลักษณะที่คล้ายกันว่า

"...คานักในสถาปัตยกรรมแบบจีนผสมกับไทยเหนือทางด้านหน้าโดยตลอดมีห้องยาวเปิดโล่งยื่นออกไป บางส่วนกั้นด้วยเครื่องเรือนแบบยุโรป สิ่งของฝีมือช่างพื้นเมืองที่เข้ามามีเห็นอยู่ขึ้นเดียว เป็นพระเก้าอี้ปิดทองหรือพระโอรนองค์ใหญ่..."²

¹Holt S. Hallett. op. cit' P. 101.

²คาร์ล บ็อค. เล่มเดิม. หน้า 110.

ทั้งอัลเลต และคาร์ล บ็อค ได้บรรยายถึงคัมเจ้าหลวงเชียงใหม่ และเครื่องตกแต่งภายในที่ประทับในลักษณะที่คล้ายกันว่ามีความวิจิตรงดงามเช่นเดียวกับที่ ดร.แคเนียล แมคกิลวารี ได้บรรยายถึงสภาพคัมหลวงของเจ้าเมืองเชียงใหม่ว่า "เมื่อมาถึงท้องพระโรงในคัมหลวง เราก็ได้เห็นการจัดระเบียบและการประดับประดาอันงามสง่าอย่างที่เรามิเคยเห็นจากที่ใดในลาวมาก่อนเลย..."¹

ส่วนการดำเนินชีวิตประจำวันนั้น คาร์ล บ็อค ได้บันทึกไว้ว่า "...เจ้าหลวง (เมืองลำปาง) นั่งพิงหมอนสูงที่วางไว้บนพรมตรงกลางห้องรอบข้างมีเครื่องยศเรียงรายอยู่ เช่น เขียนหมาก กระโถน ถาด แต่ละอย่างทำด้วยมี้องดงามและกะโหลกทองทั้งหมด..."² และเมื่อเจ้าเมืองหรือเจ้านายจะเดินทางไปที่ใดก็จะมีคนติดตามไปด้วย "...พวกบริวารถือเครื่องยศ มีหีบหมาก ทองคำลงยาสีน้ำเงิน พร้อมทั้งกาน้ำชา ถ้วย และกระโถนครบชุด..."³

จากที่กล่าวแล้วข้างต้นจึงสันนิษฐานได้ว่า เจ้าเมืองและเจ้านายมีสภาพความเป็นอยู่ที่สุขสบายสมฐานะแวดล้อมด้วยคนรับใช้รอบข้าง แม้กระทั่งการรับประทานอาหาร "...เจ้าหลวง (เมืองเชียงใหม่) ก็พยายามที่สุดที่จะใช้ธรรมเนียมของผู้มีวัฒนธรรมโดยใช้นมและล้อมรับประทานอาหาร แต่ใช้นมก้นัก..."⁴ นอกจากนั้นสิ่งของเครื่องใช้ในบ้านบางอย่างของเจ้านาย เช่น "...นาฬิกาหรือกระจกก็มีใช้...ส่วนตามบ้านคนทั่วไปไม่มีสิ่งของพวกนี้ใช้เลย..."⁵

อย่างไรก็ดี เข้าใจว่าแรงของการดำเนินกิจกรรมบางอย่างในชีวิตประจำวันของเจ้าเมืองและเจ้านาย คงจะไม่แตกต่างจากราชบุตรโดยทั่วไปมากนัก กิจกรรมเหล่านั้นได้แก่ การทอผ้า เย็บผ้า การเย็บปักถักร้อย ซึ่งเป็นงานฝีมือของผู้หญิง แม้กระทั่งการทำเครื่องมือเครื่องใช้บางอย่างที่เจ้านายโปรดปราน ดังที่ ดร.แคเนียล แมคกิลวารี ได้บันทึกว่า

¹แคเนียล แมคกิลวารี, เล่มเดิม, หน้า 38.

²คาร์ล บ็อค, เล่มเดิม, หน้า 88.

³แหล่งเดิม, หน้า 121.

⁴แหล่งเดิม, หน้า 120.

⁵แหล่งเดิม, หน้า 127.

"...ข้าพเจ้าได้พบกับเจ้าหญิงซึ่งกำลังนั่งปักกลดลายหมอนอิงสำหรับเจ้าหลวง
อยู่ในห้องโถงใหญ่แต่ผู้เดียว เธอเป็นผู้มีความชำนาญในการฝีมือประเภทนี้
อยู่มาก...ส่วนเจ้าหลวงก็อยู่ในห้องเล็ก ๆ อีกห้องหนึ่ง ทรงเพลิดเพลินอยู่
กับการกลึงงาช้าง สำหรับท้าวหลวงกรุงกบฏช้าง ซึ่งเป็นงานอดิเรกที่ทรงโปรด
มาก..."¹

สภาพความเป็นอยู่ของไพร่

ถึงแม้ว่าไพร่จะมีพันธะต่อบ้านเมืองและมูลนายหลายประการดังกล่าวแล้ว อย่างไรก็ตาม
ก็ดี ไพร่ยังคงได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย มีเสรีภาพในการประกอบอาชีพได้อย่างอิสระ
และสามารถประกอบศาสนกิจต่าง ๆ ทางพุทธศาสนาได้

จากบันทึกของสังฆราชบาลเลอแก้วซ์ และ คาร์ล บ็อค ทำให้ทราบถึงสภาพชีวิตของ
ไพร่ว่า

"...หมู่บ้านภาคเหนือมีไม้ไผ่เกือบทุกหมู่บ้าน ชาวนานในหมู่บ้านส่วนมากใช้ไม้ไผ่
สร้างบ้านเรือน..."² "...บ้านส่วนมากมักจะ ไม่สูงกว่าชั้นเดียว...ตามตึก
มักจะ มีกุบช้างหรือกระซู่สี่สิ่งของสุ่มเอาไว้กองใหญ่..."³ "...เครื่องใช้ใน
บ้าน ก็มีแต่หม้อไห กระทะทำด้วยเครื่องดินเผาแบบพื้นเมือง เพียงสองสามชิ้น
บางทีก็มีกระทะเหล็กใบใหญ่ ๆ ที่ส่งมาขายจากขุนนางสักใบหนึ่งหรือสองใบ...
นอกนั้นก็มีขี้เถ้าหรือขี้เถ้าอยู่สองสามคัน มีตะเกียงจุดด้วยน้ำมัน...ได้ทำด้วย
ยางไม้หรือตะเกียงมีไส้ทำด้วยฝ้ายจุดด้วยน้ำมันหมูเท่านั้นเป็นเครื่องให้แสงสว่าง

¹แดเนียล แมคกิลวารี. เล่มเดิม. หน้า 66.

²สังฆราชบาลเลอแก้วซ์. เล่มเดิม. หน้า 130.

³คาร์ล บ็อค. เล่มเดิม. หน้า 150.

สำหรับเครื่องใช้ประเภทอาวุธ บางครั้งเห็นมีปืนหรือดาบแขวนไว้ข้างฝา บางครั้งเห็นมีเขาสัตว์ติดฝาไว้..."¹

สำหรับการแต่งกายนั้นในแต่ละครอบครัวคงจะทอผ้าใช้เอง "...ผู้หญิงในภาคเหนือมีหน้าที่ปั่นฝ้าย กรอผ้าเพื่อทอผ้า..."² "...เกือบทุกบ้านมักจะมีทุบกแบบพื้นเมืองอยู่ในห้องหรือใต้ถุนบ้าน..."³ เพื่อทอผ้าใช้เอง "...ผู้หญิงชาวเหนือนุ่งซิ่นและห่มผ้าตอง..." ส่วน "...เครื่องแต่งกายสำคัญของพวกผู้ชายทางภาคเหนือคือผ้าเตี่ยว..."⁴

ส่วนการรับประทานอาหารของไพร่นั้น "เวลารับประทานอาหารนั่งกับพื้นหรือนั่งบนเสื่อเป็นวงกลม" แล้ว "...ใช้มือหยิบข้าว จากกระชумаปั่นเป็นก้อนแล้วจิ้มปลาร้าเหม็นหรือแกง..."⁵ แม้ว่าไพรจะกินอาหารแบบง่าย ๆ ที่สามารถหาได้ทั่วไปในหมู่บ้าน อย่างไรก็ตามก็ยังดีสำหรับในตัวเมืองบางแห่ง ตลาดก็ดูเหมือนจะมีความจำเป็นต่อชาวล้านนาเพราะสามารถจับจ่ายใช้สอยซื้อสินค้าต่าง ๆ ได้ ดังที่ คาร์ล บ็อค ได้บรรยายสภาพตลาดในตัวเมืองเชียงใหม่ว่า

"...ทุกคนนั่งกับพื้นดินมีกระจาดอยู่สองข้าง บางครั้งก็เทของจากกระจาดเรียงไว้บนบดของของที่ขาย ส่วนมากก็เป็นพวกอาหาร ผลไม้ ผัก ยาสูบ หมากบูน ปลาแห้ง ปลาเค็ม ปลาร้า... นอกจากนี้ก็มีเห็ด...ซี่ผึ้ง เทียนไข หม้อดินโอง โคนทหน้า... ข้างหลังแถวแม่ค้าพวกนี้ก็มีร้านแผงลอย มีพวกจีนและพม่าบนอยู่บ้าง นั่งขายผ้าฝ้าย ผ้าดอก ผ้าลาย ถาดทองเหลือง ถาดไม้ และบรรดาเครื่องเขินต่าง ๆ ของพม่า..."⁶

¹คาร์ล บ็อค, เล่มเดิม, หน้า 127.

²สังฆราช ปาลเลอกัวซ์, เล่มเดิม, หน้า 334.

³คาร์ล บ็อค, เล่มเดิม, หน้า 160.

⁴แหล่งเดิม, หน้า 159 - 161.

⁵แหล่งเดิม, หน้า 154.

⁶แหล่งเดิม, หน้า 113 - 114.

เช่นเดียวกับที่ เจมส์ แมคคาร์ธีย์ ได้บรรยายสภาพตลาดในหัวเมืองเชียงใหม่ว่า "...ตลาดติดทุกวัน ส่วนใหญ่ผู้หญิง เป็นทั้งผู้ขายและผู้ซื้อ... มาซื้อเรื่องแปลกที่จะได้เห็นช้าง ลักเชือกเดินเอื่อยอยู่กลางตลาดร่วมกับกลุ่มคน ชาวเขา เจี้ยว เขิน ขมุ หรือแม้แต่ไทย จากแดนไกลถึงสิบสองจุไทย และช่อจากยูนนาน..."¹

จะเห็นได้ว่าสภาพความเป็นอยู่ของไพร่มีลักษณะเรียบง่ายดังกล่าวนั้นแล้ว ไพร่จะใช้ เวลาส่วนใหญ่วางงานในตอนกลางวัน ส่วนตอนกลางคืนชายหนุ่มมักจะออกเที่ยวตามบ้านหญิงสาว ดังที่ เจมส์ แมคคาร์ธีย์ ได้บันทึกไว้ว่า "...เวลาเย็น ๆ คำ ๆ ได้ยินหนุ่ม ๆ ถือเครื่องดนตรี เสียงหวานคล้ายกีตาร์....เที่ยวตีคึกเกี้ยวสาว..."² การออกเที่ยวตามบ้านหญิงสาวในเวลา ค่ำคืนของชายหนุ่ม เป็นประเพณีที่บ้านของชาวล้านนาโดยทั่วไปที่ปฏิบัติสืบทอดกันเป็นเวลา ช้านานที่เรียกว่า "ประเพณีการแ้วสาว"

สำหรับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของชาวล้านนานั้นมีลักษณะพิเศษเป็น เอกลักษณะเฉพาะของตนเอง โดยส่วนใหญ่มีรากฐานมาจากความศรัทธาในพุทธศาสนาซึ่ง ชาวล้านนาเคารพนับถือมาแต่โบราณกาลจนกลายเป็นวิถีชีวิตส่วนหนึ่งของคนในสังคมอย่าง แยกไม่ออก ดังนั้นขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ จึงเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาแทบทั้งสิ้น ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวล้านนาที่สำคัญได้แก่ ประเพณีทำบุญสงกรานต์ ประเพณี ทานสลากภัต ประเพณีทำบุญบอย ประเพณีการตั้งธรรมหลวง

นอกจากนั้นชาวล้านนายังมีความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ และภูติผีต่าง ๆ อันถือเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวล้านนา ดังที่ ดร.แดเนียล แมคคิลวารี ได้บันทึกไว้ว่า "...ถ้าจะว่ากันไปแล้วชนเชื้อชาติลาวมักจะนิยมการนับถือผีกันทั้งสิ้น... นับตั้งแต่คนชั้นสูงลงไป ถึงคนชั้นต่ำ... หวาดกลัวเรื่องผีกันนัก ตั้งแต่เกิดจนตายต้องมีการเซ่นไหว้บางสรวงผีบ้าน ผีเรือน ตลอดจนพระเลื้อเมือง พระทรงเมือง..."³

¹เจมส์ แมคคาร์ธีย์, เล่มเดิม, หน้า 119.

²แหล่งเดิม, หน้า 118.

³แดเนียล แมคคิลวารี, เล่มเดิม, หน้า 49.

สรุป

อาณาจักรล้านนาสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีฐานะเป็นเมืองประเทศราชของ
ราชอาณาจักรสยาม เจ้าผู้ครองนครมีอิสระในการปกครองตนเอง มีพันธะสำคัญเพียง
การส่งเครื่องราชบรรณาการเท่านั้น

สภาพสังคมล้านนาสมัยนั้นเป็นสังคมที่มีเจ้านาย ชุนนาง ไพร่ ทาส และ
พระสงฆ์ เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของโครงสร้างทางสังคม ซึ่งชนชั้นต่าง ๆ เหล่านี้ต่างก็
มีความสัมพันธ์กันตามบทบาทและหน้าที่ของตนในสังคม กล่าวคือ ชนชั้นเจ้านายส่วนน้อยมี
ฐานะเป็นศูนย์กลางในการบริหารบ้านเมือง การพิจารณาตัดสินคดีความต่าง ๆ
การจัดเก็บภาษี มีกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรป่าไม้ ตลอดจนมีสิทธิเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่
สังกัด

ชนชั้นขุนนางมีหน้าที่รับราชการ ซึ่งมีทั้งขุนนางระดับสูงและขุนนางในระดับท้องถิ่น
สำหรับไพร่และทาสนั้น ไพร่ล้านนาจะต้องสังกัดมูลนายคนใดคนหนึ่งเสมอ มีหน้าที่ทํานาน
ราชการให้แก่บ้านเมือง รวมทั้งการทํานานส่วนตัวให้แก่มูลนายที่ขึ้นสังกัด ส่วนชนชั้นทาส
มีหน้าที่ทํานานรับใช้นายเงินตามแต่ผู้เป็นนายเงินจะใช้สอย

นอกจากชนชั้นต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว พระสงฆ์ก็เป็นชนชั้นที่มีบทบาทสำคัญในสังคม
ล้านนา มีหน้าที่อบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่พุทธชนอื่น ซึ่งมีส่วนสำคัญที่ทาให้ทุกชนชั้นในสังคมอยู่
ร่วมกันได้โดยปกติสุข

บทที่ 2

ปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพภาพและบทบาทของกลุ่มคน

ในสังคมล้านนา (พ.ศ. 2427 - 2476)

การเปลี่ยนแปลงสภาพภาพและบทบาทของกลุ่มคนในสังคมล้านนา มีสาเหตุสำคัญจาก
ปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้

2.1 การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจ (พ.ศ. 2427 - 2476)

สภาพเศรษฐกิจในช่วงแรกยังเป็นเศรษฐกิจแบบยังชีพ กล่าวคือราษฎรส่วนใหญ่
จะทำการผลิตเพียงเพื่อการบริโภคเท่านั้น การผลิตเพื่อขายหรือเพื่อการค้ายังมีน้อย
สภาพการค้าในเวลานั้นเป็นการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ ในหมู่บ้าน หรือการค้าระหว่าง
หมู่บ้านต่าง ๆ และเมื่อกับหมู่บ้านในลักษณะของการค้าวัวต่าง

ส่วนการค้าระหว่างล้านนากับรัฐเพื่อนบ้านนั้นที่สำคัญ ได้แก่ การค้าระหว่างล้านนา
กับพม่าและรัฐไทยใหญ่ ซึ่งเป็นเส้นทางค้าสำคัญก่อนการค้าทางเรือจะรุ่งเรือง เพราะมีความ
สะดวกรวดเร็วในการเดินทาง โดยในช่วงระยะเวลาหนึ่งเมืองต่าง ๆ ในล้านนามีความต้องการ
สินค้าจากเมืองมะละแหม่งเป็นปริมาณมาก

อย่างไรก็ดีเมื่อมีการสร้างทางรถไฟเชียงใหม่ ใน พ.ศ. 2464 แล้ว เส้นทาง
รถไฟมีส่วนอย่างมากในการย้ายเส้นทางการค้า และความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างล้านนา
กับพม่ามาเป็นความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างล้านนากับกรุงเทพฯ เพราะทำให้สินค้าสำเร็จรูป
จากกรุงเทพฯ แพร่กระจายเข้าสู่บริเวณล้านนาเป็นปริมาณมาก ซึ่งมีผลให้ความต้องการสินค้า
จากเมืองมะละแหม่งลดลง ตลอดทั้งพ่อค้าพม่า ไทยใหญ่ ก็ได้ซื้อสินค้าสำเร็จรูปจากเมืองต่าง ๆ
ในล้านนาที่ส่งมาจากกรุงเทพฯ เพื่อนำกลับไปขายในบ้านเมืองของตน¹

¹ พจนานุกรม พจนานุกรม. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการตัดเส้นทาง
รถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2464 - 2484. 2530. หน้า 92.

สำหรับการติดต่อค้าขายระหว่างล้านนากับกรุงเทพฯ นั้น ก่อนเส้นทางรถไฟสายเหนือถึงลำปาง (พ.ศ. 2459) และถึงเชียงใหม่ (พ.ศ. 2464) ส่วนมากกระทำโดยการค้าทางเรือซึ่งดำเนินการค้าขายโดยพ่อค้าชาวจีนเป็นส่วนใหญ่

สินค้าที่มีการนำเข้ามาจากกรุงเทพฯ ในระยะนี้ปรากฏว่ามีหลากหลายชนิด ได้แก่ เลื่อยผ้า ถ้วยชาม เครื่องแก้ว น้ำมันก๊าด เกลือ ไม้ซีกไฟ ยา อาหารต่าง ๆ สุรา บุหรี่ และจักรยาน¹ ส่วนสินค้าออกจากล้านนา ได้แก่ ครั่ง สีเสียด กะยาน ผืนงาช้าง หนังสือ ชาสัตว์ ขี้ผึ้ง น้ำมัน และดินประสิว²

อย่างไรก็ดีภายหลังการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือถึงเชียงใหม่ ใน พ.ศ. 2464 เส้นทางรถไฟเป็นปัจจัยสำคัญปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในบริเวณล้านนามาก กล่าวคือ การขนส่งสินค้าเข้าและออกระหว่างล้านนากับกรุงเทพฯ ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วทั้งปริมาณและชนิดของสินค้า ซึ่งมีผลทำให้การค้าทางเรือระหว่างล้านนากับกรุงเทพฯ ลดลงอย่างมาก การค้าที่หันเหเข้ามาสัมพันธ์กับกรุงเทพฯ มากขึ้นเช่นนี้เปิดโอกาสให้พ่อค้าคนจีนจำนวนมากได้อพยพเข้ามาประกอบอาชีพในล้านนาสมทบกับพ่อค้าคนจีนรุ่นดั้งเดิม และสามารถควบคุมการค้าของล้านนาไว้ได้ แทนที่พ่อค้าพม่าและไทยใหญ่ที่มีบทบาททางการค้าอยู่เดิม

นอกจากนี้การสร้างเส้นทางรถไฟได้กระตุ้นให้ชาวนาเพิ่มการผลิตข้าวและสินค้าการเกษตรอื่น ๆ เพื่อขาย ซึ่งทำให้ชาวนาเริ่มเปลี่ยนแปลงจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองมาเป็นการผลิตเพื่อขาย ตลอดทั้งทางรถไฟยังมีส่วนทำให้เกิดโรงงานอุตสาหกรรมขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นโรงงานขนาดเล็ก และเป็นกิจการแปรรูปผลผลิตเกษตร เช่น โรงสี โรงเลื่อย โรงงานทอผ้า³

¹ พจนพร พูลทจักร. เล่มเดิม. หน้า 81.

² ชูลีทธิ ชูชาติ. วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2394 - 2475). หน้า 58.

³ ศึกษารายละเอียดใน พจนพร พูลทจักร. เล่มเดิม.

ในสภาพที่การค้าขายตัวเช่นนี้ระบบเศรษฐกิจจึงมีความต้องการสินเชื่อทั้งเพื่อการค้า การแลกเปลี่ยนและการบริโภค ทุนหรือความมั่งคั่งที่พ่อค้าดั้งเดิมสะสมเอาไว้จึงถูกนำออกมาสนองความต้องการสินเชื่อนี้ ทุนเงินกู้ในลำนนาจึงขยายตัวไปพร้อม ๆ กับการค้าด้วย

สภาพเศรษฐกิจของล้านนา นอกจากจะขึ้นอยู่กับการค้าขายแล้ว การเข้ามาค้าเงินธุรกิจทำป่าไม้ของชาวตะวันตกก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจในดินแดนล้านนา โดยภายหลังที่บริษัทการค้าอังกฤษประสบผลสำเร็จงานการค้าเงินกิจการป่าไม้ในพม่าแล้วก็ได้ขยายกิจการมายังล้านนา บริษัทบอร์เนียวเป็นบริษัทแรกที่เข้ามาค้าเงินกิจการป่าไม้ ใน พ.ศ. 2432 บริษัทต่อมาคือ บริษัททอมเบย์เบอร์มาได้เข้ามาค้าเงินกิจการใน พ.ศ. 2435 หลังจากนั้นบริษัทสยามพอเรสต์ก็ได้เข้ามาค้าเงินกิจการป่าไม้¹ ส่วนบริษัทหลุยส์ ที เลียวโนเวนส์ ได้เข้ามาค้าเงินกิจการ เมื่อ พ.ศ. 2438 นอกนั้นมีบริษัทของชาวเดนมาร์ค คือ บริษัทอีสต์เอเชียติก และบริษัทของชาวฝรั่งเศส คือ บริษัทเอชไอคิก เอ อาฟริกกัน²

นอกเหนือไปจากบริษัทป่าไม้ของชาวยุโรปแล้วยังมีบริษัทที่ดำเนินการโดยชาวจีน คือ บริษัทล่าซา กับ บริษัทกิมเซงหลี³

ธุรกิจการทำป่าไม้ในล้านนาส่วนใหญ่อยู่ภายใต้การผูกขาดของบริษัทอังกฤษ โดยเฉพาะบริษัททอมเบย์เบอร์มา เป็นบริษัทที่มีกิจการผูกขาด มีทุนมาก อีกทั้งมีอิทธิพลทางการเมืองและมักจะได้รับความสะดวกจากกรมป่าไม้ในการดำเนินการขอรับเช่าทำป่าไม้ในพื้นที่ต่าง ๆ ซึ่ง

¹พรพธณ จงวัฒนา. กรณีพิพาทระหว่างเจ้านครเชียงใหม่ กับคนในบังคับอังกฤษ อันเป็นเหตุให้รัฐบาลสยามจัดการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2401 - 2445). 2517. หน้า 88 - 90.

²เคลร์ตัน คลออาร์มย์. พัฒนาการของการทำป่าไม้สักในประเทศไทย พ.ศ. 2439 - 2503. 2528. หน้า 15 - 16.

³วรณชัย บุญมี. ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : การป่าไม้และการเหมืองแร่. 2520. หน้า 111 - 112.

ต่างจากพ่อค้าไม้รายอื่น ๆ ที่ไม่ค่อยมีทุนในการดำเนินการ การติดต่อกับเจ้าพนักงานป่าไม้ จึงล่าช้า และไม่ค่อยประสบผลสำเร็จจนที่สุดจึงต้องขายกิจการให้กับบริษัทอังกฤษไป¹

สำหรับเจ้านายพื้นเมืองก็ได้ดำเนินการธุรกิจป่าไม้เช่นกัน แต่ส่วนใหญ่มิได้ดำเนินการเอง เพียงแต่ลี้ภัยมาไว้ให้กับคนอื่นเข้าทำกิจการแทนตัวเอง

2.2 ความเปลี่ยนแปลงในด้านที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคม

(พ.ศ. 2427 - 2476)

ความเปลี่ยนแปลงในด้านที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมเป็นผลสืบเนื่องมาจากการตัดสินใจขยายอำนาจการเมืองการปกครองเข้าไปบนดินแดนล้านนาของรัฐบาล ซึ่งประกอบด้วยมูลเหตุสำคัญดังต่อไปนี้

ประการแรก ปัญหาเกี่ยวกับกิจการป่าไม้

ภายหลังจากที่อังกฤษได้รับชัยชนะในการสงครามกับพม่า จนสามารถครอบครองพม่าได้ทั้งประเทศแล้ว คนานับังคังอังกฤษได้เข้ามาดำเนินการกิจการหาป่าไม้ในล้านนามากยิ่งขึ้น จนเกิดการแข่งขันเพื่อให้ได้สัมปทานหาป่าไม้ โดยผู้ขอสัมปทานจะต้องเสียเงินพิเศษเป็นค่าเปิดป่า ผู้ใดให้ค่าเปิดป่าสูงสุดก็จะได้รับสิทธิสัมปทานหาป่าไม้² ขณะเดียวกันวิธีการให้สัมปทานของเจ้าของป่าคือ เจ้าเมือง เจ้านายบุตรหลาน ยังขาดความระมัดระวัง และขาดหลักเกณฑ์ที่รัดกุม มีการให้สัมปทานซ้ำซ้อนกันอยู่เสมอจนบางแห่งเกิดเป็นการผิดพิพาทกันขึ้นระหว่างเจ้าของป่ากับผู้ขอสัมปทาน แต่ในช่วงก่อนการทำสัญญาเช่าจริง ความขัดแย้งนี้ยังไม่รุนแรงนัก เพราะคนานับังคังอังกฤษยอมอ่อนน้อมต่อเจ้านายพื้นเมืองเพื่อที่จะได้สัมปทานป่าไม้ เมื่อเกิดคดีความ

¹หมัชาวม สุนทรสวัสดิ์. การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ในภาคเหนือของประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2439 ถึง พ.ศ. 2475. 2522. หน้า 183.

²กรมป่าไม้ กระทรวงเกษตร. เล่มเดิม. หน้า 2.

ขึ้นที่ขอมเสียเปรียบหรือประนีประนอมเสีย แต่ภายหลังที่รัฐบาลพม่าได้เข้าเบรังกัมพูชาแล้ว
คนในบังคับอังกฤษได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขตจึงมีการฟ้องร้องต่อกงสุลอังกฤษ และรัฐบาล
ที่กรุงเทพฯ¹

คดีความที่เกิดขึ้นระหว่างเจ้าเมืองกับคนในบังคับอังกฤษส่วนใหญ่นั้นเป็นคดีความที่
เกี่ยวกับการใช้อำนาจอย่างไม่เป็นกฎหมายของเจ้าเมือง ดังเช่น มองสวายการฟ้องร้องเรียก
ค่าเสียหายจากเจ้าเมืองเชียงใหม่ว่าท้าวผดุงสุทธาษาโยมของตนให้แกคนอื่นโดยเรื่องมีอยู่ว่า
เจ้าราชบุตรซึ่งเป็นเจ้าของป่าเมืองยวม ได้ให้มองสวายการเข้าตัดต้นไม้ได้โดยเสียเงินค่า
คอกไม้ ต่อมาพวกยางแดงได้เข้าโจมตีและยึดครองเมืองยวม มองสวายการหนีไปอยู่และแห่ง
โดยไม่ได้จ่ายเงินค่าป่ายการให้เจ้าราชบุตรถึง 3 ปี จนกระทั่ง พ.ศ. 2404 มองสวายการ
กลับมาเชียงใหม่ว่าป่าไม้ แต่ปรากฏว่าพระเจ้ากาวิโรศได้อนุญาตให้นายฉั่นแนเข้าทำไม้
ในป่าเมืองยวมแทน²

นอกจากนี้ยังมีคดีความที่เกิดจากเจ้าเมืองใช้อำนาจยกเลิกสัญญาและสิทธิของคนที่
บังคับอังกฤษ เช่น มองยังชินกล่าวหาว่าเมื่อ พ.ศ. 2400 มองยังชินซึ่งได้สิทธิทำป่าไม้
เมืองยวมได้ มอบหมายให้มองยังกินเป็นผู้ดูแลทำป่าไม้ และต่อมามอบหมายให้มองต่อ
มองหมูท้อ เจ้ากาวิโรศ เจ้าอนุบลวรรณา เจ้าบุญชุมเมืองเชียงใหม่ว่า แสนหลวงพ่อเมือง
ยวม ท้าวสิทธิ ท้าวเสมอใจได้เก็บบริบเอาไม้และสิ่งของไว้ มองยังชินจึงเรียกร้องเอาค่า
เสียหายกับค่าป่ายการคืน³

¹ สวัสดิ์ อ่องสกุล. เล่มเดิม. หน้า 85 - 86.

² หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 98.
ความเรื่องป่าไม้ระหว่างเจ้าเชียงใหม่มองสวายการ.

³ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1231. เลขที่
3240 มัดที่ 146/60. สำนวนความของมองสวายยานกล่าวโทษพระเจ้าเชียงใหม่ว่าเรื่องป่าไม้.

ประการที่สอง ปัญหาความไม่สงบเรียบร้อยบริเวณหัวเมืองชายแดน

ความไม่สงบเรียบร้อยบริเวณหัวเมืองชายแดนส่วนหนึ่งเกิดจากพวกกะเหรี่ยงแดง ซึ่งอาศัยอยู่ในเขตแดนของเชียงใหม่และประกาศยึดครองดินแดนดังกล่าวเป็นของตน พวกกะเหรี่ยงแดงได้ทำการปล้นสดมภ์บรรดาพ่อค้าที่เดินทางผ่านไปมาทำให้เกิดความระส่ำระสาย เป็นอันมาก และในบางครั้งก็ปรากฏว่าพวกกะเหรี่ยงได้ยกกำลังเข้าปล้นสะดมในเขตการปล้นสดมภ์ทรัพย์สินของคณาธิบดีอังกฤษในบริเวณเขตแดนของอังกฤษ¹ ความเดือดร้อนนี้เกิดขึ้นเห็นได้จากกรณีแม่กะตอน ใน พ.ศ. 2412 บริเวณชายแดนของเชียงใหม่ขณะนั้นมีศาละวันถูกพวกกะเหรี่ยงแดงเข้าปล้น เจ้านายเชียงใหม่ได้ยกกองทัพไปต่อสู้กับพวกกะเหรี่ยง และได้กวาดต้อนเอาผู้คน ช้าง ม้า และทรัพย์สินของคณาธิบดีอังกฤษกลับมาด้วย ทำให้เกิดความหลายคดี เช่น คดีมองสวายน มองสวยพะ มองยิด มองชา มองเซ พ้องกล่าวโทษ เจ้าอุปราช เจ้าราชบุตร นายน้อยคณฑ นายน้อยปัญญา และเจ้านายหัวพระยาอื่น ๆ ว่าได้ฆ่าฟันลูกจ้าง และลูกหนี้ของตนที่บ้านแม่กะตอน ทำให้โจรภัยเล็ดลอดประโยชน์จึงได้เรียกร้องค่าเสียหาย 41,000 รูปี²

ปัญหาความวุ่นวายในหัวเมืองชายแดนดังกล่าวเป็นผลทำให้ปริมาณการค้าของคณาธิบดีอังกฤษลดลง อีกทั้งผลประโยชน์ของรัฐบาลอังกฤษในพม่าก็ลดลงด้วย ดังปรากฏว่า ใน พ.ศ. 2413 ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่เมืองตะนาวศรีได้รับรายงานว่ามีผู้ที่ล่องมาตามลำน้ำสาละวินลดลงถึง 5x ทำให้รายได้จากภาษีของอังกฤษลดลงไปด้วย³ การสูญเสียผลประโยชน์ดังกล่าว หากรัฐบาลไทยไม่เร่งดำเนินการทำให้เกิดความเรียบร้อยและรักษาความปลอดภัยแก่คณาธิบดีอังกฤษแล้ว อังกฤษจะต้องเข้าดำเนินการเองอย่างแน่นอน

¹พรพรม จงวิมลภ. เล่มเดิม. หน้า 110 - 111.

²หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1232 เลขที่ 2678. ตำนานความเรื่องภาษีอากรไม้ขนนกหลายเรื่อง.

³Nigel J. Brailey. op. cit. P. 170.

นอกเหนือไปจากมูลเหตุทั้ง 2 ประการดังกล่าวแล้ว ยังมีปัจจัยที่กระตุ้นให้รัฐบาลเร่งตัดสินใจขยายอำนาจการเมืองการปกครองเข้าไปบนดินแดนล้านนา กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ได้มีแนวพระราชดำริเกี่ยวกับรัฐที่มีอาณาเขตแน่นอนแล้ว โดยพระองค์ทรงตระหนักถึงการที่จะมีอำนาจเด็ดขาด ครอบคลุมดินแดนในพระราชอาณาเขต มิใช่มีอำนาจแต่เพียงในนามเท่านั้น ในรัชสมัยต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีแนวพระราชดำริที่เป็นไปในลักษณะเดียวกัน และด้วยแนวพระราชดำริเช่นนี้จึงทำให้พระมหากษัตริย์พยายามขยายอำนาจการเมืองการปกครองเข้าไปบนดินแดนที่เคยมีอำนาจแต่เพียงในนาม เมื่อประสบกับปัญหาที่อาจจะทำให้สูญเสียดินแดนนั้นไป¹

จากปัญหาที่เกิดขึ้นทั้ง 2 ประการ อันเป็นเรื่องเกี่ยวกับผลประโยชน์และความปลอดภัยของคนในบังคับอังกฤษ ประกอบกับแนวคิดเรื่องรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นมูลเหตุสำคัญที่ทำให้รัฐบาลไทยเข้าแทรกแซงกิจการภายในของล้านนามากขึ้น โดยรัฐบาลไทยได้ส่งตัวแทนไปเจรจากับรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียเพื่อหาทางแก้ไขปัญหานี้ทั่วเมืองประเทศราชล้านนา ผลของการเจรจาได้ตกลงให้มีการทาสีสัญญาเชียงใหม่ (The Treaty of Chiangmai) ระหว่างรัฐบาลไทยกับรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียโดยลงนาม ณ เมืองกัลกัตตา เมื่อวันที่ 14 มกราคม พ.ศ. 2416²

ตามข้อตกลงในสนธิสัญญาเชียงใหม่ รัฐบาลได้ส่งพระนรินทรราชเสนี (พุ่ม ศรีไชยยันต์) เป็นข้าหลวงสามหัวเมืองมาประจำที่เชียงใหม่ เพื่อควบคุมดูแลและแก้ไขปัญหานในเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ 3 ประการ คือ ประการแรก เพื่อให้นักข้าหลวงทำหน้าที่ระงับความขัดแย้งที่เกี่ยวกับคนในบังคับอังกฤษ ประการที่สอง เพื่อทำหน้าที่เป็นคู่ประสานงานระหว่างกรุงเทพฯ กับเชียงใหม่ ประการที่สาม เพื่อบริหารนักที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ปฏิบัติตามสนธิสัญญาเชียงใหม่และปฏิบัติตามคำสั่งของรัฐบาล³

¹ ยอดยิ่ง รักสัจย์, เล่มเดิม, หน้า 40 - 44.

² รัตนพร เสริมธุกุล, "บทบาทของศาลต่างประเทศเชียงใหม่ พ.ศ. 2416," มนุษยศาสตร์, 11(1) : 81 ; กรกฎาคม - ธันวาคม 2525.

³ สวัสดิ์ อ่องสกุล, เล่มเดิม, หน้า 98.

การคำนินงานของข้าหลวงสามหัวเมืองประสบกับปัญหาและอุปสรรคมากมาย คือความต่าง ๆ ไม่สามารถที่จะตัดสินใจได้ที่เชียงใหม่ จำเป็นที่จะต้องส่งมาตัดสินที่ กรุงเทพฯ เสมอ โดยศาลต่างประเทศเชียงใหม่เท่านั้นที่เพียงสืบสวนข้อเท็จจริงแล้ว รายงานมาเท่านั้น โดยเฉพาะคดีที่เกี่ยวกับเจ้านาย ขุนนาง นั้น ศาลก็มักจะพยายามไกล่เกลี่ยประนีประนอมเป็นส่วนใหญ่ ฝ่ายอังกฤษจึงกล่าวหาว่าเป็นเพียงศาลที่ฝ่ายไทยตั้งขึ้น เพื่อไกล่เกลี่ยคดีความระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับเจ้านาย ขุนนาง และราษฎรสามัญเท่านั้น ไม่มีประสิทธิภาพหรืออำนาจในการตัดสินคดีความอย่างเด็ดขาด¹

เมื่อข้าหลวงสามหัวเมืองไม่สามารถคำนินงานการแก้ไขปัญหายุ่งยากที่เกี่ยวกับคนในบังคับอังกฤษได้ดังกล่าวแล้ว กองสุลต่านอังกฤษจึงเรียกร้องให้รัฐบาลไทยพัฒนาสิทธิผู้พลเมืองในนาม ดังนั้นรัฐบาลไทยและรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียจึงตกลงทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ ฉบับที่ 2 ขึ้น ณ พ.ศ. 2426 โดยมีความมุ่งหมายเพื่อให้รัฐบาลไทยแก้ไขปัญหาย่างจริงจังจึงเป็นมูลเหตุให้รัฐบาลไทยได้เข้าแทรกแซงในกิจการภายในของดินแดนล้านนามากยิ่งขึ้น อันเป็นผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมล้านนาในเวลาต่อมา

การตั้งอำนาจการเมืองการปกครองของรัฐบาล

จากปัญหาดังกล่าวข้างต้น ประกอบกับแนวคิดเรื่องรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงทำให้รัฐบาลได้พยายามตั้งอำนาจการปกครองขึ้นมาจากเจ้าผู้ครองนคร โดยสามารถอธิบายการคำนินงานออกเป็น 2 สมัย คือ การคำนินงานก่อนสมัยเทศาภิบาล และสมัยเทศาภิบาล

การคำนินงานตั้งอำนาจการเมืองการปกครองทั้งก่อนสมัยเทศาภิบาลและสมัยเทศาภิบาลนั้นเป็นไปตามลักษณะที่ค่อยเป็นค่อยไป ไม่รวบรัดเด็ดขาด ทั้งนี้เพราะดินแดนล้านนามีลักษณะพิเศษที่มีเจ้าผู้ครองนครปกครองบ้านเมืองสืบต่อกันมาเป็นระยะเวลาอันยาวนานตั้งแต่สมัยราชวงศ์มังรายมาแล้ว ตลอดทั้งมีลักษณะทางวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเอง และเมื่อรัฐบาลจึงดำเนินการทีละขั้นตอนเพื่อนำให้เจ้าผู้ครองนคร เจ้านาย ผู้สุญเสียอำนาจและผลประโยชน์เกิดความรู้สึกว่าถูกบีบคั้นและมีปฏิกริยาต่อต้านการคำนินงานของรัฐบาล ดังจะแสดงในส่วนต่อไปนี้

¹รัตนพร เศรษฐกุล. เล่มเดิม. หน้า 90.

การดำเนินงานก่อนสมัย เทศาภิบาล

การจัดตั้งเสนา 6 ตำบล

การดำเนินงานตั้งมาจากการปกครองของสมเด็จพระเจ้าเมืองยาเดอ กรมหมื่นมณฑล
บริษักร เริ่มจากการยังคงให้มีตำบล "เจ้าสนามหลวง" แต่ทอนความสำคัญให้ลดน้อยลง
จนไม่มีอำนาจที่แท้จริง จากนั้นจึงทรงแต่งตั้งเสนา 6 ตำบลขึ้นมาแทน ประกอบด้วย
กรมมหาดไทย กรมทหาร กรมคลัง กรมยุติธรรม กรมวัง กรมนา¹

ตำบลเสนา 6 ตำบล ถือเป็นตำบลทางการเมืองที่สำคัญและเป็นตำบล
ชั่วคราวมาซึ่งตำบลที่เป็นกันตลอดชีพ โดยทั่วไปผู้ที่ได้รับตำแหน่งพระยาว่าการกรม (เสนา)
ทั้ง 6 นั้น เป็นเจ้านายบุตรหลานของเจ้าผู้ครองนครซึ่งได้รับการคัดเลือกโดยเจ้าสนามหลวงแล้ว
เสนอให้เจ้าผู้ครองนครแต่งตั้ง เจ้าผู้ครองนครมีสิทธิโยกย้ายหรือถอดถอนผู้ดำรงตำแหน่ง
เสนา 6 ตำบลด้วย ทั้งนี้ถือเป็นการให้เกียรติแก่เจ้านายพื้นเมืองเป็นอย่างมาก และนับเป็น
นโยบายที่นำให้ตำบลเสนาทั้ง 6 แยกตัวเป็นอิสระจนเกินไปซึ่งจะมีผลทำให้เสนาทั้ง 6 และ
เจ้าสนามหลวงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด²

ส่วนตำบลที่รองจากเสนาทั้ง 6 คือ พระยาผู้ช่วย บุคคลที่จะดำรงตำแหน่ง
ดังกล่าวจะต้องเป็นข้าราชการที่ส่งไปจากรัฐบาลกลาง หากไม่มีตัวบุคลากรก็ให้ว่างไปพลาง
ก่อนจะ ไม่มีการแต่งตั้งข้าราชการพื้นเมืองเป็นแทน พระยาผู้ช่วยเป็นผู้ทำหน้าที่คอยให้การ
แนะนำเจ้านายบุตรหลาน ผู้บังคับการกรมต่าง ๆ ที่ยังไม่มีความรู้ในราชการ ดังนั้นผู้ที่
คุมอำนาจ และทำหน้าที่จัดการด้านต่าง ๆ อย่างแท้จริงก็คือ พระยาผู้ช่วย แต่เพื่อเป็นการ

¹ศึกษารายละเอียดจาก สรัสวดี ประยูรเสกียร. การบริหารการปกครองมณฑลพายัพ
(พ.ศ. 2436 - 2476). 2522. และ พร้อมพงษ์ ณ เชียงใหม่. การบริหารการปกครอง
หัวเมืองลาวเฉียง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนสมัยเป็นมณฑลเทศาภิบาล
(พ.ศ. 2427 - 2436). 2518.

²สรัสวดี ประยูรเสกียร. เล่มเดิม. หน้า 91.

เอาใจ เจ้านายบุตรหลานมาให้เกิดความรู้สึกที่ต้องสูญเสียอำนาจหรือศักดิ์ศรีจึงจำเป็นต้องยกย่องให้เป็นผู้บังคับบัญชากรมต่าง ๆ ทั้งหมด

นอกจากนี้ยังมีตำแหน่ง พระยาวรวง ซึ่งสงวนไว้ สำหรับข้าราชการพื้นเมืองเป็นตำแหน่งที่ไม่สำคัญมากนัก แต่มีไว้เพื่อถนอมน้ำใจชาวพื้นเมืองเท่านั้น¹

ฉะนั้นแต่ละกรมจึงประกอบด้วยตำแหน่งพระยาวาการกรม (เสนา) พระยาผู้ช่วยไทย (ผู้ช่วยเสนา) และพระยาวรวงลาว

การจัดการปกครองในลักษณะดังกล่าวเป็นการดึงอำนาจการปกครองของเจ้าผู้ครองนคร ซึ่งเคยมีอำนาจสูงสุดเพียงผู้เดียวให้กระจายไปสู่เจ้านายอื่น ๆ ที่อยู่ในตำแหน่งต่าง ๆ ขณะเดียวกันการแต่งตั้งข้าราชการไทยเข้าไปกับในแต่ละกรม ก็เท่ากับเป็นการให้ข้าราชการไทยเหล่านี้เป็นผู้ทำหน้าที่ควบคุมการบริหารการปกครองของเจ้านายให้เป็นไปตามความประสงค์ของรัฐบาลนั่นเอง²

การปฏิรูปการจัดเก็บภาษีอากร

ในขณะที่รัฐบาลได้จัดตั้งเสนา 6 ตำแหน่งขึ้นมาขึ้น รัฐบาลก็ได้ดำเนินการปฏิรูปการจัดเก็บภาษีอากรไปพร้อม ๆ กันด้วย โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อนำเงินรายได้จากภาษีอากรมาเป็นค่าใช้จ่ายเพื่อการปฏิรูปการปกครอง อีกทั้งยังเป็นการลดทอนอำนาจทางเศรษฐกิจของบรรดาเจ้านายพื้นเมือง เพื่อสะดวกต่อการลดทอนอำนาจทางการเมืองด้วย

การเปลี่ยนแปลงแบบแผนการจัดเก็บภาษีอากรที่สำคัญ ได้แก่ การเพิ่มชนิดของภาษีอากรขึ้นใหม่อีกมากมาย โดยกำหนดให้ราษฎรต้องเสียภาษีเป็นเงินในอัตราที่กำหนดไว้อย่างแน่นอน ซึ่งแตกต่างจากการเก็บภาษีแบบเดิมที่มักจะเก็บภาษีเป็นผลผลิตตามสัดส่วนที่กำหนดไว้ ทั้งนี้ในระยะแรกเมื่อรัฐบาลได้ดำเนินการจัดระบบภาษีในล้านนานั้น รัฐบาลได้จัดสรรเงิน

¹ สรัสวดี ประยูรเสกียร. เล่มเดิม. หน้า 92.

² วัลลภา เครือเทียนทอง. การปฏิรูปการปกครองล้านนาไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2519. หน้า 62.

รายได้จากภาษีอากรเพื่อการใช้จ่ายเป็นเงินเดือนของข้าราชการจากกรุงเทพฯ และเงินผลประโยชน์ของเจ้าผู้ครองนครและเจ้านายบุตรหลานด้วย

สำหรับอัตราภาษีที่สมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิศมัยราชวรานุเคราะห์ได้คำนึงการจัดเก็บเพื่อเพิ่มรายรับให้เพียงพอกับค่าใช้จ่ายในการปฏิบัติการปกครองนั้นสามารถแยกตามหมวดหมู่ได้ถึง 9 ประเภทที่สำคัญ ได้แก่ ภาษีที่ดิน ที่ดินสำหรับการเพาะปลูก ขนาดกว้างและยาว 20 วา ต้องเสียภาษีปีละครึ่งแฉบ หากใช้ในการปลูกบ้านเรือนหรือทำการอื่น ๆ ขนาดพื้นที่กว้างและยาว 10 วา เสียภาษีปีละครึ่งวัน อากรพืชสวนเก็บจากจำนวนต้นที่ปลูกพืช เช่น ครึ่ง และผลหมากเก็บครึ่งหนึ่งของผลผลิต ปลูกนุ่น 1 ต้น มะพร้าว 4 ต้น มะม่วง 2 ต้น มะปราง 2 ต้น มะขาม 2 ต้น ส้มต่าง ๆ 6 ต้น ฝ้าย 20 ต้น ต้นทับทิม 6 ต้น ส้มโอ 3 ต้น มะไฟ 6 ต้น ขาสูบ 100 ต้น ต้นเมี่ยง 5 ต้น ต้องเสียภาษีอย่างละ 1 วัน

นอกจากนั้นยังมีการเก็บภาษีจากการเก็บของป่า โดยกำหนดว่าหากผู้ใดเก็บ ชัน กะยาน ยางไม้ต่าง ๆ ต้องเสียภาษีคนละ 1 แฉบต่อปี หากตัดหวาย ฟืน ไม้ ไม้รวก หรือเก็บนุ่น ต้องเสียภาษีคนละ 2 แฉบต่อปี ผู้ที่ตัดฟันไม้ขอนสัก ต้องเสียภาษีคนละ 4 แฉบต่อปี การเผาถ่านต่าง ๆ เสียภาษีคนละ 3 แฉบต่อปี ส่วนสิ่งของที่เกีดานแผ่นดินเป็นของบ้านเมือง ได้แก่ ป่าผึ้ง แร่ธาตุ เพชรพลอย ถ่านหิน น้ำมันดิน ผู้ใดจะเก็บจะต้องขออนุญาตและเสียภาษีตามที่กำหนดไว้เช่นกัน¹

ในระยะเวลาต่อมาเนื่องจากการจัดเก็บภาษีอากรของรัฐบาลยังไม่เพียงพอกับค่าใช้จ่ายในการปฏิบัติการปกครอง ดังนั้นรัฐบาลจึงพยายามหารายได้เพิ่มด้วยการยกเลิกการยกเว้นภาษีนาของเจ้าผู้ครองนครและเจ้านายที่พระยาทรงสุรเดชเคยดำเนินการผ่อนปรนต่อเจ้านายพื้นเมืองด้วยการไม่ต้องเสียภาษีที่นาของตน เพราะทักให้รายได้ของรัฐลดน้อยลงเกือบลิบเท่า โดยกำหนดให้เจ้านายทุกคนเสียภาษีที่ดินหรือที่นาให้แก่รัฐบาลเช่นเดียวกับราษฎรทั่วไป² นอกจากนี้ยังได้เก็บเงินแทนเกณฑ์โดยกำหนดให้ชายฉกรรจ์อายุ 18 - 60 ปี เสีย

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/93. เรื่องพิบัติ
ภาษีอากรมณฑลพายัพ. (ร.ศ. 103 - ร.ศ. 104).

²สร้าสดี ประยูรเสกียร. เล่มเดิม. หน้า 187.

เงินคนละ 4 บาทต่อปี แทนการถูกเกณฑ์แรงงาน แต่สำหรับผู้ที่ไม่ยอมเสียเงินค่าจ้างมาใช้
แรงงานแทนเป็นเวลา 20 วัน¹

การจัดการด้านป่าไม้

รัฐบาลได้พยายามที่จะดึงอำนาจที่เกี่ยวกับกิจการป่าไม้จากเจ้าผู้ครองนคร และ
เจ้านายมาตั้งแต่ พ.ศ. 2417 แล้ว โดยการออกพระราชบัญญัติเกี่ยวกับกิจการป่าไม้ถึงสอง
ฉบับ มีจุดมุ่งหมายเพื่อควบคุมการอนุญาตให้ทำป่าไม้สักเป็นสำคัญ

ครั้นใน พ.ศ. 2426 รัฐบาลได้ทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ ฉบับที่สอง ในหนังสือสนธิ
สัญญาลฉบับนี้ได้ห้ามคนในบังคับอังกฤษที่ไม่ได้รับหนังสืออนุญาตจากรัฐบาลเข้ามาเข้าทำป่าไม้
เป็นอันขาดและห้ามเจ้าของป่าออกใบอนุญาตให้แก่ผู้ทำป่าไม้หลายคนในท้องที่เดียวกัน²
สนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่สองนี้ทำให้รัฐบาลจำเป็นต้องแก้ไขปัญหาการทำป่าไม้อย่างจริงจังขึ้น
ซึ่งการดำเนินการนี้เองคือการดึงอำนาจที่เกี่ยวกับกิจการป่าไม้คืนจากเจ้าผู้ครองนครและ
เจ้านาย

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตรัฐางกร ทรงดำเนินการขึ้นแรกโดยการ
ประกาศแก่บรรดาเจ้านายบุตรหลานทั้งปวงว่า

"...ผู้ใดมีป่าไม้อยู่ที่ใดให้มาบอกบาญชีแก่เจ้าพนักงานในกำหนดเท่านั้นวัน
ถ้าพ้นนั้นไปครั้นมาบอกจะยกเอาป่านั้นเป็นของหลวง ถ้าผู้ใดเข้าตัดฟัน

¹ เสกกีร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "พระราชบัญญัติการเก็บเงิน
ค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือรัตนโกสินทรศก 119," ใน ประชุมกฎหมาย
ประจาศก เล่ม 17. หน้า 291 - 297.

² ชัยยโณม สุนทรสวัสดิ์. เล่มเดิม. หน้า 10 - 11.

หรือให้ผู้อื่นตัดฟันไม้ในป่าที่มีอาศัยนกยูงขึ้นหนึ่งขึ้นไป จะ बनाให้ปรับไหม โดย
ฐานผู้ร้ายลักของหลวง..."¹

การประกาศนี้เป็นผลให้ผู้มาขึ้นบัญชีป่าไม้ของตนเป็นจำนวนมาก ภายหลังจากที่ได้
ทำบัญชีป่าไม้ทั้งหมดแล้ว สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิธิธิปธิราชกร ทรงจัดการแยก
บัญชีป่าไม้ที่จะตัดฟันออกเป็นป่า ๆ แต่ละป่าทำแผนที่ประกอบ โดยกำหนดเขตแดนแต่ละป่า
ให้แน่นอน พร้อมกับให้ทำรายละเอียดของแต่ละป่าอีกว่า เป็นป่าอย่างไร ไม้มีเท่าใด
ให้ใครทำแต่เมื่อปีใดตอนใด ตัดเอง หรือสัญญา หรือให้ผู้ใดทำ ได้ไม้ปีใดเท่าใด² ซึ่งเป็นผล
ให้สามารถทราบรายละเอียดเกี่ยวกับป่าไม้ในดินแดนเหล่านั้นได้อย่างดี

ต่อมาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิธิธิปธิราชกร ทรงออกประกาศห้ามการตัดฟัน
ไม้ในเขตเมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ และน่าน จนกว่าจะได้รับอนุญาตจากข้าหลวง
สามหัวเมืองซึ่งประจำอยู่ที่เมืองเชียงใหม่เสียก่อน หากมีการตัดฟันไม้แม้แต่ต้นหนึ่งผู้ตัดจะต้อง
ถูกปรับไหม และเจ้าหน้าที่จะยึดไม้ที่ตัดฟันนั้นเป็นของหลวง³

ประกาศดังกล่าวนี้เป็นการยกเลิกสัญญาทำป่าไม้เดิมทั้งหมดเพื่อวางระเบียบแบบแผน
ต่าง ๆ ให้เรียบร้อยแล้วจึงค่อยอนุญาตให้มีการสัมปทานทำป่าไม้กันใหม่

ภายหลังจากที่มีการจัดตั้งกรมป่าไม้ใน พ.ศ. 2439 แล้ว รัฐบาลได้มอบหมายให้
พระยาศรีสุนทรเทพฯ เสนาธิการ เจริญกับบรรดาเจ้าผู้ครองนครเพื่อโอนอำนาจการครอบครอง
ถือสิทธิ์ในพื้นป่าไม้ให้เป็นสมบัติของแผ่นดิน รวมทั้งอำนาจในการควบคุมคุ้มครองป่า และ
การตรวจเก็บค่าต่อไม้ การเจรจาดังกล่าวเป็นผลให้เจ้านายฝ่ายเหนือไม่มีส่วนเกี่ยวข้อง
งานกิจการป่าไม้อีกต่อไป ทั้งนี้รัฐบาลยินยอมจ่ายเงินส่วนแบ่งค่าต่อ ไม้ให้เจ้านายฝ่ายเหนือ
ครึ่งหนึ่งของจำนวนเงินที่เก็บได้ทุกปี และตั้งแต่นั้นมาการทำป่าไม้สักจะต้องได้รับพระราชทาน

¹พร้อมพงศ์ ณ เชียงใหม่. เล่มเดิม. หน้า 103. อ้างจาก กองจดหมายเหตุ
กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/88.

²แหล่งเดิม.

³วัลลภา เครือเทียนทอง. เล่มเดิม. หน้า 56 - 57.

พระบรมราชานุญาตเสียก่อน¹ จึงเป็นการยุติประเพณีการที่เจ้าท้าวป๋าม้าโดยเจ้านายฝ่ายเหนือ
อย่างสิ้นเชิง

การดำเนินการสมัยเทศาภิบาล

การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลได้เริ่มจากหัวเมืองชั้นแรกก่อนแล้วขยายไปยังหัวเมือง
ประเทศราช สำหรับดินแดนล้านนาจัดเป็นมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ. 2442 อย่างไรก็ตามก็
ดินแดนล้านนาก็ได้รับการปฏิรูปมาตั้งแต่ก่อนเป็นมณฑลเทศาภิบาลดังกล่าวแล้วข้างต้น ครั้นจัด
แบบมณฑลเทศาภิบาล รัฐบาลได้เริ่มนโยบายยกเลิกตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครพร้อมกับเปลี่ยน
แปลงฐานะจากหัวเมืองประเทศราชล้านนามาเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักรอย่าง
แท้จริง²

รูปแบบของมณฑลเทศาภิบาลได้ปรับปรุงให้สอดคล้องกับสภาพการปกครองแบบเดิม
โดยกำหนดให้แต่ละเมือง มีคณะกรรมการบริหารเรียกว่า เจ้าสนามหลวง ประกอบด้วย
ข้าหลวงประจำเมือง เจ้าเมืองและข้าหลวงผู้ช่วย³

เจ้าผู้ครองนครไม่มีหน้าที่ปกครองบ้านเมืองโดยตรง อำนาจหน้าที่เด็ดขาดเป็น
ของข้าหลวงประจำนคร วิธีการเช่นนี้เป็นการผ่อนปรนมาให้เจ้าผู้ครองนครรู้สึกกระทบ
กระเทือนต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจึงยกย่องให้เกียรติตำแหน่งเท่านั้น⁴

¹พรพธณ จงวัฒนา. เล่มเดิม. หน้า 182 - 183.

²สร้อยศักดิ์ ประยูรเสกกีร. "กระบวนการรวมหัวเมืองประเทศราชล้านนาไทย
เข้าสู่ส่วนกลาง (พ.ศ. 2427 - 2476)," สังคมศาสตร์. 5(1): 34 ; เมษายน -
กันยายน 2527.

³สร้อยศักดิ์ อ่องสกุล. เล่มเดิม. หน้า 107.

⁴สร้อยศักดิ์ ประยูรเสกกีร. "กระบวนการรวมหัวเมืองประเทศราชล้านนาไทย
เข้าสู่ส่วนกลาง," เล่มเดิม. หน้า 34.

นอกจากจัดตั้งเจ้าสนามหลวงเป็นคณะกรรมการบริหารสูงสุดแล้ว ยังคงรูปแบบเสนา 6 ตำแหน่งไว้ตามเดิม แม้ว่าจะไม่เหมาะสมกับกาลสมัยนักก็ตาม แต่เพื่อมิให้เจ้านายบุตรหลาน ซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาต่าง ๆ ไม่พอใจการดำเนินงานของรัฐบาล รัฐบาลจึงใช้วิธีค่อย ๆ เลิกเสนา 6 ตำแหน่ง โดยจัดข้าราชการจากส่วนกลางเข้าดำรงตำแหน่งกรมการเมืองต่าง ๆ แทน¹ ในขณะที่รัฐบาลตั้งกรมการเมืองชุดใหม่ ซึ่งจัดเป็นแบบแผนเดียวกับมณฑลภายใน รัฐบาลก็ยกเลิกเสนา 6 ตำแหน่ง ไปโดยปริยาย โดยถือว่าเมื่อเสนาคนใดสิ้นชีวิตลงจะไม่ แต่งตั้งตำแหน่งนั้นอีก และรัฐบาลก็ใช้วิธีเดียวกันนี้กับตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครเช่นกัน² โดย ยังคงให้เกียรติยศฐานะ เจ้านายชั้นสูงของแต่ละเมือง และให้เงินเดือนเป็นผลประโยชน์ตาม สมควรแก่ฐานะเท่านั้น

กล่าวโดยสรุปแล้วการปกครองในระบบเทศาภิบาลได้ส่งผลให้ข้าราชการตามหัวเมือง ได้เปลี่ยนจากลักษณะการเป็นเจ้าขุนมูลนายมาเป็นตัวแทนของรัฐบาลมีสิทธิหน้าที่ความรับผิดชอบ เช่นเดียวกับข้าราชการในส่วนกลางทุกประการ³

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และทาส

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่

ระบบสังคมของภาคกลางและล้านนามีพื้นฐานสำคัญอยู่ที่ระบบการควบคุมกำลังคนแบบ มูลนายและไพร่ วัตถุประสงค์แรกเริ่มของการปฏิรูประบบนี้ก็คือ การเตรียมพร้อมเพื่อเกณฑ์คน ไปราชการสงคราม และเกณฑ์แรงงานมาใช้ในการราชการยามปกติ

ถึงแม้ว่าระบบไพร่ในสังคมของภาคกลางและล้านนามีพื้นฐานสำคัญดังกล่าวแล้ว แต่ก็ยังมีลักษณะโครงสร้างที่แตกต่างกัน กล่าวคือ

¹ สวัสดิ์ อ่องสกุล. เล่มเดิม. หน้า 108.

² สวัสดิ์ ประยูรเสกียร. "กระบวนารรวมหัวเมืองประเทศราชลานนาไทย เข้าสู่ส่วนกลาง," เล่มเดิม. หน้า 35 .

³ เดช บุณนาค. ชนบท ร.ศ. 121. 2524. หน้า 14.

ประการแรก เมื่อเปรียบเทียบไพร่ล้านนากับไพร่ในภาคกลางแล้ว ไพร่ในภาคกลาง มีศักดินาสองชุด 25 ไร่ ต่ำสุด 10 ไร่ ส่วนไพร่ล้านนาจากการค้นคว้าหลักฐานต่าง ๆ ยังไม่พบว่ามีศักดินาเหมือนไพร่ในภาคกลาง

ประการที่สอง เท่าที่ปรากฏจากหลักฐานไพร่ล้านนาทั้งหมดล้วนมีลักษณะ เป็นไพร่ส่วนตัว คือไพร่สมของมูลนาย รวมทั้งไพร่ของเจ้าเมืองก็มีลักษณะ เป็นไพร่สมเช่นกัน สำหรับไพร่สมที่อยู่ทางไกลและเดินทางมาเข้าเวรไม่สะดวก สามารถส่งผลผลิตหรือเงินมาแทนแรงงานได้โดยเรียกไพร่เหล่านี้ว่าไพร่ส่วย¹ หากแต่ในสังคมภาคกลาง ไพร่ทั้งหมดมีทั้งไพร่หลวงคือไพร่ที่สังกัดอยู่กับพระมหากษัตริย์ และทรงแจกจ่ายไพร่หลวงให้อยู่ในความควบคุมดูแลของเจ้านาย ขุนนาง ผู้รับราชการตามกรมกองต่าง ๆ ไพร่หลวงเป็นไพร่ที่ต้องทูลานราชการให้แก่บ้านเมืองโดยมิได้รับค่าตอบแทนใด ๆ ส่วนไพร่สมเป็นไพร่ในสังกัด หรือไพร่ส่วนตัวของมูลนาย

ประการที่สาม ไพร่ในล้านนาทุกคนต้องมีสังกัด โดยขึ้นสังกัดต่อมูลนายคนใดคนหนึ่ง และมิได้มีการขึ้นสังกัดต่อกรมกองหรือหน่วยงานราชการใด ๆ ไพร่ทั้งหมดจะมีมูลนายต้นสังกัด ส่วนใหญ่เป็นเจ้านายศักดินาของเจ้าเมือง จะมีขุนนางบ้างแต่น้อย² ส่วนไพร่ในภาคกลางจะต้องขึ้นสังกัดกรมกองเสมอ

จะเห็นได้ว่าระบบไพร่ในสังคมล้านนามีโครงสร้างที่แตกต่างกับไพร่ในสังคมภาคกลาง อย่างไรก็ตามก็ภายหลังจากการเข้ามาดำเนินการปฏิรูปการปกครองในล้านนา ตั้งแต่ พ.ศ. 2427 เป็นต้นไป ระบบไพร่ในล้านนาก็เริ่มมีการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงไปจากอดีต โดยสามารถพิจารณาได้จากประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

การโอนสังกัดไพร่มาขึ้นกับกรมมหาดไทยและกรมทหาร

การโอนสังกัดไพร่มาขึ้นกับกรมมหาดไทยและกรมทหารเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่รัฐบาลได้เข้ามาดำเนินการปฏิรูปการปกครอง ประกอบกับปัจจัยที่เกี่ยวกับปัญหาของระบบไพร่ในภาคกลางซึ่งส่งผลกระทบต่อการปรับเปลี่ยนโครงสร้างของระบบไพร่ในล้านนาด้วย ดังจะพิจารณาในส่วนต่อไปนี้

¹ สรัสวดี อ๋องสกุล. เล่มเดิม. หน้า 122.

² แหล่งเดิม.

1. รัฐไม่มีกลไกที่มีประสิทธิภาพในการเกณฑ์แรงงานเพราะปรากฏหลักฐานว่า บางครั้งรัฐไม่สามารถเรียกเกณฑ์คนได้ แม้แต่ไพร่หลวงซึ่งเป็นไพร่ที่ขึ้นสังกัดต่อพระมหากษัตริย์โดยตรง
2. ไพร่มีกหล่นหนีการเกณฑ์แรงงานเสมอโดยอาศัยการทุจริตของมูลนายซึ่งได้รับสินบนและผลประโยชน์อื่น ๆ จากไพร่
3. ปัญหาการใช้ไพร่เป็นฐานอำนาจทางการเมืองของมูลนายเพื่อล้มล้างพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์

จะเห็นได้ว่าการควบคุมไพร่เป็นผลประโยชน์ของมูลนายผู้บังคับบัญชาไพร่มากกว่าจะเอื้อประโยชน์ต่อรัฐ นอกจากปัญหาของระบบไพร่ดังกล่าวแล้วในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สภาพการณ์ในสังคมไม่มีความจำเป็นต้องใช้ไพร่เพื่อเกณฑ์คนไปราชการสงครามอีกต่อไป ทั้งการเกณฑ์แรงงานมาใช้ในราชการเหมือนเช่นในอดีตก็ลดความจำเป็นลง เพราะมีการจ้างแรงงานจีนอพยพมาใช้เป็นการทดแทนแรงงานไพร่อยู่แล้ว

ด้วยเหตุผลดังกล่าวพระมหากษัตริย์จึงจำเป็นต้องดึงอำนาจในการควบคุมกำลังคนจากเจ้านาย ชุนนาง มาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ด้วยวิธีการที่อ่อนประนอมเหตุผลอันชอบธรรมในลักษณะค่อย ๆ เป็นค่อย ๆ ไปจนสามารถดึงอำนาจกลับคืนสู่สถาบันกษัตริย์ได้อย่างสมบูรณ์

การดำเนินการดึงอำนาจของมูลนายกลับคืนสู่สถาบันกษัตริย์ทรงได้เริ่มดำเนินการในส่วนกลางก่อน เช่น การโอนไพร่ของเจ้านายและขุนนางต่าง ๆ เป็นทหารหรือเป็นไพร่หลวงสังกัดกษัตริย์ จวบจนกระทั่งเมื่อรัฐบาลได้จัดส่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร มาจัดราชการในล้านนาใน พ.ศ. 2427 ก็ได้เริ่มดำเนินการในดินแดนล้านนาด้วยเช่นกัน ทั้งนี้รัฐบาลต้องการลดทอนอำนาจของบรรดามูลนายมิให้มีอำนาจในการควบคุมกำลังคนมากเกินไปเหมือนกับไพร่ในส่วนกลางจนติดต่อด้านการดำเนินงานของรัฐบาลโดยใช้กำลังไพร่หลวงในสังกัด

ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนโครงสร้างของระบบไพร่ในล้านนาก็ประการหนึ่งก็คือปัญหาของระบบไพร่ กล่าวคือ เจ้าเมืองไม่มีกลไกที่มีประสิทธิภาพในการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ ทั้งนี้ปรากฏหลักฐานว่าในสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ได้มีการเกณฑ์ไพร่มาสร้างถนน หากแต่ไพร่บางคนไม่ยอมมาให้เกณฑ์แรงงาน อันเป็นลักษณะของการท้าทายอำนาจของเจ้าเมือง

มีผู้หนึ่งนั้น	กระด้างแข็งกง	เชื่อว่าเป็นคน	คาสิว่าอัน
ชื่ออีคาม	สะทาวสากสัน	บรูญ	โหนชา
ปากแข็งแข็ง	กะแรงแผดส่า	แก้อบ...	กล่ากู
อินทร์ที่ท้าว	ทราบย่นเกิงหู	คา...อุ	ผิดใจกว่าบ้
...	...	...	...
จับเอาตัว	เติกลงหวายขัด	วางวาดหากคาตาย ¹	

จากข้อความข้างบน สรุปใจความได้ว่า มีผู้หนึ่งคนหนึ่งชื่อ คามา เป็นคนกระด้างกระเดื่อง นอกจากจะไม่ยอมมาช่วยเหลืแล้วยังพุดจาคุหมื่นคุณแคลนอีกด้วย พระเจ้าอินทวิชยานนท์จึงสั่งให้จับตัวมาขบสแล้วเพื่อมาให้เป็นเยี่ยงอย่าง

ปัจจัยเกี่ยวกับการทำทายอนาจ และการที่รัฐบาลมีนโยบายสิทธิรอนอนาจนการควบคุมกำลังคนของมุลนายได้ส่งผลให้รัฐบาลเริ่มต้นคาวเนินการปรับเปลี่ยนโครงสร้างระบบการควบคุมกำลังคนในล้านนาโดยการโอนสังกัดไพร่มาขึ้นต่อกรมมหาดไทยและกรมทหารเท่านั้น ดังนั้นจึงนับเป็นจุดเริ่มต้นของการคลี่คลายของระบบไพร่ในล้านนา โดยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงจัดตั้งกรมทั้ง 6 ขึ้นมาอันประกอบด้วย กรมมหาดไทย กรมทหาร กรมคลัง กรมยุติธรรม กรมวัง และกรมนา

การจัดตั้งกรมทั้ง 6 โดยเฉพาะกรมมหาดไทยและกรมทหารนับเป็นการเปลี่ยนแปลงระบบการควบคุมกำลังคนในระดับหนึ่ง ทั้งนี้เพราะหน่วยการปกครองแบบใหม่กำหนดหน้าที่ของทั้ง 2 กรมไว้อย่างชัดเจน กล่าวคือ กรมมหาดไทยมีหน้าที่ "...ว่ากล่าวหัวเมืองแลแคว้นแขวงแก่บ้านทั้งปวง..." และ "...รักษาเส้นบาฏชีสามะในครัวทั่วแผ่นดิน..."² ส่วนกรมทหารมีหน้าที่ "...รักษาบาฏชีคนลกรรจ์ กำลังเมือง..."³ การกำหนดหน้าที่

¹ไพฑูรย์ พรหมวิจิตร. เล่มเดิม. หน้า 224 - 226.

✓²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/88. หนังสือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

³แหล่งเดิม.

ดังกล่าว เป็นผลให้ไพร่ซึ่งแต่เดิมสังกัดอยู่กับมูลนายต่าง ๆ จำนวนมากบ้างน้อยบ้าง ต้อง เข้ามา
อยู่ในความควบคุมของเจ้านายว่าการกรมมหาดไทยและกรมทหารเท่านั้น

เพราะฉะนั้นไพร่จึงมีฐานะใหม่คือเป็นคนของรัฐที่สังกัดหน่วยการปกครองแบบใหม่
มีาของคนของเจ้านายอย่างแต่ก่อน ซึ่งนับเป็นการควบคุมกำลังคนแบบใหม่โดยยึดท้องที่เป็น
หลัก และให้โอนมาแก่เจ้าหน้าที่ส่วนท้องถิ่น แทนมูลนายทั้งหลายในระบบเดิม

อย่างไรก็ดี แม้ว่านโยบายของรัฐบาลจะก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในระบบการ
ควบคุมกำลังคนดังกล่าวแล้ว แต่ก็ไม่สามารถลบล้างระบบความสัมพันธ์แบบเดิมที่ไพร่ต้องสังกัด
มูลนายให้หมดสิ้นไปได้ ดังจะเห็นได้จากการที่เจ้านายยังคงเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่มาใช้
ในกิจการส่วนตัว จนรัฐบาลต้องออกประกาศห้ามว่า

"...ห้ามบ่อฮื้อเจ้านายได้กะเกณฑ์ราษฎรไปเบิกนา หลกกกล้า บลุกนา
เกี่ยวเข้า ตีเข้า ชนเข้า เจ้านายทั้งมวล มีเข้าเจ้าหลวง เบนตัน
และเข้าเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าหัวเมืองแก้ว เจ้าราชบุตร
เจ้าอัครการ เจ้าไชยสงคราม และเจ้านายสิงสาตราขบุตรทั้งมวลนั้น
ยกบ่อฮื้อ มิได้สักแห่ง..."¹

ผู้เขียนเข้าใจว่าในระยะแรกของการโอนไพร่มาขึ้นสังกัดกรมมหาดไทยและกรมทหาร
โดยมูลนายเดิมไม่มีสิทธิเรียกเกณฑ์แรงงานได้อีกต่อไปนั้น ทางรัฐบาลคงไม่หวังผลอย่างชัดเจน
ในอันที่จะปรับเปลี่ยนโครงสร้างของระบบไพร่เช่นนั้น เพราะตระหนักถึงความสัมพันธ์แบบ
มูลนายและไพร่ว่ายังคงหลงเหลืออยู่ จึงเป็นไปได้ว่าการดำเนินการของรัฐบาลนอกจากเป็น
ไปเพื่อลดรอนอำนาจของมูลนายเดิมแล้วยังต้องการวางแนวทางเอาไว้เพื่อเตรียมการสำหรับ
นำไปสู่การยกเลิกระบบไพร่ในที่สุด

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/187. ประกาศ
ตรา 4 ดวง เกี่ยวกับราชการในเมืองสาทร.

การทําทะเบียนสํามะโนครุฑ

ภายหลังการโอนสังกัดไพร่มาขึ้นกับกรมมหาดไทยและกรมทหารแล้ว รัฐบาลได้เร่งจัดทําทะเบียนสํามะโนครุฑ เพื่อสะดวกต่อการควบคุมผู้คนมากขึ้น โดยกำหนดให้กรมมหาดไทยมีหน้าที่รับผิดชอบในการทําทะเบียนสํามะโนครุฑโดยตรง ซึ่งปรากฏว่า ในระยะแรกของการดำเนินการยังไม่สามารถดำเนินการได้อย่างทั่วถึง คงสำรวจได้เพียงบางท้องที่เท่านั้น ดังรายงานของนายแย้มมหาดเล็ก ผู้ช่วยราชการทดแทนแห่งเมืองนครเชียงใหม่ ว่า

อาวุธ
"2... การรวบรวมบัญชี } คณกรรจ์) กำลังเมือง ตามสํามะโนครุฑ
ซึ่งกรมมหาดไทยจะได้จัดการบังคับให้ทําส่งตั้งแต่ปีหนึ่งนั้น เจ้าพนักงานกรม
มหาดไทยทําทะเบียนสํามะโนครุฑไม่ได้ ครั้น ๗ ปีกุน นพศกนี้ เป็นปีเคาระบ (3)
จะต้องจับทําทะเบียนสํามะโนครุฑให้ตลอดไป ตามกฎหมายข้อบังคับให้เรียบร้อยตามทาง
ราชการ..."¹

สํามะโนครุฑในระยะแรกนี้ (พ.ศ. 2433) ระบุชื่อแก่บ้าน คับลบ้าน จำนวนเรือน จำนวนราษฎรชายหญิง วัณกรรจ์ แล่น จูม อุ่ม เท้าโค จำนวนคนชรา คนพิการ ทั้งชายหญิงเท้าโค อาวุธป็น หอก ดาบ ช้าง ม้า โค กระบือ มีจำนวนเท้าโค²

การทําทะเบียนสํามะโนครุฑในระยะแรกนี้ทำให้ทราบข้อมูลเกี่ยวกับจำนวนประชากรและทรัพย์สินต่าง ๆ เข้าใจว่าในระยะแรกของการดำเนินการคงประสบกับปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ โดยเฉพาะปัญหาบุคลากรในระดับท้องถิ่นคือ กำนัน และผู้ใหญ่บ้าน ที่เข้าใจว่าส่วนใหญ่อยังเขียนและอ่านภาษาไทยกลางยังไม่ได้อันจะส่งผลให้การทําทะเบียนล่าช้าและข้อมูลที่ได้อาจไม่ตรงกับความเป็นจริง นับเป็นอุปสรรคต่อการทําทะเบียนสํามะโนครุฑอย่างมาก

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/89. รายงานนายแย้มมหาดเล็ก ผู้ช่วยราชการทดแทนแห่งเมืองนครเชียงใหม่ ถึงพระยาเพชรพิไชย ข้าหลวงใหญ่รักษาราชการทั่วหัวเมือง. ลงวัน 2⁴ 10 ค่ำ ปีกุน นพศก 1249.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.40/3. เล่มเดิม.

การดำเนินการทาสัมภาษณ์ครัวโดยใช้ระเบียบแบบแผนเดียวกันกับมณฑลอื่น ๆ ได้กระทำภายหลัง พ.ศ. 2446 ซึ่งในช่วงก่อนหน้านี้อย่างเดียว 1 ปี ก็ได้มีการสำรวจสำมะโนครัวอย่างละเอียดในมณฑลอื่น ๆ ถึง 12 มณฑล โดยใช้เวลาสำรวจข้อมูลเพียง 5 เดือนเท่านั้นก็สำเร็จเรียบร้อย ดังปรากฏหลักฐานว่า

"...บางซึ่มโนครัวละเอียดนี้ ได้ลงมือทำเมื่อเดือนมกราคม ร.ศ.122 พร้อมกันสำเร็จได้ใน 5 เดือน แต่ทำได้เพียง 12 มณฑล...มณฑลที่ยังไม่ได้ทำ 6 มณฑล คือ มณฑลกรุงเทพฯ ไม่ได้ขึ้นในกระทรวงมหาดไทย มณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอิสาน มณฑลบุรพา การปกครองท้องที่ชั้นอำเภอยังไม่เรียบร้อย ลงระเบียบนี้ จะต้องรออีกสักปีหนึ่งจะทาสำเร็จได้..."¹

"...วิธีทาสัมโนครัวที่ทำใน ร.ศ.122 นั้น ทำเป็นแบบตารางพิมพ์สำหรับจดบางซึ่มโนครัวผ่านละบ้านหนึ่งหรือถ้าไม่พอ 2 ผ่าน 3 ผ่านบ้านหนึ่งตามจำนวนคน แต่ไม่จด 2 บ้านในแผ่นเดียว ตารางพิมพ์นี้เย็บเป็นเล่มสมุด ประมาณพอจดสำมะโนครัวได้ 100 บ้าน..."²

สำมะโนครัวในสมัยนี้ระบุ

1. จำนวนคน คือ ผู้ชาย ผู้หญิง เท้าใด และจำนวนคนจำแนกตามเชื้อชาติต่าง ๆ

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.19/4. คำอธิบาย
บางซึ่มโนครัว.

²แหล่งเดิม.

2. จำนวนบรรพชิต คือ พระภิกษุ สามเณร นักบวชในศาสนาอื่น ๆ
3. จำนวนวัด
4. จำนวนหลังคาเรือนของราษฎร
5. จำนวนสัตว์พาหนะคือ ช้าง ม้า โค กระบือ
6. จำนวนยานพาหนะ คือ เกวียน เรือ¹

"...ส่วนบัญชีพระสงฆ์ สามเณรนั้น ก็ทำด้วยวิธีเดียวกับทำบัญชีคฤหัสถ์ เบนแต่ใช้บัญชีเล่มหนึ่ง สำหรับวัดหนึ่ง จัดทั้งพระสงฆ์ สามเณร และบรรดาคฤหัสถ์ ที่อาศัย อยู่ในวัดนั้น ๆ ..."²

การจัดทำสำมะโนครัวดังกล่าว เป็นผลให้การจัดระเบียบเกี่ยวกับการควบคุมคนเป็นระบบระเบียบเดียวกัน อันสอดคล้องกับระบบการบริหารที่จัดให้มีการปกครองในหัวเมืองส่วนภูมิภาค และส่วนกลาง ในลักษณะโยงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง โดยอาศัยเจ้าหน้าที่ของรัฐเป็นผู้ปกครองแทนมูลนายในระบบเดิมและอยู่ภายใต้สถาบันพระมหากษัตริย์

ต่อมาใน พ.ศ. 2452 รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติสำหรับทำบัญชีคนในพระราชอาณาจักร ซึ่งกำหนดว่า จะต้องทำบัญชีสำมะโนครัว ทำบัญชีคนเกิดและคนตาย และทำบัญชีคนเข้าคนออก³ ซึ่งการประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ดังกล่าวมีผลให้การทำสำมะโนครัวครอบคลุมทั่วพระราชอาณาจักร และเป็นระบบแบบแผนเดียวกันมากยิ่งขึ้นตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.19/4. คำอธิบายบัญชีสำมะโนครัว.

²แหล่งเดิม.

³เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "พระราชบัญญัติสำหรับทำบัญชีคนในพระราชอาณาจักร," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 23. หน้า 61 - 62.

การประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์

การยกเลิกระบบไพร่ในล้านนาโดยการประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์นั้น รัฐบาลได้ดำเนินการควบคู่ไปกับการปฏิรูปการปกครองในสมัยเป็นมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งอันที่จริงแล้วรัฐบาลได้ดำเนินการมาก่อนหน้านั้นแล้วตั้งแต่การเข้ามาจัดราชการใน พ.ศ. 2427 ซึ่งมีผลให้ระบบไพร่เริ่มมีการคลี่คลาย เปลี่ยนแปลงไปจากอดีต กล่าวคือมีการโอนสังกัดไพร่มาขึ้นสังกัดต่อกรมมหาดไทยและกรมทหารเท่านั้น ทั้งนี้เพื่อให้อำนาจในการควบคุมกำลังคนของมุลนายหมดไป อีกทั้งได้มีการทบทวีเป็นสามะโนประชากรเพื่อให้ทราบจำนวนประชากร และทรัพย์สินของแต่ละเมืองอันเอื้อประโยชน์ต่อการควบคุมกำลังผู้คนอีกด้วย

ภายหลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์แล้ว ระบบไพร่จึงถูกเปลี่ยนเป็นระบบเก็บเงินจากราษฎรคนละ 4 บาท แทนการเกณฑ์ราชการ แต่หากไม่เสียเงินก็ให้มาขึ้นแรงงานแทนเป็นเวลา 20 วันได้ สำหรับเหตุ ผลของการประกาศใช้พระราชบัญญัติดังกล่าว เข้าใจว่ามาจากปัจจัยหลายประการ ได้แก่

ประการแรก การเรียกเก็บเงินจากไพร่คงกระทำได้ง่ายกว่าการเกณฑ์แรงงาน เนื่องจากการเกณฑ์แรงงานต้องกระทำโดยเกณฑ์ผ่านแก่บ้าน (ผู้ใหญ่บ้าน) เป็นลำดับขั้นขึ้นไปถึงหากให้เกิดความยุ่งยากมากกว่าการเก็บเป็นตัวเงิน อีกทั้งไพร่เองก็คงไม่ต้องการถูกเกณฑ์แรงงานคงพอใจที่จะเสียเงินมากกว่า ดังที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ว่า

"...ในการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พระยาศรีสทเทพขึ้นไปตรวจจัดการในมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือคราวนี้มีราษฎรทุก ๆ เมืองได้มาร้องทุกข์ต่อพระยาศรีสทเทพ ... ราษฎรมีความเดือดร้อนมากในการที่ต้องถูกเกณฑ์ในบิหนึ่ง ราษฎรมีเวลาประกอบการทำงานเลี้ยงชีพของตนเองไม่ใคร่มากกว่า 6 เดือน และยังต้องเสียส่วยจุกจิก มีส่วนผัก พริก หอม กระเทียม เป็นต้น พระยาศรีสทเทพได้ลองประชุมราษฎรดูว่าจะเลิกการเกณฑ์เสียแล้วเก็บเป็นเงินแทนเกณฑ์ ราษฎรทั้งปวงพากันมีความยินยอมเสียเงินให้แก่รัฐบาล..."¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/33. เล่มเดิม.

ผู้เขียนเข้าใจว่า โพรที่อาศัยอยู่ในเมือง คงได้รับความเดือดร้อนจากการถูกเกณฑ์แรงงานและการเสียส่วยมากกว่าโพรที่อาศัยอยู่ห่างไกลจากตัวเมือง เพราะการเกณฑ์แรงงานและการเก็บส่วยคงกระทำได้ง่ายกว่า

ประการที่สอง ระบบการเก็บส่วยในล้านนาไม่เป็นมาตรฐานเดียวกัน กล่าวคือ โพรส่วนบางท้องที่ต้องเสียส่วยเป็นเงินตรา ในขณะที่โพรส่วยท้องที่อื่น ๆ เสียส่วยในรูปของผลผลิต อีกทั้งปริมาณของผลผลิตและจำนวนเงินที่โพรต้องเสียเป็นส่วยก็ไม่เท่ากันในแต่ละท้องที่ด้วย "...อีกประการหนึ่งมีราษฎรบางจำพวกซึ่งต้องเสียส่วยต่าง ๆ เป็นสิ่งของ แล เงินมีมากบ้างน้อยบ้างไม่เสมอนำกัน..."¹

การเสียส่วยของโพรในแต่ละท้องที่ซึ่งไม่เป็นระบบระเบียบเดียวกันดังกล่าวจึงเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้รัฐบาลต้องเข้ามาดำเนินการเปลี่ยนแปลงรูปแบบและวิธีการเสียส่วยโดยกำหนดให้โพรเสียเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงาน

ประการที่สาม สภาพเศรษฐกิจในช่วงระยะก่อนการประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ (พ.ศ. 2443) มีการขยายตัวมากขึ้นซึ่งทำให้ระบบเศรษฐกิจมีความต้องการแรงงานอิสระสำหรับการผลิต แต่เนื่องจากแรงงานที่ต้องการใช้ในการผลิตยังคงมีพันนาการอยู่กับระบบโพรและทาส จึงเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการขยายการผลิต ประกอบกับการใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนสิ่งของต่าง ๆ ได้เพิ่มมากขึ้นตลอดทั้งรัฐบาลก็มีความต้องการเงินตราเพื่อใช้จ่ายในการปฏิบัติการปกครอง จึงเป็นผลให้รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติดังกล่าว ใน พ.ศ. 2443 เพื่อให้โพรได้หลุดพ้นจากพันธนาการการถูกเกณฑ์แรงงานและการเสียส่วย

"พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119" ซึ่งกำหนดให้ชายฉกรรจ์ที่มีอายุระหว่าง 18 - 60 ปี ต้องเสียเงินคนละ 4 บาทต่อปี แทนการถูกเกณฑ์แรงงานและการส่งส่วย แต่สำหรับผู้ที่มีเงินก็ให้มาจ้างแรงงานเป็นเวลา 20 วันแทนได้ ยกเว้นแต่จะมีการเกณฑ์แรงงานในกรณีต่อไปนี้

¹ เสกียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือรัตนโกสินทรศก 119," เล่มเดิม. หน้า 291.

1. กิจกรรมที่เป็นประโยชน์แก่ราษฎรในท้องถิ่น เช่น การสร้างถนนหนทาง การสร้างเหมืองทำฝาย
 2. กรณีเกิดเหตุร้ายแรงฉุกเฉิน เช่น การจับโจรผู้ร้าย และเมื่อเกิดศึกสงคราม
 3. กรณีมีราชการให้ค่าจ้างตามอัตราค่าจ้างที่กำหนดไว้
- สำหรับทาสก็ต้องเสียเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ปีละ 4 บาท เช่นเดียวกับไพร่ โดยกำหนดว่า
1. ทาสซึ่งรับใช้สอยการงานอยู่ในบ้านเรือนของนายเงิน ให้นายเงินเสียแทน
 2. ทาสผูกคอกเบี้ย หรือทาสที่มีได้รับใช้การงานอยู่ในบ้านเรือน นายเงินให้ตัวทาสเสียเอง¹

นอกจากทาสที่ท้าวานรับใช้ในบ้านเรือนของนายเงินจะต้องเสียเงินค่าแรงแทนเกณฑ์แล้ว ทาสวัดซึ่งเป็นทาสที่มีผู้ทูลศรวายไว้ให้แก่วัด สำหรับดูแลรักษาวัดวาอารามต่าง ๆ ก็ต้องเสียเงินค่าแรงแทนเกณฑ์เช่นกัน ดังเช่น ทาสวัดที่วัดศรีจอมทอง "...วัดนี้มีข้าวัดราว 700 คน สำหรับลัดเปลี่ยนกันมาท้าวาน ข้าวัดนี้ไม่ได้รับยกเว้นเงินค่าราชการที่ไต่ยกเว้น ก็มีการเกณฑ์จ้างบางคราว พระครูเจ้าคณะแขวงปรารภว่า อยากจะให้ไต่ยกเว้น..."²

การดำเนินการจัดเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ของรัฐบาลได้คำนึงถึงความเหมาะสมด้วย จึงกำหนดยกเว้นไม่เก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์บุคคลต่อไปนี้³.

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือรัตนโกสินทรศก 119," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17. หน้า 291 - 297.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ. 43/14. รายงานตรวจการมณฑลพายัพของพระยาศึกษาสมบุรณ์. ลงวันที่ 28 กรกฎาคม 2456.

³ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือรัตนโกสินทรศก 119," เล่มเดิม. หน้า 293.

1. เจ้าเมืองและเจ้านายบุตรหลานที่สืบสายตรงจากเจ้าเมือง ตลอดทั้งรัฐบาล ยังก่อนบรณเจ้าเมืองโดยอนุญาตให้บ่าวไพร่ที่เจ้าเมืองได้ใช้สอยอยู่ได้รับการยกเว้นไม่ต้อง เสียเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ จำนวนปีละ 400 คน เนื่องจากได้รับตราภูมิ โดยเจ้าสนามหลวง เป็นผู้ออกตราภูมิให้เจ้าเมือง ปีละ 400 ฉบับ สำหรับแจกจ่ายบ่าวไพร่

ที่เมืองเชียงใหม่ เจ้าอินทวโรรสสุริยวงษ์ยังได้รับอนุญาตจากรัฐบาลให้ยกเว้นการเก็บ เงินค่าแรงแทนเกณฑ์ราษฎรในตำบลบ้านแม่กา และบ้านท่าเคอ เพราะมีหน้าที่รับส่งต่อเรือ เจ้านาย และข้าราชการ ซึ่งไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเชียงใหม่¹

2. ข้าราชการ

3. พระสงฆ์ สามเณร และนักบวช ตามลัทธิศาสนาต่าง ๆ

4. คนอนาถา และทุพพลภาพ ที่หาเลี้ยงตัวเองไม่ได้

พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มหาดหลวงตั้งแต่วันคึกเงียงเหนือได้ประกาศใช้ ตั้งแต่ พ.ศ. 2443 จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2460 จึงถูกยกเลิกไปโดยรัฐบาลได้ประกาศใช้ พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) แทน สาระสำคัญของ พระราชบัญญัตินี้ระบุว่าให้เรียกเงินทุกชนิดซึ่งเรียกเก็บจากเลกว่า "ค่าราชการ" และ เรียกเก็บเงินค่าราชการจากชายฉกรรจ์อายุ 18 - 60 ปี ไม่เกินคนละ 6 บาทต่อปี การยกเว้นค่าราชการมีทั้งแบบชั่วคราวและตลอดไป ผู้ที่ได้รับยกเว้นชั่วคราวได้แก่ ผู้ที่ บริจาคเงินช่วยราชการในปีนั้นสูงกว่าอัตราค่าราชการ ผู้ได้รับตราภูมิ หรือโปรดยกเว้นให้ เป็นกรณีพิเศษ นักบวช ผู้ที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานเป็นครั้งแรก และนักเรียนที่สอบได้ชั้นประโยค 1 กับ ประโยค 2 จะได้รับยกเว้นคราวละปี ส่วนผู้ที่ได้รับยกเว้นตลอดไปคือ ราชินิกุล ทหาร ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สารวัตรกำนัน คนพิการ ผู้ที่มีบุตรเสียค่าราชการแล้ว 3 คน กับคนจีนที่ผูกปี²

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/45. ยกเว้น เก็บเงินค่าราชการในมณฑลพายัพ. (3 พฤษภาคม - 26 ธันวาคม ร.ศ. 120).

²อรรถสิทธิ์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่องสังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2524. หน้า 282 - 283.

กฎหมายทั้ง 2 ฉบับดังกล่าวเป็นผลทำให้ระบบไพร่กลายเป็นระบบที่เก็บเงินโดยตรง การเกณฑ์แรงงานหรือสิ่งของมิได้เฉพาะคราวที่จำเป็น มีธรรมเนียมทำซ้ำปฏิบัติเป็นประจำ อีกต่อไป

การจัดการทหาร

รัฐบาลได้เริ่มดำเนินการจัดการทหารในดินแดนล้านนาภายหลังการจัดท้าวเป็น สมะโนครัว ซึ่งได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ระยะแรกของการเข้ามาจัดราชการแล้ว การจัดท้าวเป็นสมะโนครัวเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้เกิดความสะดวกต่อการเรียกเกณฑ์กำลังคน เพื่อเข้ารับราชการทหาร และสำหรับผู้ที่ถูกเกณฑ์เป็นทหารก็คือชนชั้นไพร่ในระบบเดิมนั่นเอง

การจัดการทหารในล้านนาในระยะแรกเป็นลักษณะของการเกณฑ์คนเป็นตำรวจภูธร ซึ่งปรากฏว่ามีผู้หลบหนีอยู่เสมอ ท้าวจึงต้องมีการเกณฑ์เพิ่มเติม จึงท้าวให้ตำรวจภูธรมีจำนวนน้อย ไม่เพียงพอต่อความต้องการและยังขาดประสิทธิภาพมาก ดังปรากฏว่าการปราบปรามกองโจร เจี้ยวที่บ้านบ่อแก้วของตำรวจภูธรเมืองลำปาง กระทำการไม่สำเร็จและถูกตีกลับมามีสมอ จนกระทั่งกองโจรเจี้ยวคิดก่อการกบฏบุกเข้าตีเมืองแพร่สำเร็จ¹ ผลของกบฏเจี้ยวเมืองแพร่ ใน พ.ศ. 2445 ท้าวจึงรัฐบาลจัดตั้งกรมบัญชาการทหารบกมณฑลพายัพขึ้นใน พ.ศ. 2446 โดยขึ้นชั้นแรกจัดให้มีทหารประจำอยู่ 1,600 คน เป็นทหารซึ่งมาจากมณฑลพิษณุโลกและ นครสวรรค์ 1,200 คน เป็นทหารมณฑลพายัพ 400 คน²

¹ สรัสวดี อ๋องสกุล. เล่มเดิม. หน้า 133.

² การดี มหาพันธ์. การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2518. หน้า 254. อ้างจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสาร รัชกาลที่ 5 ก 13.2/26 สำนึกที่ 6. กรมมหามณฑลไชยศรีสุรเดชกราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5. ลงวันที่ 13 เมษายน ร.ศ. 122.

ถึงแม้ว่าจะมีการจัดตั้งกรมบัญชาการทหารบกในล้านนาตั้งแต่ พ.ศ. 2442 ทั้งการเกณฑ์ทหารก็เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องมาเป็นเวลานานแล้ว แต่ก็ยังมิได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) จนกระทั่งในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2457 จึงได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ในดินแดนล้านนา ซึ่งกำหนดสาระสำคัญคือ บรรดาชายฉกรรจ์ที่มีอายุครบ 18 ปี มีหน้าที่รับราชการทหารในกองประจำการ มีกำหนด 2 ปี แล้วปลดเป็นกองหนุนชั้นที่ 1 กำหนด 5 ปี จากนั้นจึงปลดเป็นกองหนุน ชั้นที่ 2 กำหนด 10 ปี จึงพ้นราชการทหาร แต่สำหรับผู้ที่ไม่ถูกเกณฑ์ ก็จะต้องเสียเงินค่าราชการทุกปี¹

ส่วนผู้ที่ได้รับการยกเว้นจากพันธะดังกล่าวแล้วส่วนใหญ่มักจัดเป็นกลุ่มขุนนางเดิม คือ ข้าราชการพลเรือนที่มีตำแหน่งรับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินเดือน กับผู้เลื่อนฐานะทางสังคม โดยผ่านการศึกษา หรือผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจดี² และผู้ที่รัฐบาลเห็นควรว่าเสียเงิน เช่น ผู้ป่วยที่ยังทุพพลภาพ คนเฒ่า คนด้อย ฉะนั้นเมื่อพิจารณาถึงพันธะดังกล่าวแล้ว สังคมล้านนา ก็ยังแบ่งคนในสังคมออกเป็นกลุ่มผู้มีอภิสิทธิ์กับผู้ที่ต้องรับภาระ ซึ่งคล้ายกับระบบพรที่เคยเป็นมาแต่เดิม

นอกจากนั้นหากพิจารณาถึงการประกาศพระราชบัญญัติฉบับนั้นแล้ว จะเห็นว่าเกิดขึ้นหลังจากที่ระบบพรได้เปลี่ยนเป็นระบบเก็บเงินแทนเกณฑ์ ทั้งการเกณฑ์ทหารก็ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานานแล้ว ฉะนั้นกฎหมายฉบับนี้จึงเป็นการรับรองความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการเท่านั้น

ฉะนั้นหากมองภาพรวมของระบบพรในช่วงระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2427 เป็นต้นมา จนกระทั่งถึงการประกาศใช้พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. 2457 แล้ว ระบบพรได้มีการปรับเปลี่ยนแบบค่อยเป็นค่อยไป จนเป็นระบบเดียวกันกับส่วนกลางในที่สุด

¹ เสกกีร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม, "พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 20, หน้า 305 - 307.

² แหล่งเดิม, หน้า 307 - 310.

ความเปลี่ยนแปลงของระบบทาส

การประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะทาสมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ

มูลเหตุสำคัญที่นำไปสู่การยกเลิกระบบทาสในล้านนา อาจพิจารณาได้จากประเด็นดังต่อไปนี้

1. ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อระบบทาสในล้านนามีการเปลี่ยนแปลงไป เพราะการที่เศรษฐกิจมีการขยายตัวมากขึ้นซึ่งเป็นผลให้ระบบการผลิตมีความต้องการแรงงานอิสระสำหรับการผลิต แต่เนื่องจากแรงงานที่เข้ามามีการผลิตยังคงมีทักษะอยู่กับระบบทาส จึงเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการขยายการผลิต

2. ความยุ่งยากลำบากของระบบทาสในเวลานั้น อันก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่บรรดาทาสเชลยและนายเงิน เนื่องจากไม่มีหลักฐานที่แสดงว่าเป็นทาสของนายเงินคนใด จนในชั้นบุตรหลานของนายเงินผู้รับมรดกจึง เกิดแย่งชิงตัวทาสกันจนถึงขั้นมีการฟ้องร้องกันถึงโรงศาล "...เนื่องการที่ว่าเบทาสเช่นนี้ไม่มีหลักฐานสิ่งใด มักมากให้บุตรหลานของนายเงินผู้รับมรดกทาสต่อมาแย่งชิง เกิดเบตาคิดวิวาทพาให้ยุ่งยากแก่โรงศาลบ้านเมือง..."¹

จากปัจจัยดังกล่าวเป็นผลให้รัฐบาลได้ดำเนินการยกเลิกระบบทาสในล้านนาด้วยการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะทาสมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119 ซึ่งมีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2443 เป็นต้นไป สารสำคัญของพระราชบัญญัตินี้กำหนดว่า

1. ให้ลดค่าตัวทาสเชลยทั้งปวง ชายให้คงมีค่าตัว 25 บาท หญิงมีค่าตัว 32 บาท
2. ทาสเชลยมีสิทธิจะไถ่ค่าตัวตามราคาที่ลดลงตามพระราชบัญญัตินี้ นายเงินจะกักขังหน่วงเหนี่ยวไว้ไม่ยอมให้ไถ่ค่าตัวไม่ได้
3. ทาสเชลย และทาสสินไถ่ ทั้งชายหญิงถ้าอายุถึง 60 ปี แล้วพ้นค่าตัวเป็นไทย

¹ เสกียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "พระราชบัญญัติลักษณะทาสมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17. หน้า 377.

4. บรรดาลูกทาสชายหญิงทั้งปวงที่เกิดในวันที่ 16 ธันวาคม ร.ศ. 116 หรือภายหลังวันที่ 16 ธันวาคม ร.ศ. 116 ซึ่งเป็นวันที่รัชกาลที่ 5 เสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรป ๖ พันค่าตัวเป็นไทย

5. คนซึ่งเกิดในมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือในวันที่ 16 ธันวาคม ร.ศ. 119 หรือภายหลังนั้นต่อมาห้ามขายตัวลงเป็นทาส¹

การดำเนินงานเปลี่ยนแปลงระบบทาสของรัฐบาล เป็นผลให้ทาสส่วนหนึ่งกลายเป็นแรงงานอิสระ จนกระทั่งมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติทาสรัตนโกสินทรศก 124 ใน พ.ศ. 2455 ซึ่งมีผลทำให้จำนวนทาสค่อย ๆ ลดลง เพราะทาสที่มืออยู่จะลดค่าหัวลงเดือนละ 4 บาท จนหมดค่าตัว²

การประกาศใช้พระราชบัญญัติดังกล่าวเป็นผลทำให้ทาสส่วนหนึ่งเป็นอิสระสามารถหาหากินได้อย่างเต็มที่ และทาสส่วนที่เหลืออยู่ก็จะค่อย ๆ หมดไป การเลิกทาสจึงใช้เวลาช้านับสิบปี ทั้งนี้รัฐบาลมีนโยบายมาให้ เจ้าเมือง เจ้านายบุตรหลาน และผู้เป็นนายเงินอื่น ๆ มีความรู้สึกบิบบิ้นต่อการสูญเสียผลประโยชน์ที่เคยได้รับ เพราะเจ้านายแต่ละคนมีทาสไว้ใช้สอยเป็นจำนวนมาก ดังที่นายแย้มมหาเดชะได้กราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ว่า

"...เจ้านายกำลังเห็นความต่างกันในเรื่องที่เคยเงินหลังเรือน ด้วยเกรงทาสลูกน้องที่รับใช้การงานของคนมีคนละมาก ๆ จะต้องถูกเสียเงินแทนคนของตนเอง ปืนึงหลายร้อยรูเปีย ข้าพระพุทธเจ้าได้ประมาณว่ามีคนครัวหลังเรือนในเขตรแขวง

¹ เสวียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "พระราชบัญญัติลักษณะทาส มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17. หน้า 378 - 379.

² "ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะทาส ศก 124 ในมณฑลพายัพ," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 28. หน้า 431 - 432.

แลเมืองขึ้นมีเพียง 60,000 จะเก็บเงินได้สักส่วนหนึ่ง อีกสองส่วนเป็นทาส
ลูกน้องเจ้านาย..."¹

ปฏิกิริยาของเจ้าและไพร่ต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจ

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเมือง อันเกิดจากการขยายอำนาจการเมือง
การปกครองของรัฐบาล มีผลกระทบต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ในล้านนา ในระดับที่แตกต่างกัน ซึ่งจะ
ส่งผลให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้าน ตอบโต้ของคนกลุ่มต่าง ๆ ตามเงื่อนไข และโอกาสของกลุ่มคน
นั้น ๆ ที่จะแสวงหาทางออกในแนวทางอื่นได้หรือไม่ มากน้อยเพียงใด

การขยายอำนาจการเมืองการปกครองของรัฐบาลมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การดึงอำนาจ
จากเจ้านายพื้นเมืองทั้งทางด้านการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจดังกล่าวแล้วข้างต้น ซึ่งส่ง
ผลให้อำนาจของบรรดาเจ้านายทั้งหลายลดลงอีกทั้งรายได้ก็ลดลงด้วย แม้ว่าเจ้านายพื้นเมือง
จะถูกลดทอนผลประโยชน์ทั้งด้านการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจเช่นนี้ แต่ก็ยังมีทางออก
ที่ชดเชยกับความสูญเสีย เช่น การขยายพื้นที่นาให้ผู้อื่นเช่า หรือการที่เจ้านายบางส่วนถูกดึง
เข้าสู่ระบบราชการ ดังจะกล่าวในหัวข้อเกี่ยวกับสถานการณ์ของเจ้านายในบทความต่อไป

อย่างไรก็ดี การถูกลดทอนอำนาจและผลประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ก็มีผลให้บรรดาเจ้านาย
ไม่พอใจและต้องการที่จะกลับไปมีอำนาจในทุก ๆ ทางเหมือนเช่นที่เคยเป็นมา ดังที่พระเจ้าอินท
วิชยานนท์ได้กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5 เพื่อขอยกเลิกระบบการจัดเก็บภาษีอากรใหม่ ซึ่งเคยเป็น
แหล่งรายได้สำคัญของเจ้านาย อีกทั้งยังขอเลิกการปกครองที่สมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่น
พิศมัยราชวรได้วางแนวทางเอาไว้ ซึ่งมีรายละเอียดเกี่ยวกับการยกเลิก คือ

"...ข้อ 1 เลิกราชการ 6 ตำแหน่งเสียแล้วตั้งพระยาผู้น้อย ผู้ใหญ่ 32 ชุน
อยู่ส่นตามเดิม

✓ 1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 น.58/89. นายชั้น
มหาดเล็ก กราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอกรมหลวงพิศมัยราชวร. ลงวัน 6¹¹ 8 ปีชวด
ศก 1251.

- ข้อ 2 สรรพการภาชีอากรทั้งมวลเลิกทั้งสิ้นให้ราษฎรได้เข้ามาค้าขายตาม
กำลังผู้มีของ แลจะซื้อขายตามพึงพอใจ
- ข้อ 3 ของส่วย ศรัวเจ้าให้ราษฎรได้ออกอย่างเดิม มีครั้ง เป็นต้น
สิบชักสองทั่วหน้ากันให้พระยาสนามได้เก็บถวายตามเดิม
- ข้อ 4 เงินอันจะออกเป็นเบี้ยหวัดเงินเดือน ข้าหลวง โบลิส ทหารนั้น
ให้ราษฎรค้าสุหลังเรือน แลเรือนาน 5 แยก เรือนแม่ร้างแม่หม้าย
เรือนละ 3 แยก ทุกปีอย่าได้ขาด พระยาสนามได้ออกประกาศแคว้น
แขวงแก่บ้าน เก็บส่งสนาม ให้สนามนั้นในถวาย
- ข้อ 5 ข้าวกล้าต่างน้ำทางใด ให้สนามเก็บอย่างเดิม ถ้าราษฎรทำได้
ต่างหนึ่ง ให้ออกที่สนามสองต่างลำดับ ได้ๆมากแลน้อยในที่ต่าง
ข้าวสนาม ก็ให้นับเอาต่างหนึ่งสองพันตามเดิม
- ข้อ 6 ให้สนามได้ตั้ง แก่ช่อ ออกขึ้นตามเดิม อย่าให้พระยาท้าวแสน
กดขี่ข่มเหง ชื้อเอากับช่อ ให้พวกช่อได้ค้าขายตามราคาบ้านเมือง
- ข้อ 7 ให้สนามได้ตั้งนายท่าเรือ และค่าหัวเรือตามเดิม ... "1

จะเห็นได้ว่า เจ้านายพื้นเมืองได้ใช้เงื่อนไขที่ตนเองได้รับการยอมรับว่าเป็นส่วนหนึ่งของ
ของรัฐบาลเวลานั้นเรียกร้องให้รัฐบาลยกเลิกมาตรการที่ทําให้ตนเองสูญเสียผลประโยชน์ แต่ก็
ไม่เป็นผลสำเร็จ

ปฏิบัติการตอบโต้อำนาจของรัฐบาลอย่างรุนแรงอีกเหตุการณ์หนึ่งคือ กบฏเจ็ยเมืองแพร่
พ.ศ. 2445 อันเป็นปฏิบัติการที่แสดงถึงความไม่พอใจต่อการสูญเสียสิทธิและผลประโยชน์ต่าง ๆ
ที่ชาวไทยใหญ่เคยได้รับมาแต่เดิม ประกอบกับได้รับการสนับสนุนจากเจ้านายเมืองแพร่ผู้สูญเสีย
อำนาจและผลประโยชน์จากการดำเนินการแทรกแซงทางการเมืองของรัฐบาล อีกทั้งได้รับความ
ร่วมมือจากราษฎรเมืองแพร่บางคนด้วย²

✓1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/89. พระเจ้า
อินทวิชยานนท์กราบบังคมทูลราชการ เมืองเชียงใหม่.

² ศึกษารายละเอียดได้จาก ยอดย้ง รักสัจย์. เล่มเดิม.

เหตุการณ์กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ ได้เริ่มขึ้นเมื่อพม่าหมองและสลาโบไชยนำกองโจรเงี้ยวประมาณ 300 คน บุกรุกเข้าตีเมืองแพร่ โจมตีสถานที่ราชการหลายแห่ง อีกทั้งจับพระยาไชยบูรณ์ข้าหลวงประจำเมืองแพร่กับข้าราชการไทยอีกหลายคนประหารชีวิต แต่ในที่สุดรัฐบาลก็สามารถปราบปรามได้สำเร็จ¹

ส่วนเจ้าพิริยเทพวงศ์ เจ้าเมืองแพร่กล่าวว่าตนเองจะต้องถูกลงโทษ เนื่องจากไม่ได้ป้องกันเมือง จึงได้หลบหนีออกจากเมืองแพร่ไปลี้ภัยอยู่ที่หลวงพระบาง ประเทศลาว จนถึงแก่กรรมที่นั่น การหลบหนีของเจ้าเมืองแพร่ทำให้รัฐบาลถือโอกาสยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมืองแพร่ แล้วดำเนินการให้เมืองแพร่อยู่ภายใต้การปกครองโดยตรงของรัฐบาล

ในส่วนของราษฎรนั้นก็ได้รับผลจากการดำเนินการขยายอำนาจการเมืองการปกครองของรัฐบาลเช่นกัน เพราะต้องถูกรัฐบาลเข้าควบคุมมากขึ้น อาทิเช่น การจัดเก็บภาษีเป็นเงินตราทั้งที่การใช้เงินตรายังไม่แพร่หลาย หรือถูกเกณฑ์แรงงานที่หนักหน่วงมากขึ้นกว่าเดิมเนื่องมาจากการประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ พ.ศ. 2443 เพราะแม้ว่าราษฎรจะเสียเงินแทนเกณฑ์คนละ 4 บาท แล้วแต่ก็ยังถูกเกณฑ์แรงงานโดยไม่ได้รับค่าตอบแทนเสมอจนนำไปสู่การตอบโต้อำนาจของรัฐบาล ดังจะพิจารณาในแต่ละประเด็นต่อไปนี้

๒. ภาษี

ความเดือดร้อนในการเสียภาษีของราษฎร เกิดจากการขาดแคลนเงินตราสำหรับเสียภาษีในขณะที่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรายังไม่แพร่หลายราษฎรโดยทั่วไปยังคงมีการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองเป็นหลัก จึงไม่มีรายได้จากการขายผลผลิตมาเสียภาษี ประกอบกับภาษีอากรแบบใหม่กำหนดสิ่งของที่จะต้องเสียภาษีไว้อย่างหลากหลาย จึงทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนเป็นอันมาก

ความเดือดร้อนของราษฎรประการหนึ่งก็คือการกดขี่ของเจ้าภาษี ตามที่ปรากฏในหนังสือกราบบังคมทูลชี้แจงความเดือดร้อนของราษฎรว่า

¹ สวัสดิ์ ประยูรเสถียร. เล่มเดิม. หน้า 196 - 210.

"...ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าบุรีรัตน์ให้ถ้อยคำว่า ภาษีต้นพลูนั้นราษฎรปลูกพลู ยังไม่ทันเก็บใบได้ เจ้าภาษีก็เรียกภาษีทุกต้นใบไม่ยกเว้นให้ แต่ภาษีสุรา ยาคำนั้น เจ้าภาษิคิดูบายลอบเอาน้ำสุรา สาโท และยาคันไปชุกซ่อนที่ใต้ถุนเรือน แลยั้งข้าวของราษฎรอยู่ที่แห่งใดในเขตบ้านราษฎร แล้วเจ้าภาษีไปจับราษฎร ๆ กลัว ก็ยอมเสียเงินค่าสินบนคนละ 50 แดบ แลทั้งเสียเงินค่าปรับโทษให้เจ้าภาษี แต่ภาษีสุรานั้นราษฎรที่มีกิจธุระจะสำสุกรเช่นผี ในเวลาวันนั้นเป็นการเร็ว ครั้นราษฎรจะไปบอกเจ้าภาษีระยะทางก็ไกลไปบอกหาทันไม่ เจ้าภาษีก็จับปรับโทษเป็นเงินค่าสินบน 50 แดบ...ภาษีต้นยานั้นราษฎรที่ปลูกต้นยา เห็นว่ายาคันใดไม่งามบริบูรณ์ก็ถอนทิ้งเสีย เจ้าภาษีก็จับปรับโทษตามจำนวนยาที่ถอนทิ้งต้นหนึ่ง เป็นเงิน 50, 60 แดบ ถึง 100 แดบ ก็มีบ้าง ราษฎรไม่มีเงินจะให้ก็ต้องขายบุตรภรรยา แลกู้ยืม ผู้มีชื่อ..."¹

นอกจากการกดขี่ของเจ้าภาษีดังที่กล่าวมาแล้ว เจ้าภาษีบางคนยังกดขี่ราษฎร โดยการข่มขืนฉ้อโกงกันมา เพื่อให้มีจำนวนที่ดินมากขึ้น ดังที่พระยาทรงสุรเดชได้กราบทูลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ความว่า "...พวกเจ้าภาษีนานออกประเมณวัดนา นาที่ไม่ได้ขุดเบิกออกปกครองอยู่ตามเดิมได้เคยเสียภาษีตามใบเสร็จ แต่สามวฏเปียเศษ เจ้าภาษีเดี๋ยวนี้เก็บเอามากขึ้นไปเป็นเงิน⁶ 7 วฏเปียบ้าง ด้วยพวกเจ้าภาษีวัดนาเอาไม่ว่าที่วัดล้นกว่าแต่ก่อนมาเนื่อนาจึงได้มากขึ้นไป..."²

สำหรับการกดขี่ของเจ้าภาษีเกิดจากการที่เจ้าภาษีต้องแข่งขันกันในการประมูลภาษีอากรในราคาสูงเพื่อให้ได้เป็นเจ้าภาษี จึงเรียกเก็บภาษีจากราษฎรอย่างเข้มงวด เพื่อให้ได้เงินกลับคืนมามากกว่าที่ประมูลเอาไว้ ดังเหตุการณ์กับพระยาผาบ (ปราบสงคราม) ซึ่งเกิดขึ้นที่ ตำบลหนองจ้อม อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ ใน พ.ศ. 2432

สาเหตุของการกบฏเกิดจากน้อยวงษ์เป็นผู้ประมูลภาษี หมาก มะพร้าว พลู ในอัตราปีละ 41,000 วฏี ซึ่งสูงกว่าอัตราเดิมถึง 16,000 วฏี ดังนั้นจึงจำเป็นต้องเก็บภาษีอย่าง

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4/1. หนังสือเจ้าบุรีรัตน์กราบทูลขอพระราชทาน 5. ลงวันที่ 29 มีนาคม ร.ศ. 108.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/59. เรื่องภาษีอากรต่าง ๆ ทางลาวเฉียง. ลงวันที่ 24 มิถุนายน ร.ศ. 112.

เข้มงวด เพื่อให้ได้เงินกลับคืนมาให้มากที่สุด แต่ราษฎรส่วนหนึ่งไม่สามารถนำเงินมาชำระค่า
ภาษี จึงขอเสียเป็นผลผลิต พวกเจ้าภาษีไม่ยอมกลับข่มเหงจ้ขอมือชื่อเจ้าราษฎร ราษฎร
ตำบลหนองจ่อมไม่พอใจมากจึงรวมตัวกันต่อต้าน โดยมีพระยาปราบสงครามเป็นผู้นำซึ่งเริ่ม
ต่อต้านด้วยการประกาศห้ามไม่ให้เจ้าภาษีเก็บภาษีในเขตตำบลหนองจ่อม แล้วลุกลามในฤดูไ
กึ่งกับวางแผนจะเข้าโจมตีเมืองเชียงใหม่ แต่ก็ถูกปราบปรามลงได้สำเร็จ¹ 。

พระราชบัญญัติการเก็บเงินแทนเกณฑ์

ในระยะแรกของการประกาศพระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์นี้คงจะสร้างความ
พอใจให้แก่บรรดาราษฎรเป็นอันมาก เพราะเป็นการปลดเปลื้องพันธะในการถูกเกณฑ์
แรงงาน ทำให้ราษฎรมีเวลาประกอบอาชีพมากขึ้น แต่ต่อมาราษฎรก็เริ่มได้รับความเดือดร้อน
จากการถูกเกณฑ์แรงงาน อันเนื่องมาจากราษฎรเสียเงิน 4 บาท แต่ก็ยังมีการเกณฑ์อยู่อีก
โดยไม่ได้รับเงินค่าตอบแทน จนกระทั่งเกิดเหตุการณ์ร้ายแรงขึ้นที่แขวงแม่จัด จังหวัดเชียงใหม่
โดยในวันที่ 28 มิถุนายน พ.ศ. 2445 เวลาบ่าย 4 โมง

"...นายแขวงน่านพาด นายแขวงควรวพาด นายแขวงแม่จวน ได้พาพวกราษฎร
มาประมาณ 600 คนเศษ มีอาวุธครบมือ กรูกันเข้าไปกระทำการร้ายพวกกรมการ
แขวงแม่จัด ๆ ได้ต่อสู้ และตรวจอาวุธได้เอาปืนยิงไปนานเวลาที่ขลุมนกันไว้ กระสุนปืน

¹การศึกษาเรื่องนี้ผู้มีความไว้วางใจโดยสามารถศึกษารายละเอียดได้จาก
สร้อย สวัสดิ์ อ่องสกุล. "กบฏพระยาปราบสงคราม แม่ทัพเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2432,"
ใน ความเชื่อพระศรีอารียะ และกบฏผู้มีบุญในสังคมไทย. 2527. หน้า 123 - 147.

ยอดยิ่ง รักสัจย์. เล่มเดิม. หน้า 75 - 82.

ชลีทิพย์ ชูชาติ. "กบฏพญาผาบ (ปราบสงคราม) : กบฏชาวนาในภาคเหนือ,"
สังคมศาสตร์. (2) 24 - 34 ; ตุลาคม 2522 - มีนาคม 2523.

และ วิมลภา รุ่งศิริแสงรัตน์. "กบฏไทยเขินเมืองเชียงใหม่ ปี พ.ศ. 2432,"
ใน ลายคราม. 2527. หน้า 241 - 248.

ถูกราชบุตรตาย 6 คน บ่ายอยู่ 2 คน แต่พวกกรมการแขวงแม่จันป่วย 2 คน
...มูลเหตุที่เกิดขึ้นนี้ได้ทราบว่าเป็นมูลมาด้วยขัดขวางที่ไม่ยอมทำตาม..."¹

ที่เมืองแพร่ การประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ก็มีผลให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน
เช่นกัน ดังที่มิชชันนารีชาวอเมริกันได้รายงานถึงความรู้สึกของราษฎรว่า

"...หลายคนบ่นถึงภาษี 4 บาท การต่อว่ามีมากขึ้น เพราะมีการหลอกลวง
ติดตามมา ตัวอย่างเช่น ชาวบ้านถูกบอกว่าเป็นผู้เสียภาษีจะได้รับเงินจาก
รัฐบาลวันละ 2 สลึง เมื่อถูกเรียกตัวไปทวงถามรัฐบาล แต่ทางปฏิบัติแท้จริง
เป็นการไม่จริงเลย บางทีนี่ก็เป็นความทุกข์ลำบากอย่างยิ่งของเรา จนกระทั่ง
เดี๋ยวนี้จดหมายส่งไปในชื่อท่าน (รัฐบาล) เรียกตัวมาทวงถามโดยไม่จ่ายเงิน
พร้อมด้วยการข่มขู่อย่างหนักถ้าปฏิเสธนี้เป็นการยากยิ่ง..."²

นอกจากนั้นการที่ราษฎรพื้นเมืองบางคนได้ร่วมมือสนับสนุนพวกโจรเงี้ยวในเหตุการณ์
กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ พ.ศ. 2445 ก็เนื่องมาจากมีความรู้สึกเกลียดชังข้าราชการที่ส่งไปจาก
ส่วนกลาง ดังจะเห็นได้จากโทรเลขของพระยานริศรราชกิจข้าหลวงใหญ่ ที่มีไปถึงพระยา
อุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์ ข้าหลวงประจำนครเชียงใหม่ ซึ่งสรุปได้ว่า

"...ประการที่ 1 เพราะไปตั้งเก็บเงินแทนเกณฑ์... ประการที่ 2 การเกณฑ์
ขอแรงงานหนักหนาท ราษฎรที่เสียเงินเข้าใจว่าจะเป็นกะเกณฑ์เสียแล้ว ครั้นถูก

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/21. เรื่อง
ราษฎรขัดกันไม่ยอมทำตามคำสั่งทางราชการ. (28 มิถุนายน - 27 พฤศจิกายน ร.ศ.121).

²ยอชยง รักสัจย์. เล่มเดิม. หน้า 103. อ้างจาก กองจดหมายเหตุ
กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 113/13. ทอมัส เรียนเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี.
ลงวันที่ 27 สิงหาคม พ.ศ. 2445.

ขอแรงเข้าด้วย ก็เห็นว่าเราพูดไม่จริงหลอกเอาทั้งเงินและแรงด้วย ประการที่ 3 เพราะนายแขวงที่ออกไปอยู่ตามแขวง ไม่รู้จักเอาใ้จราชบุตร..."¹

2/3 การนำความเจริญแบบตะวันตกเข้ามาพัฒนาดินแดนล้านนา

รัฐบาลได้ตระหนักถึงความสำคัญของการสร้างสรรค์ความเจริญให้แก่ดินแดนล้านนา เป็นอย่างมาก จึงได้ดำเนินการควบคู่ไปกับการปฏิรูปการปกครอง การดำเนินงานที่สำคัญ ได้แก่ การจัดการศึกษาแบบสมัยใหม่ การสร้างถนน ทางรถไฟ การสร้างความเจริญในด้านต่าง ๆ เหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของความพยายามที่จะผนวกดินแดนล้านนาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักร ทั้งยังเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพและบทบาทของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมล้านนา ดังจะพิจารณาในรายละเอียดต่อไปนี้

การปฏิรูปการศึกษาในล้านนา รัฐบาลได้ดำเนินการปฏิรูปการศึกษาภายหลังจากมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองตั้งแต่วันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441 เป็นต้นมา ซึ่งมีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับลักษณะการจัดการศึกษาที่เป็นแบบจารีต มีจุดมุ่งหมายเพื่อรักษาและถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรม โดยผ่านสถาบันวัดและครอบครัว เป็นสำคัญมาเป็นการศึกษาในระบบ "โรงเรียน" ในความหมายปัจจุบัน อันเป็นระบบเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมุ่งหวังที่จะใช้การศึกษาแบบใหม่นี้เป็นเครื่องมือสำคัญ ในการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของพลเมืองในดินแดนล้านนา พร้อมกับผสมกลมกลืนชาวล้านนาที่มีความรู้สึกเป็นพลเมืองไทยอย่างแท้จริง อันจะเป็นผลให้รัฐบาลสามารถรวมดินแดนล้านนาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักรได้สำเร็จ

¹ องค์กรค้าของคุรุสภา. "ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1," ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 17 ภาคที่ 75. หน้า 101.

กระบวนการในการปรับปรุงการศึกษาล้านนาเกิดขึ้นภายหลังจากมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนนหัวเมือง วันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441 เป็นต้นมา โดยทรงวางจุดมุ่งหมายของการศึกษาไว้อย่างกว้าง ๆ 2 ประการ คือ เพื่อให้มีความประพฤติชอบ และเพื่อให้ประกอบอาชีพทางที่ชอบ¹

การดำเนินงานจัดการศึกษาล้านนาในระยะแรกอยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของส่วนกลาง คือ กองบัญชาการที่มหามกุฏราชวิทยาลัย โดยมีกรมมหาดิรัษฎาภิบาลเป็นประธานดูแลรับผิดชอบร่วมกับพระครูเจ้าคณะเมืองและข้าหลวงประจำมณฑล มีการกำหนดหลักสูตรการเรียนการสอนให้เป็นแบบแผนเดียวกันทั่วประเทศ โดยยึดภาษาพูด ภาษาเขียน ความรู้และทัศนคติของส่วนกลางเป็นหลัก²

การดำเนินการจัดการศึกษาล้านนาในระยะต่อมาตั้งแต่หลังเกิดเหตุการณ์กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ พ.ศ. 2445 จนกระทั่งยุบเลิกระบบเทศาภิบาลใน พ.ศ. 2476 มีความมุ่งหมายในการจัดการศึกษาเพื่อทวยราษฎรอย่างแท้จริง โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ 4 ประการ ดังนี้

1. จัดการศึกษาเพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนบุคลากร
2. จัดการศึกษาเพื่อส่งเสริมวิชาชีพ
3. จัดการศึกษาเพื่อความเป็นเอกภาพของชาติ
4. จัดการศึกษาเพื่อผลในด้านการเมืองการปกครอง³

ในระยะต่อมาเมื่อการศึกษานหัวเมืองได้ขยายตัวออกไปกว้างขวางทั่วพระราชอาณาจักร จึงมีการจัดรูปแบบองค์กรการบริหารการศึกษาหัวเมืองเสียใหม่ โดยกระทรวงธรรมการมอบให้เทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ เป็นผู้รับผิดชอบในการจัดการศึกษามณฑลของตน โดยมีเจ้าหน้าที่ของกระทรวง (ข้าหลวงธรรมการ) เป็นผู้จัดการศึกษาและอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาโดยตรง

¹ วัลลภ มุลศิลป์. การปรับปรุงการศึกษาล้านนาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2529. หน้า 93.

² วัลลภ มุลศิลป์. การปรับปรุงการศึกษาล้านนาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2442 - 2476). 2528. หน้า 89.

³ วัลลภ มุลศิลป์. เล่มเดิม. หน้า 101 - 108.

ของเทศบาลนคร นอกจากนั้นยังมอบหมายให้กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ดำเนินการดูแลจัดการศึกษาขั้นต้น คือมูลศึกษาให้ทั่วราชอาณาจักรในหัวเมืองทุกคนได้เล่าเรียนทั่วพระราชอาณาจักร¹

ใน พ.ศ. 2464 ได้มีการเปลี่ยนแปลงในกระบวนการจัดการศึกษาล้านนาอย่างขนานใหญ่โดยได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา ในวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2464 ซึ่งลักษณะสำคัญของการจัดการศึกษาภายหลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา คือความพยายามที่จะขยายการศึกษาให้ทั่วทุกตำบล การขยายการศึกษาในระดับสูงกว่าประถมศึกษา การแก้ไขปัญหาทางการศึกษาที่เกิดขึ้น และการเร่งรัดคุณภาพของการศึกษา² จากกระบวนการจัดการศึกษามาโดยลำดับนั้น รัฐบาลได้พยายามทุกวิถีทางที่จะขยายการศึกษาสู่ประชาชนทั่วทุกตำบลซึ่งต้องใช้เวลาดำเนินการจัดการศึกษาภาคบังคับเป็นเวลาถึง 14 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2464 ถึง พ.ศ. 2478 จึงสามารถประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาได้ตลอดทั่วพระราชอาณาจักรสำหรับในล้านนานั้นรัฐบาลสามารถขยายการศึกษาภาคบังคับครบทั่วทุกตำบลใน พ.ศ. 2478 ด้วย แต่อาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2476 ภายหลังได้มีการยุบเลิกระบอบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว การจัดการศึกษาขึ้นอยู่กับความรับผิดชอบของแต่ละจังหวัดซึ่งมีนโยบายและวิธีดำเนินการแตกต่างไปจากเดิมหลายประการ³

การสร้างถนน

การคมนาคมทางบกโดยทางเกวียน ทางเดินเท้า มีบทบาทสำคัญยิ่งในล้านนา ทั้งก่อนและหลังการสร้างทางรถไฟ ทั้งนี้เพราะการคมนาคมทางน้ำกระทำไม่ได้สะดวก แม่น้ำสายต่าง ๆ ไหลเชี่ยว และเต็มไปด้วยเกาะแก่ง อีกทั้งทำเลที่ตั้งของล้านนามีความสำคัญอย่างยิ่งในด้านการติดต่อค้าขายระหว่าง กรุงเทพฯ หนองคาย มณฑลยูนนานทางตอนใต้

¹วิบูลย์ ทานุชิต. เล่มเดิม. หน้า 115 - 116.

²วิชัย มูลศิลป์. "การปฏิรูปการศึกษาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง พ.ศ. 2475," ใน 200 ปี ของการศึกษาไทย. 2526. หน้า 80.

³วิบูลย์ ทานุชิต. เล่มเดิม. หน้า 124.

ของจีน และลาว เมืองสำคัญ ๆ ของล้านนามีทางเกวียน ทางเดินเท้าเชื่อมติดต่อกันได้ หากรัฐบาลได้ปรับปรุงให้มีสภาพดีขึ้นก็จะสามารถใช้ประโยชน์จากเส้นทางคมนาคมได้อย่างมาก เพราะนอกจากจะเป็นการบำรุงการค้าขายแล้วยังมีผลต่อการปกครองอีกด้วย

ดังนั้นเมื่อรัฐบาลได้ดำเนินการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในล้านนาตั้งแต่ พ.ศ. 2442 รัฐบาลจึงให้ความสนใจต่อการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมทางบกภายในล้านนามากขึ้นโดยเฉพาะเส้นทางติดต่อระหว่างเมืองต่าง ๆ ดังปรากฏว่า ใน พ.ศ. 2442 พระยาสุรสีห์เทพ (เล็ง วิริยะศิริ) ข้าหลวงพิเศษ ได้สร้างทางจากปากน้ำโพ ผ่านเมืองตาก เกิน จนถึงลำปาง¹

ในช่วงที่พระยาสุรสีห์วิศิษฐ์ศักดิ์ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ พระยาสุรสีห์วิศิษฐ์ศักดิ์ ได้พยายามทำนุบำรุงบ้านเมืองเป็นอันมาก ในการซ่อมสร้างถนนและสะพานหลายท้องที่ เช่น ใน พ.ศ. 2448 ได้ปรับปรุงเส้นทางจากเชียงใหม่ไปเชียงรายเป็นทางกว้าง 3 วา ยาว 400 เส้น เพื่อบำรุงส่วนราชการ การค้า และการสัญจรไปมา² นอกจากนี้ยังมีการสร้างทางจากเชียงใหม่ไปลำปาง เมื่อ พ.ศ. 2449³ และในปีถัดมาก็ได้มีการปรับปรุงถนนสายเชียงใหม่ ลำพูน เป็นระยะทางถึง 36 ไมล์⁴ ซึ่งในระยะเวลาต่อมาถนนสายนี้ก็ได้รับการพัฒนาให้สามารถใช้เป็นเส้นทางสัญจรได้สะดวกขึ้น โดยได้มีการถมดินขึ้นใหม่พร้อมกับโรยหินบดให้แน่นขึ้น⁵

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.9/50 ที่ 590/8269. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทูล กรณณสมมตอมรพันธุ์. ลงวันที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 118.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/46 ที่ 903/5860. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทูล กรณณสมมตอมรพันธุ์. ลงวันที่ 28 สิงหาคม ร.ศ. 124.

³BCR. Chiangmai. 1906.

⁴BCR. Chiangmai. 1907.

⁵กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 คค. 5,3/8. กรมขุนกันพลเพชรไวยอิน กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. ลงวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2461.

เส้นทางคมนาคมที่มีความสำคัญอีกเส้นทางหนึ่ง ได้แก่ เส้นทางสายลำปาง เชียงราย ก็ได้รับการปรับปรุงให้ใช้ประโยชน์ในการสัญจรไปมาได้มากขึ้นโดยได้มีการปรับปรุงเส้นทางสายนี้เป็นตอน ๆ ไป เริ่มตั้งแต่ ลำปาง จาว พะเยา เชียงราย "...กำหนดที่จะเปิดถนนสายนี้ให้ใช้ได้ถึงเมืองจาวนั้นอยู่ในราว พ.ศ. 2463 และใน พ.ศ. 2464 คิดด้วยเกล้าว่า จะเปิดให้ใช้ได้ สดวกจนถึงพะเยา..."¹

นอกจากการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมระหว่างเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ในระยะนี้ยังมีการปรับปรุงทางสายต่าง ๆ ภายในตัวเมือง และระหว่างตัวเมืองกับอำเภอใกล้เคียงอีกด้วย ดังปรากฏว่าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ได้ออกประกาศห้ามการขับขี่สัตว์พาหนะ เช่น ม้า โค กระบือ และล้อเกวียน บนถนนสายต่าง ๆ ในตัวเมืองเชียงใหม่ อันได้แก่ ถนนเจริญประเทศ ถนนท่าแพ ถนนราชวงศ์ ถนนวิชยานนท์ ถนนริมแม่น้ำฝางตะวันออก ตั้งแต่วัดสากงไปถึงสนามแข่งม้า บ้านท่าส้อย กับสะพานแม่น้ำปิง หากผู้ใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับเป็นเงินไม่เกิน 20 บาท หรือจำคุกไม่เกิน 1 เดือน โดยให้นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และตำรวจ เป็นผู้ดูแลจับกุมผู้กระทำความผิดข้อบังคับนับตั้งแต่วันที่ 18 มกราคม พ.ศ. 2447 (ร.ศ. 123) เป็นต้นไป²

นอกจากนี้ยังได้มีการปรับปรุงและสร้างทางระหว่างตัวเมืองเชียงใหม่กับอำเภอใกล้เคียงที่สำคัญได้แก่ ทางสายเชียงใหม่-แม่ริม เชียงใหม่-ม่อน และเชียงใหม่-คอยสะเกิด³

สำหรับเมืองแพร่เส้นทางสายต่าง ๆ ก็ได้รับการปรับปรุงให้มีสภาพดีขึ้นเช่นกัน เช่น ทางสายแพร่ไปยังสถานีรถไฟเด่นชัย เป็นระยะทาง 26 กิโลเมตร ทางสายแพร่ไปอำเภอร้องกวาง เป็นระยะทาง 30 กิโลเมตร และเส้นทางสายแพร่ไปยังพระธาตุช่อแฮ เป็นระยะทาง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 คค.5.3/8. เล่มเดิม.

✓ ² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/131. ประกาศ เข้าสนามหลวงนครเชียงใหม่ เรื่องห้ามม้าให้ราษฎรขี่เพื่อม้าและขับรถล้อเกวียนบนถนนและบนสะพานในนครเชียงใหม่ ร.ศ. 123.

✓ ³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 คค.5.3/8.

Consideration Affecting the Highways Around Chiangmai. 21 January 1919.

8 กิโลเมตร¹ ส่วนที่เมืองลำปางก็มีการปรับปรุงเส้นทางสายต่าง ๆ ระหว่างตัวเมือง นครลำปางกับอำเภอใกล้เคียง ดังนี้ เส้นทางสายลำปางถึงสถานีรถไฟหนองลำปาง เกาะคา ลำปางยาว ลำปางแจ่ม และลำปางห้างฉัตร² และที่เมืองน่านก็ได้มีการปรับปรุงเส้นทางจากตัวเมือง น่านไปอำเภอภูเพียง เป็นระยะทาง 24 กิโลเมตร³

นอกเหนือไปจากการปรับปรุงถนนและเส้นทางสายต่าง ๆ แล้วยังมีการสร้างสะพาน ขึ้นานมหลายแห่ง เช่น สะพานรัชฎาภิเศก อันเป็นสะพานคอนกรีตเสริมเหล็กที่ใหญ่ที่สุดคน ประเทศสยามในเวลานั้นซึ่งสร้างเสร็จใน พ.ศ. 2461⁴

การปรับปรุงเส้นทางคมนาคมภายในบริเวณล้านนาในช่วงของการจัดการปกครองแบบ มณฑลเทศาภิบาล เป็นการเอื้อประโยชน์ต่อการเดินทางติดต่อค้าขายระหว่างเมืองและอำเภอ ต่าง ๆ ภายในล้านนาอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากถนนสายลำปาง เชียงราย ซึ่งกรมขุนนันทเพชร์อิศรโยธิน รายงานไว้ว่า "...ในขณะที่นั้นแม้แต่ทางยังไม่สะดวกสำหรับรถยนต์ ก็ใช้เกวียน ได้ตลอดทางจนถึงเชียงรายแล้ว กินเวลาเกวียน 6 วัน ไม่เหมือนแต่ก่อนซึ่งต้องเดินทางถึง 8 วัน แลใช้ต่างแทบทั้งสิ้น..." และ "...ในวันนั้นเองข้าพระพุทธเจ้าได้ลองนับเกวียนคู่ ทั้งไปแลมา 120 เกวียน บรรทุกสินค้าเต็มทั้งเดินขึ้นเหนือแลลงใต้ ถ้าคิดเกวียนหนึ่งบรรทุกราว 500 กิโลกรัม คงจะเป็นน้ำหนักสินค้าที่เดินในถนนที่ยังไม่แล้วประมาณ 60 ตัน จึงนับได้ว่า ถนนสายนี้มีประโยชน์เป็นอันมาก..."⁵

✓¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 24/1. รายงาน
ราชการมณฑลมหาธาราษฎร์ ของพระยาเพชรรัตนสงคราม มณฑลเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล
มหาธาราษฎร์. ลงวันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2464.

²แหล่งเดิม.

³แหล่งเดิม.

⁴กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 คค.5.3/8. เล่มเดิม.
ลงวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2461.

⁵กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 คค.5.3/8. เล่มเดิม.
ลงวันที่ 5 มกราคม พ.ศ. 2462.

การสร้างเส้นทางรถไฟ

เหตุผลของการก่อสร้างทางรถไฟสายสำคัญในประเทศไทยนั้น รัฐบาลมักคำนึงถึง ความมั่นคงปลอดภัยของประเทศมากกว่า ถือเอาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นหลัก กรณีการสร้างทางรถไฟสายเหนือก็เช่นเดียวกัน มีสาเหตุหลักต้นจากความไม่สงบในหัวเมืองล้านนา และการขยายอิทธิพลของอังกฤษและฝรั่งเศสในบริเวณล้านนา¹

แรงจูงใจสำคัญที่ทำให้รัฐบาลก่อสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ เป็นผลมาจากการที่ รัฐบาลอังกฤษได้พยายามแทรกแซงอิทธิพลเข้ามาในล้านนา โดยการสนับสนุนพ่อค้าอังกฤษ ให้เข้ามาขอสัมปทานสร้างทางรถไฟสายเหนือใน พ.ศ. 2440 ซึ่งจากการกระตุ้นของ รัฐบาล และพ่อค้าอังกฤษ รัฐบาลจึงตัดสินใจดำเนินการสร้างทางรถไฟสายเหนือ เมื่อวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2440²

การดำเนินการก่อสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2440 และแม้ว่า เส้นทางรถไฟสายเหนือจะยังไม่แล้วเสร็จถึงเชียงใหม่ หากแต่ในระหว่างที่กรมรถไฟหลวง ก็ได้เปิดใช้เส้นทางรถไฟในตอนที่ก่อสร้างแล้วเสร็จเป็นตอน ๆ ไป การก่อสร้างทางรถไฟ สายเหนือได้เริ่มต้น จากบ้านภาชีขึ้นไปถึงเชียงใหม่ โดยแยกจากทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา ซึ่งสร้างมาก่อนหน้านั้นแล้วกรมรถไฟได้ดำเนินการก่อสร้างเส้นทางสายเหนือ ช่วงแรกตั้งแต่บ้านภาชีถึงลพบุรี และสามารถเปิดการเดินรถไฟได้ในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2444³

¹ ศึกษารายละเอียดด้าน สมใจ ไพโรจน์ธีรวิทย์. บทบาทของมหาอำนาจตะวันตก ในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2517.

² เกื้อกุล ยืนยงอนันต์. การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2519. หน้า 120.

³ การรถไฟแห่งประเทศไทย. หนังสือที่ระลึกในวันคล้ายวันสถาปนากิจการรถไฟ ครบรอบ 72 ปี. 2513. หน้า 176.

ใน พ.ศ. 2444 กรมรถไฟต้องพักการก่อสร้างเอาไว้ชั่วคราวเพื่อเร่งระดมก่อสร้าง
เส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - เพชรบุรี

ครั้นเกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ พ.ศ. 2445 รัฐบาลจึงให้กรมรถไฟเร่งสร้างทางรถไฟ
สายเหนือต่ออย่างเร่งด่วน ทั้งนี้เพราะรัฐบาลได้ตระหนักถึงความจำเป็นในการจัดการคมนาคม
ระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองล้านนาให้สะดวกรวดเร็ว เพราะรัฐบาลไม่แน่ใจว่าเหตุการณ์
เช่นนี้จะเกิดขึ้นอีกเมื่อใดตลอดทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสยังคงพยายามโอกาสจะแทรกแซงขยายอิทธิพล
เข้ามาในบริเวณล้านนา ดังนั้นรัฐบาลจึงตัดสินใจเร่งสร้างทางรถไฟสายเหนือช่วง ลพบุรีถึง
ปากน้ำโพ ทันที ใน พ.ศ. 2445¹ เมื่อสร้างแล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้เสด็จทางพิธีเปิดการเดินรถสายเหนือที่สถานีชุมทางบ้านภาชี เมื่อวันที่ 31 ตุลาคม
พ.ศ. 2448 และในวันรุ่งขึ้น กรมรถไฟก็ได้ให้บริการรับ-ส่งผู้โดยสารและสินค้าจากลพบุรี
ถึงปากน้ำโพ ตั้งแต่นั้นมา²

การก่อสร้างเส้นทางรถไฟตั้งแต่บ้านภาชีจนถึงปากน้ำโพ จังหวัดนครสวรรค์ กรมรถไฟ
ได้ดำเนินการสร้างตามเส้นทางที่บริษัทบัสซาร์ดได้สำรวจและเสนอแนวทางเอาไว้ แต่สำหรับ
เส้นทางตั้งแต่ปากน้ำโพขึ้นไปถึงเชียงใหม่ กรมรถไฟได้ดำเนินการตามเส้นทางที่นายแฮร์มัน
เก็ธ เจ้ากรมรถไฟสายเหนือได้สำรวจและเสนอแนวทางไว้ โดยเส้นทางรถไฟผ่านเมือง
สำคัญ ๆ ดังนี้ จากปากน้ำโพ ผ่านพิษณุโลก อุตรดิตถ์ ลำปาง ลำพูน เชียงใหม่³

สำหรับการก่อสร้างทางรถไฟจากปากน้ำโพถึงเชียงใหม่นั้น กระทำโดยเปิดบริการ
เดินรถเมื่อสร้างทางรถไฟแล้วเสร็จเป็นตอน ๆ ไป กล่าวคือ วันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2450
เปิดเดินรถไฟถึงสถานีพิษณุโลก วันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 เปิดเดินรถไฟถึงสถานี
บ้านดารา และวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2454 ก็สามารถเปิดเดินรถไฟถึงสถานีแม่พริก⁴

¹ เกื้อกุล ยืนยงอนันต์. เล่มเดิม. หน้า 124 - 126.

² การรถไฟแห่งประเทศไทย. เล่มเดิม. หน้า 176.

³ พุนพร พูลทจักร. เล่มเดิม. หน้า 65 - 67.

⁴ การรถไฟแห่งประเทศไทย. เล่มเดิม. หน้า 176.

การดำเนินการสร้างทางรถไฟสายเหนือมาหยุดชะงักที่ตำบลแม่พริก เขตอุตรดิตถ์ แต่ต่อมารัฐบาลจึงดำเนินการต่อ จนกระทั่งการก่อสร้างทางรถไฟแล้วเสร็จถึงสถานีลำปาง ในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2459¹ และอีก 5 ปีต่อมาจึงก่อสร้างแล้วเสร็จถึงสถานีเชียงใหม่ โดยสามารถเปิดบริการได้ตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2464 เป็นต้นไป²

การดำเนินนโยบายพัฒนาดินแดนล้านนาด้วยการนำเอาความเจริญแบบตะวันตกเข้ามา สร้างสรรค์ความเจริญให้แก่ดินแดนส่วนนี้ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสถานภาพและบทบาทของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมล้านนา กล่าวคือ ในด้านการจัดการศึกษาแบบสมัยใหม่นั้นได้มีส่วนอย่างสำคัญที่ทำให้ผู้คนในดินแดนส่วนนี้มีโอกาสศึกษาหาความรู้ในระดับต่าง ๆ ได้ตามความสามารถของสติปัญญาและกำลังทรัพย์ของแต่ละบุคคล อันจะส่งผลทำให้ราษฎรสามารถประกอบอาชีพต่าง ๆ ได้อย่างหลากหลาย ประกอบกับภายหลังการสร้างถนนและทางรถไฟ เชื่อมติดต่อถึงกันอย่างทั่วถึงแล้ว เส้นทางคมนาคมเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลทำให้ระบบเศรษฐกิจมีการขยายตัวเป็นแบบการค้ามากขึ้น ซึ่งทำให้ราษฎรสามารถประกอบอาชีพต่าง ๆ ได้ อย่างหลากหลายเช่นกัน

2.4 การเข้ามาของมิชชันนารีอเมริกัน

นอกเหนือไปจากปัจจัยด้านการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจ การดำเนินการลิตรอนานาทาง การเมืองและ เศรษฐกิจของเจ้าผู้ครองนครและเจ้านายลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป การยกเลิก ระบบไพร่และทาส ตลอดจนทั้งนโยบายการพัฒนาดินแดนล้านนาของรัฐบาลดังได้กล่าวในหัวข้อ 2.1 - 2.3 แล้ว ยังมีปัจจัยอื่น คือ การเข้ามาของมิชชันนารีชาวอเมริกัน ซึ่งได้เข้ามาจัดการศึกษาแบบ ใหม่นี้ โดยการจัดตั้งสถานศึกษาในระดับต่าง ๆ ขึ้นในดินแดนส่วนนี้ก็มีส่วนที่ช่วยยกระดับพื้นฐานความรู้ ของชาวล้านนาบางส่วนให้สูงขึ้น อันจะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสถานภาพและบทบาทของราษฎร ดังจะกล่าวในบทต่อไป

¹การรถไฟแห่งประเทศไทย. เล่มเดิม. หน้า 177.

²แหล่งเดิม. หน้า 42.

สรุป

มีปัจจัยหลายประการที่ส่งผลให้สภาพและบทบาทของเจ้านายไพร่และทาสซึ่งเป็นชนชั้นที่มีบทบาทสำคัญในสังคมเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ การที่รัฐบาลได้ดำเนินการตั้งอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของเจ้านาย โดยการจัดตั้งเสนา 6 ตำแหน่ง การปฏิรูประบบภาษีอากร การโอนกรรมสิทธิ์ในพื้นที่ป่าไม้มาเป็นของรัฐบาล โดยการดำเนินการอย่างค่อยเป็นค่อยไป จนกระทั่งภายหลังการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ. 2442 เจ้านายจึงถูกลดอำนาจ และบทบาทด้านการเมืองและเศรษฐกิจ จนมีฐานะเป็นข้าราชการของรัฐเท่านั้น และในที่สุดก็สามารถยกเลิกตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครได้สำเร็จ

สำหรับความเปลี่ยนแปลงสภาพและบทบาทของไพร่นั้น รัฐบาลได้ออกคำสั่งให้ไพร่มาขึ้นกับกรมมหาดไทยและกรมทหารเท่านั้น ซึ่งมีผลให้อำนาจการควบคุมคนของมูลนายหมดสิ้นไป อีกทั้งรัฐบาลยังเร่งจัดทนายเป็นสามัญชนไว้ เพื่อสะดวกต่อการควบคุมกำลังคนและเป็นการวางพื้นฐานสำหรับการเกณฑ์ทหารในเวลาต่อมา

ใน พ.ศ. 2443 รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ และพระราชบัญญัติลักษณะทาสมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งมีผลให้ไพร่และทาสส่วนหนึ่งกลายเป็นราษฎรที่มีอิสระในการทำมาหากิน จนกระทั่งการประกาศใช้พระราชบัญญัติทาสรัตนโกสินทร์ ศก 124 ซึ่งมีผลให้จำนวนทาสค่อย ๆ ลดลงในที่สุด และต่อมาใน พ.ศ. 2457 รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 อันนับเป็นวิวัฒนาการขั้นสุดท้ายของระบบไพร่

นอกเหนือไปจากปัจจัยต่าง ๆ ซึ่งมีผลให้สภาพและบทบาทของราษฎรเปลี่ยนแปลงไปแล้ว นโยบายการสร้างสรรคความเจริญด้านต่าง ๆ ของรัฐบาล ได้แก่ การปฏิรูปการศึกษา การสร้างเส้นทางคมนาคม ก็มีส่วนทำให้สภาพและบทบาทของเจ้านายและราษฎรเปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน

บทที่ 3

สภาพภาพและบทบาทของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมล้านนา (พ.ศ. 2427 - 2476)

สภาพภาพของเจ้านายและไพร่

การพิจารณาสภาพภาพและบทบาทของเจ้านายและไพร่ สามารถแยกอธิบายได้เป็น 2 ช่วง คือ ช่วงแรกตั้งแต่ พ.ศ. 2427 - 2442 และช่วงที่สองตั้งแต่ พ.ศ. 2443 - 2476

3.1 สภาพภาพของเจ้านายในช่วง พ.ศ. 2427 - 2442

ในช่วง พ.ศ. 2427 - 2442 เป็นช่วงที่รัฐบาลเริ่มเข้าควบคุมอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ และเป็นการวางรากฐานก่อนการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งมีผลให้เจ้านายถูกลดทอนอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป ภายใต้สภาพการณ์เช่นนี้ เจ้านายส่วนหนึ่งจึงปรับเปลี่ยนสถานะของตนตามสภาพการณ์ขณะนั้นเพื่อหาช่องทางสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจอยู่ได้ โดยสามารถแยกอธิบายประเด็นต่าง ๆ ได้ดังต่อไปนี้

สภาพภาพทางเศรษฐกิจของเจ้านาย

ภายหลังการปฏิรูปการปกครองของรัฐบาล ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เช่น รายได้จากภาษีอากรต่าง ๆ เงินค่าตอบแทน ซึ่งเดิมเป็นของเจ้าผู้ครองนครและเจ้านายอย่างเต็มที่ก็ต้องลดลง เพราะถูกแบ่งเป็นเงินเดือนของข้าหลวงและข้าราชการในดินแดนล้านนา อีกส่วนหนึ่งเป็นของเจ้านายตามความเหมาะสม โดยยังกำหนดให้มีเหลืออีกส่วนหนึ่งสำหรับส่งเข้ากระทรวงพระคลังมหาสมบัติด้วย นอกจากนั้นเข้าใจว่าบรรดาเจ้านายยังคงมีรายได้จากแหล่งรายได้อื่น ๆ อีก ซึ่งผู้เขียนขอยกตัวอย่างของกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เป็นแหล่งรายได้สำคัญของเจ้านาย คือ การทำป่าไม้

การทำป่าไม้

ดังได้กล่าวในบทก่อนแล้วว่า รายได้สำคัญอีกทางหนึ่งของเจ้าผู้ครองนคร เจ้านาย มาจากการทำป่าไม้ เพราะแต่เดิมเจ้านายฝ่ายเหนือเป็นผู้มีอำนาจครอบครองถือสิทธิในพื้นที่ป่าไม้ แต่ต่อมาในช่วงหลังจากที่มีการก่อตั้งกรมป่าไม้ใน พ.ศ. 2439 แล้วก็ได้มีการโอน พื้นที่ป่าไม้ทั้งหมดในบริเวณล้านนามาเป็นของรัฐบาล โดยผู้ที่ต้องการดำเนินการทำป่าไม้จะต้อง ขอสัมปทานจากรัฐบาลเสียก่อน ทั้งต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขที่กรมป่าไม้ได้ระบุไว้ในสัญญาเพื่อ ควบคุมการทำป่าไม้

อย่างไรก็ดีแม้ว่ากิจการป่าไม้ทั้งหมดในบริเวณล้านนาจะตกเป็นกรรมสิทธิ์ของแผ่นดิน โดยเจ้านายฝ่ายเหนือไม่มีสิทธิเกี่ยวข้องด้วยอีกต่อไป แต่รายได้ส่วนหนึ่งของเจ้านายยังคง มาจากกิจการป่าไม้ โดยรัฐบาลยินยอมจ่ายเงินส่วนแบ่งค่าตอบแทน ครึ่งหนึ่งของจำนวนเงินที่ เก็บได้ทุกปีให้แก่เจ้าผู้ครองนครและเจ้านาย อีกทั้งยังอนุญาตให้เจ้าผู้ครองนคร เจ้านาย เมืองนครลำปาง น่านและแพร่ ซึ่งเป็นผู้เคยประกอบอาชีพทำป่าไม้มีสิทธิขอเช่าทำป่าไม้ได้ ต่อไป ส่วนเจ้าผู้ครองนครและเจ้านาย เมืองเชียงใหม่และลำพูนนั้น เนื่องจากมิได้ทำป่าไม้ เอง มักให้บริษัทป่าไม้ของชาวต่างชาติเช่าทำจึงไม่มีสิทธิขอเช่าทำป่าไม้ ดังที่สมเด็จพระเจ้า น้อยยาเธอ กรมหลวงนครราชสีมาฯ ได้กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ความว่า

"...เจ้านายนครเชียงใหม่ นครลำพูน เป็นผู้ไม่เคยทำป่าไม้ แล ไม่มีช้างแลเครื่อง พาหนะ ถึงจะได้รับสัญญาเช่าทำกินชื่อของคนก็นำเอาไปขายเท่านั้นไม่ได้ทำเอง ส่วน เจ้านายทางนครลำปาง เมืองน่าน เมืองแพร่ เป็นเจ้านาย มีช้าง แลกลังพาหนะ ทำการป่าไม้เสมอ ถ้าไม่จัดทำได้ทำการคงจะเดือดร้อนมาก จึงขอพระบรมราชานุญาต เป็นการผ่อนผันพอให้มีการป่าไม้ทำคู่กับช้าง แลกลังพาหนะ แต่เจ้านายทางนคร เชียงใหม่ นครลำพูนนั้น เห็นว่าควรผ่อนผันให้ได้รับผลประโยชน์ทางอื่น คู่กับผลประโยชน์ที่เคยได้เงินค่าจ้าง แลเห็นว่าถ้าเจ้านายเมืองใดที่ไม่ได้เป็นผู้ทำป่าไม้เอง แล้ว ไม่ควรได้รับพระราชทานสัญญาเช่าทำป่าไม้..."¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/26.

กรมหลวงนครราชสีมาฯ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5. ลงวันที่ 12 มกราคม ร.ศ. 120.

อย่างไรก็ดีในเวลาต่อมารัฐบาลก็ผ่อนผันยอมให้เจ้านายเมือง เชียงใหม่และลำพูน
ขอเช่าทำป่าไม้ด้วยตนเองได้

กล่าวได้ว่าเจ้านายส่วนใหญ่นักได้อาศัยทรัพยากรป่าไม้เป็นเครื่องมือสำหรับการยังชีพ
มาโดยตลอดจนกระทั่งมีการโอนพื้นที่ป่าไม้มาเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐบาลแล้ว หากแต่
เจ้านายบางคนก็ยังใช้เงื่อนไขเดิมที่มีอยู่ดำเนินการป่าไม้ต่อไปโดยการขอสัมปทานเช่า
ทำป่าไม้จากรัฐบาล

สถานภาพทางการศึกษาของเจ้านาย

ภายหลังที่รัฐบาลได้เข้ามาปฏิบัติการปกครองในล้านนา ตั้งแต่ พ.ศ. 2427 เป็นต้นมา
ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับระบบบริหารราช การต่าง ๆ ดังได้กล่าวแล้วในบทก่อน
อย่างไรก็ดีการเข้ามาปฏิบัติการปกครองของรัฐบาลก็ประสบกับปัญหาการขาดแคลนบุคคลากรที่
มีความรู้ในราชการอย่างใหม่ ฉะนั้นเพื่อเป็นการสนองความต้องการของบ้านเมืองในอันที่จะ
ขจัดปัญหาดังกล่าว พระยาทรงสุรเดชจึงได้จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2437
ณ ที่ว่าการข้าหลวง เมืองเชียงใหม่ โดยมุ่งเน้นการฝึกหัดนักเรียนเพื่อรับราชการเท่านั้น
ดังที่ พระยาทรงสุรเดชได้กราบทูลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนครราชสีมาว่า

"...การเล่าเรียนฝึกหัดฝ่ายหัวเมืองในมณฑลลาวเฉียงนี้ ต้องอาศัยความแนะนำ
ชี้แจง และเอื้อเฟื้อเกื้อหนุนทางผลประโยชน์ของหนังสือ เมื่อผู้ใดรู้วิชาแล้วก็จะได้
รับสิทธิพิเศษกว่าคนสามัญโดยช่องทางชื่อเสียง และให้มีหน้าที่ราชการขึ้นตามสมควร
...จนแบ่งเวลาให้เสมือนพนักงานในที่ว่าการ แลบัดนี้เจ้านายบุตรหลาน พระยาท้าว
แสนนักราชการทุกตำแหน่ง เมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน ผู้ที่
สมควรเล่าเรียนฝึกหัดวิชา หรือผู้ใดที่ได้ทราบแบบอย่างราชการบ้านเมืองเก่าใหม่ ทั้งซึ่ง
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ทรงจัดไว้ กับข้าราชการที่ข้าหลวงได้

รักษาอยู่อย่างไรให้ชักซ้อมเล่าเรียนขึ้นไว้..."¹

สำหรับผู้ที่ได้ศึกษาเล่าเรียนจากโรงเรียนฝึกหัดราชการแล้วจะต้องผ่านการสอบไล่ อันประกอบด้วยวิชาต่าง ๆ คือ "...1. รัฐบาล บ้านเมือง และข้าราชการในหน้าที่ ข้าหลวง 2. แบบอย่างหกตำแหน่ง 3. ชื่อพระราชกำหนดกฎหมายโดยย่อ 4. คัดเลข คุณหาบทาปฐวี 5. ลายมือย่อความ แปรหนังสือเมือง..."²

เพื่อยืนยันถึงสภาพทางการศึกษาของกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองในระยะก่อนการปฏิรูป การศึกษา พ.ศ. 2442 จึงขอแสดงหลักฐานประกอบการพิจารณาดังต่อไปนี้

"...นักเรียนที่มาฝึกหัดหนังสือไทย ประจําอยู่ในเดือนกันยายน ร.ศ. 113 นี้ แลทั้งที่ได้มาเล่าเรียนเป็นครั้งเป็นคราว ...

เมืองนครเชียงใหม่

นายเมืองขึ้น นายสมเพ็ชร บุตรนายน้อยบัวง ผู้ช่วยราชการในตำแหน่งมหาดไทย ทหาร นายกุญ บุตรนายน้อยคำตัน ผู้ช่วยราชการกรมนา นายสุก น้องภรรยา นายร้อยตรีนายพุด นายน้อยบุญโสม บุตรเจ้าอุตรการโกศล นายน้อยชันแก้ว เป็น หลานเจ้าบุรีรัตน์ ...นายน้อยบัววงษ์ หลานเจ้าราชวงศ์ ผู้ช่วยในกรมมหาดไทยทหาร นายน้อยเมืองขึ้น บุตรเจ้าบุรีรัตน์ 2 นายนี้ มีราชการ นําที่ประจําอยู่ได้มาเล่าเรียน เป็นครั้งเป็นคราว

เมืองนครลำปาง

นายน้อยอินทยศ บุตรเจ้านรินทโชยชาลิต เจ้านครลำปาง นายน้อยสีใจ บุตรนายน้อย โชยลังกา เมืองนครลำปาง... แต่พระยาอุตรการโกศลแก้ว บุตรเจ้าบุรีรัตน์ได้มาเล่า เรียนฝึกหัดวิชา เป็นครั้งเป็นคราว เพราะมีราชการนําทิ้งอยู่

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/63. พระยา ทรงสุรเดชกราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นนครราชสีมาฯ. สำเนาที่ 15758 ที่ 130/2073. ลงวันที่ 27 กันยายน ร.ศ. 113.

²แหล่งเดิม.

เมืองนครลำพูน

นายน้อยจักรคำ บุตรเจ้าอุปราช เป็นพนักงานในกรมคลัง ได้มาเล่าเรียน
ฝึกหัดวิชาเป็นครั้งเป็นคราวบ้าง...¹

ส่วนที่เมืองแพร่และน่านนั้น เมื่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนครสวรรค์
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้เสด็จมาตรวจราชการที่เมืองแพร่และน่านใน พ.ศ. 2442 ได้มี
รับสั่งให้เจ้าผู้ครองเมืองจัดส่งเจ้านายบุตรหลานลงมาฝึกหัดแบบวิธีราชการต่าง ๆ ที่กรุงเทพฯ
ด้วย เจ้านายบุตรหลานที่มีโอกาสได้ลงมาศึกษาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ ครั้งนั้น ได้แก่
นายกำ บุตรเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เจ้านครน่าน นายคำผั่น บุตรเจ้าบุรีรัตน์ เมืองน่าน²
นายน้อยอินดีะวงศ์ หลานพระยาพิริยวิไชย เจ้าเมืองแพร่³ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าเจ้านายเริ่มปรับเปลี่ยนสถานะของตนตามสภาพการณ์ในขณะนั้น โดยการ
ส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนในโรงเรียนฝึกหัดราชการ เพื่อให้ดำรงตำแหน่งราชการต่าง ๆ

นอกจากการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการสำหรับบุตรหลานเจ้านายที่รับราชการแล้ว
ในช่วงก่อน พ.ศ. 2442 มิชชันนารีชาวอเมริกันก็ได้ก่อตั้งสถานศึกษาขึ้นแล้ว ทั้งที่เชียงใหม่
ลำปาง แพร่ น่าน และเชียงราย เข้าใจว่าบรรดาเจ้านายพื้นเมืองก็คงส่งบุตรหลานของตน
เข้าศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนของมิชชันนารีด้วยเช่นกัน

✓ 1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/63. หม่อมราชวงศ์
จันอาจารย์ข้าหลวงฝึกหัด เรียนพระยาทรงสุรเดช ข้าหลวงใหญ่รักษาราชการมณฑลลาวเฉียง.
สำเนาที่ 15759 ที่ 1790. ลงวันที่ 17 กันยายน ร.ศ. 113.

2 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/156. เจ้านครน่าน
ส่งพระภิกษุ และเด็กบุตรหลานเจ้านายมาเรียนในกรุงเทพฯ. ลงวันที่ 28 มิถุนายน ร.ศ. 118.

3 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/156. พระยา
พิริยวิไชยส่งเด็กบุตรหลานเจ้านายมาเรียนในกรุงเทพฯ. ลงวันที่ 30 สิงหาคม ร.ศ. 118.

สถานการณ์การรับราชการของกลุ่มเจ้านาย

ในระยะแรกของการดำเนินการปฏิรูปการปกครองของรัฐบาลเข้าใจว่าผู้ที่ทำพระราชกรณียกิจปกครองในตำแหน่งสำคัญ ๆ ส่วนใหญ่คงเป็นข้าราชการจากส่วนกลาง และเจ้านายบุตรหลานที่ยังไม่มีความรู้ในระบอบราชการอย่างใหม่ ดังจะเห็นได้จากการริเริ่มจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการของพระยาทรงสุรเดช เมื่อ พ.ศ. 2437 เพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนบุคคลากรที่มีความรู้ความสามารถในงานราชการ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น

3.2 สถานภาพของไพร่ (พ.ศ. 2427 - 2442)

การเข้ามาจัดราชการของรัฐบาลตั้งแต่ พ.ศ. 2427 เป็นต้นไปนั้น มีผลทำให้ระบบไพร่เริ่มมีการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงไปจากอดีต เพราะมีการโอนสังกัดไพร่จากมูลนายมาขึ้นสังกัดกรมมหาดไทยและกรมทหารเท่านั้น ไพร่จึงต้องทำนาราชการบ้านเมืองแต่อย่างเดียว ไม่ต้องทำนารับใช้มูลนายอีกต่อไป อย่างไรก็ตามในระหว่าง พ.ศ. 2427 - 2442 ไพร่บางคนเริ่มปรับเปลี่ยนสถานะของตนโดยอาศัยระบบการศึกษาที่ก้าวหน้าแล้ว ถึงแม้ว่าจะยังคงมีพันธนาการต่อบ้านเมืองอยู่ก็ตาม

สถานการณ์ทางการศึกษาของไพร่ (พ.ศ. 2427 - 2442)

การศึกษาล้านนาแต่เดิมนั้นจำกัดอยู่เฉพาะในวัดซึ่งเน้นทางด้านศาสนาเป็นสำคัญ หรือมิฉะนั้นก็เป็นการศึกษาอาชีพเฉพาะแต่ละครอบครัวเท่านั้น แต่ต่อมาภายหลังที่ศาสนาจารย์ แดเนียล แมคกิลวารี ได้เข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาพร้อมกับการริเริ่มกิจกรรมด้านการรักษาพยาบาลในเชียงใหม่แล้ว ในระยะต่อมา มีซิส แมคกิลวารี ก็ได้ริเริ่มการศึกษาศรีขึ้นใน พ.ศ. 2418 โดยเริ่มจากการนำเด็กหญิงกลุ่มหนึ่งมาเรียนที่ระเบียบบ้านพัก ซึ่งการเริ่มต้นบุกเบิกงานด้านการศึกษาดังกล่าวได้กลายเป็นจุดกำเนิดของโรงเรียนสตรีแห่งแรกในเชียงใหม่ ในระยะต่อมาคือ "โรงเรียนพระราชชายา" ซึ่งปัจจุบัน

ก็คือ โรงเรียนคาราวิทยาลัย¹ ส่วนโรงเรียนสำหรับเด็กชาย เริ่มต้นใน พ.ศ. 2429 โดย ศาสตราจารย์ ดี.จี. คอลลินส์ บริเวณที่ตั้งของโรงเรียนแต่เดิม คือ ที่ทำการสภาอากาศจังหวัด เชียงใหม่ในปัจจุบัน ต่อมากิจการโรงเรียนขยายตัวขึ้น จึงย้ายสถานที่ใหม่ ซึ่งก็คือที่ตั้งของ โรงเรียนบรินส์รอแยลส์วิทยาลัยในปัจจุบันนั่นเอง² สำหรับจังหวัดอื่น ๆ มิชชันนารีก็ได้ริเริ่ม ก่อตั้งโรงเรียนขึ้นเช่นกัน อาทิเช่น จังหวัดลำปาง เริ่มใน พ.ศ. 2431 จังหวัดแพร่ น่าน และเชียงราย³

การจัดการศึกษาของมิชชันนารีชาวอเมริกัน นับเป็นก้าวแรกของการดำเนินงานให้ การศึกษาแบบใหม่แก่ราษฎรซึ่งต่างจากลักษณะการจัดการศึกษาตามประเพณีดั้งเดิมของล้านนา โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางการศึกษา และถึงแม้ว่าสถานศึกษาของมิชชันนารีจะมีเพียงไม่กี่โรง เท่านั้น แต่ก็มีส่วนทำให้ราษฎรบางส่วนมีโอกาสได้รับการศึกษาแบบใหม่ ก่อนที่รัฐบาลจะ ดำเนินการปฏิรูปการศึกษาในดินแดนล้านนา ใน พ.ศ. 2442

3.3 โครงสร้างสังคมล้านนา (พ.ศ. 2443 - 2476)

ในช่วงตั้งแต่ พ.ศ. 2443 เป็นต้นไป โครงสร้างทางสังคมในล้านนามีการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญ เพราะรัฐบาลได้ดำเนินนโยบายลดทอนอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ ของเจ้าผู้ครองนคร และเจ้านายลงจนมีฐานะเป็นข้าราชการเท่านั้น ตลอดทั้งระบบไพร่และ ทาส มีการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ไพร่และทาสส่วนหนึ่งเริ่มหลุดพ้นจากพันธะของ ระบบไพร่และทาส กลายเป็นราษฎรที่มีอิสระแก่ตัวเอง ฉะนั้นโครงสร้างทางสังคมในล้านนา ตั้งแต่ช่วง พ.ศ. 2427 เป็นต้นไป จึงประกอบด้วยกลุ่มคนต่าง ๆ คือ เจ้านาย ราษฎร ข้าราชการ ชาวต่างชาติ และพระสงฆ์ ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไปนี้

¹ ฤทธิยา เจริญวงศ์. "บทบาทของมิชชันนารีอเมริกัน : การศึกษาในหัวเมือง ล้านนา," ใน ล้านนากับการศึกษาแบบใหม่ รวมบทความ. 2527. หน้า 104.

² แหล่งเดิม.

³ แหล่งเดิม.

เจ้านาย

ความเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจและการเมืองอันเกิดจากการขยายอำนาจการเมือง การปกครองของรัฐบาล ซึ่งมีเป้าหมายอยู่ที่การดึงอำนาจจากเจ้านายพื้นเมืองทั้งในด้านการเมือง การปกครองและ เศรษฐกิจได้ส่งผลให้อำนาจของบรรดาเจ้านายลดลง อีกทั้งรายได้ก็ลดลงด้วย โดยมีรายได้จากเงินเดือนข้าราชการ เงินส่วนแบ่งค่าคอกไม้ และ เงินส่วนแบ่งค่าแรงแทนเกณฑ์ เท่านั้น

ภายใต้สภาวะทางการเมืองและ เศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไปเช่นนี้มีผลทำให้เจ้านายพื้นเมืองได้พยายามปรับเปลี่ยนฐานะของตนโดยการดำเนินธุรกิจบางประเภท การศึกษาเล่าเรียนในสถานศึกษาที่มีชื่อเสียงทั้งในและต่างประเทศ เพื่อให้มีโอกาสได้ดำรงตำแหน่งสูงในทางราชการ เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามเชื่อว่าเจ้านายพื้นเมืองบางท่านมีความพอใจในสภาพความเป็นอยู่ของตน โดยมิได้แสวงหาแนวทางต่าง ๆ เพื่อเสริมสร้างฐานะของตนให้ดำรงอยู่เหมือนเช่นก่อนสมัยที่รัฐบาลจะเข้ามาดำเนินการปฏิรูปการปกครองใน พ.ศ. 2427 ผู้เขียนเชื่อว่าส่วนใหญ่มักจะเป็นเจ้านายที่มีกำลังซื้อส่วนมากติดกับเจ้าผู้ครองนครโดยตรง

นอกจากนั้นเป็นไปได้ว่าเจ้านายบางท่านที่มีได้รับราชการแต่ยังคงมีเงินทอง ทรัพย์สินมีค่าต่าง ๆ ตลอดทั้งมีที่นาอยู่ในความครอบครอง ซึ่งได้รับเป็นมรดกตกทอดและใช้ทรัพย์สินเหล่านี้เลี้ยงชีพอยู่ได้ สำหรับเจ้านายบางท่านที่นิยมใช้จ่ายบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือยมากกว่าการประกอบอาชีพ เชื่อว่าจะมีฐานะตกต่ำลงจนมีการะเหิน

ฉะนั้นการที่เจ้านายพื้นเมืองจะปรับเปลี่ยนสถานะของตนหรือไม่ จึงขึ้นอยู่กับเงื่อนไข และโอกาสว่าจะแสวงหาทางออกในแนวทางอื่นได้หรือไม่ ตลอดจนความพอใจในสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของตนมากน้อยเพียงใดด้วย

ข้าราชการ

การดำเนินนโยบายทางการเมืองของรัฐบาลในล้านนาด้วยการจัดส่งข้าหลวง 3 หัวเมือง ขึ้นไปควบคุมกับราชการให้เป็นไปตามนโยบายของรัฐบาลนั้นนับเป็นการจัดส่งข้าราชการจากส่วนกลาง ขึ้นมาปฏิบัติราชการในล้านนาเป็นครั้งแรก ครั้นต่อมาใน พ.ศ. 2427 สมเด็จพระเจ้านั่งเกล้า

กรมหมื่นพิศิบรัชกร ได้เข้ามาดำเนินการปฏิรูปการเมือง การปกครองในดินแดนล้านนาที่ยังมีผล
ให้อัศวราชข้าราชการที่ปฏิบัติหน้าที่ในหน่วยงานต่าง ๆ เพิ่มจำนวนมากขึ้นทั้งข้าราชการชาวพื้นเมือง
และข้าราชการจากส่วนกลาง

โดยเฉพาะข้าราชการพื้นเมืองนั้นเชื้อสายของขุนนางซึ่งรับราชการมาแต่เดิมและยังคง
รับราชการสืบต่อมาจนถึงช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครองยังคงมีอยู่ดังเช่น พระยาจำบ้านโชนคราช
(ก้อนแก้ว อินทวิวัฒน์) บุตรของพญาวังน ซึ่งเคยทำหน้าที่เกี่ยวกับคดีความต่าง ๆ ในสมัย
พระเจ้ากาวิโรส ครองเมืองเชียงใหม่ นายก้อนแก้ว อินทวิวัฒน์ ได้เข้ารับราชการ ในช่วง
สมัยต่อมา โดยทำหน้าที่ด้านคดีความต่าง ๆ จนกระทั่งได้รับการเลื่อนยศเป็นพระยาจำบ้านโชนคราช
ปัจจุบันยังคงมีผู้สืบทอดเชื้อสายของท่านอยู่ต่อมาโดยใช้นามสกุลอินทวิวัฒน์¹

ราษฎร

พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ พ.ศ. 2443 มีความสำคัญต่อระบบไพร่
เป็นอันมาก เพราะมีผลให้ระบบไพร่มีการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงมาเป็นระบบที่เก็บเงินโดยตรง
การเกณฑ์แรงงานกระทำได้ในกรณีที่มีความจำเป็นเท่านั้น แต่หากมีการเกณฑ์แรงงานเพื่อ
สาธารณประโยชน์แล้วทางราชการจะต้องจ่ายค่าจ้างเป็นการตอบแทนด้วย อย่างไรก็ตามก็สืบรากฏ
หลักฐานว่ายังคงมีการเกณฑ์แรงงานราษฎรเพื่อสร้างสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ เสมอ โดยราษฎร
ไม่ได้รับค่าจ้างตอบแทนแต่ประการใด จึงทำให้ราษฎรส่วนหนึ่งได้รับความเดือดร้อนเป็นอันมาก

นอกจากนั้นพระราชบัญญัตินี้ดังกล่าวยังมีผลใช้บังคับกับผู้ที่เป็นทาสด้วย โดยผู้เป็นทาส
จะต้องเสียเงินแทนเกณฑ์เช่นเดียวกับไพร่ ซึ่งเป็นไปได้ว่ารัฐบาลต้องการให้นายเงินมีความรู้สึก
ว่าเป็นภาระเพราะนายเงินที่มีทาส อีกทั้งถ้าอาศัยอยู่ในบ้านเรือนนายเงินจะต้องเสียเงิน
แทนเกณฑ์ให้ทาสด้วย ซึ่งปรากฏจากหลักฐานว่านายเงินแต่ละคนมีทาส เป็นจำนวนมาก

ต่อมาใน พ.ศ. 2457 รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหาร
ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) ซึ่งเป็นผลให้ชายฉกรรจ์ทุกคนมีหน้าที่เข้ารับราชการทหาร อันนับ
เป็นวิวัฒนาการขั้นสุดท้ายของระบบไพร่

¹ ปรานี ศิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 2. หน้า 214- 217.

ทาส

ในปีเดียวกันกับการประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินแทนเกณฑ์รัฐบาลก็ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะทาสจนตลอดวันตกเมืองเหนือ ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) ซึ่งมีผลให้ทาสส่วนหนึ่งเป็นอิสระ จนกระทั่งมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติทาสรัตนโกสินทรศก 124 ใน พ.ศ. 2455 ซึ่งมีผลทำให้จำนวนทาสค่อย ๆ ลดลงจนหมดไปในที่สุด

การประกาศใช้พระราชบัญญัติดังกล่าว นับเป็นการปลดปล่อยพันธะของไพร่และทาส เพราะทำให้ระบบไพร่และทาสส่วนหนึ่งกลายเป็นแรงงานอิสระสามารถทำมาหากินได้อย่างเต็มที่ โดยเฉพาะภายหลังการสร้างทางรถไฟถึงเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2464 ระบบเศรษฐกิจก็ยิ่งมีการขยายตัวมากขึ้น ราษฎรเหล่านี้จึงมีความพร้อมในการผลิตข้าวและสินค้าอื่น ๆ เพื่อขาย ประกอบกับภายหลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 รวมทั้งได้มีการจัดตั้งสถานศึกษาในระดับประถมศึกษาเพิ่มขึ้น จึงส่งผลให้ราษฎรสามารถศึกษาหาความรู้และประกอบอาชีพต่าง ๆ ได้อย่างหลากหลายซึ่งมีผลทำให้สังคมส่วนหนึ่งมีการเปลี่ยนแปลง เคลื่อนไหวทางสังคมมากขึ้น

ชาวต่างชาติ

ชาวต่างชาติที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งในล้านนา ได้แก่ ชาวไทยใหญ่ พม่า คนจีนบังคับ อังกฤษที่เข้ามาค้าเงินธุรกิจป่าไม้ และชาวจีน ซึ่งคนเหล่านี้ได้กลายเป็นผู้มีบทบาทด้านเศรษฐกิจที่สำคัญในดินแดนล้านนา

ชาวไทยใหญ่และพม่า

คนจีนบังคับอังกฤษที่เข้ามาทำป่าไม้ในล้านนามีทั้งชาวไทยใหญ่และพม่า ซึ่งเริ่มอพยพเข้ามาทำป่าไม้ในเชียงใหม่หลังจากที่อังกฤษยึดครองหัวเมืองมอญได้จากพม่าใน พ.ศ. 2369 อย่างไรก็ตามก็ปรากฏหลักฐานชัดเจนที่แสดงให้เห็นว่ามีการเข้ามาทำป่าไม้ของคนจีนบังคับอังกฤษในสมัยพระเจ้ามโหตรประเทศ โดยใน พ.ศ. 2389 ได้มีการทาสัญญาคงกันระหว่าง

เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่กับข้าหลวงอังกฤษที่เมืองตะนาวศรี เรื่องการกำหนดเงินค่าคอกม้า ต่อมาภายหลังสมัยพระเจ้ามโหตรประเทศ การทำป่าไม้ในเชียงใหม่มีการขยายตัวมากยิ่งขึ้น ดังปรากฏว่า ใน พ.ศ. 2404 ข้าหลวงอังกฤษได้ประกาศว่า เมืองมะละแหม่งเป็นเมืองท่าสำคัญของการค้าไม้สัก ซึ่ง 95% ของจำนวนไม้สักทั้งหมดมาจากเขตแดนเมืองเชียงใหม่

กิจการป่าไม้ที่มีการขยายตัวมากขึ้นเช่นนี้ มีผลทำให้คนในบังคับอังกฤษได้เข้ามาค้าเนินธุรกิจป่าไม้มากขึ้น ดังจะเห็นได้จากใน พ.ศ. 2438 มีคนในบังคับอังกฤษที่เข้ามาอาศัยอยู่ในล้านนาดังนี้ ที่เมืองน่านประมาณ 400 คน เมืองแพร่ ประมาณ 400 คน ส่วนที่เมืองเชียงใหม่และเมืองลำปางมีประมาณ 5,000 คน¹

นอกจากการเข้ามาทำป่าไม้แล้วชาวไทยใหญ่และพม่าบางส่วนก็ได้เข้ามาประกอบอาชีพค้าขาย และตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในล้านนา โดยสามารถเข้าควบคุมการค้าขายทั้งในเมืองและชนบทเอาไว้ได้ อย่างไรก็ตามในเวลาต่อมาเมื่อชาวจีนได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานประกอบอาชีพค้าขายต่าง ๆ ในบริเวณล้านนามากขึ้นก็ได้ทำการค้าขายแข่งขันกับชาวไทยใหญ่และพม่า จนสามารถทำการควบคุมการค้าทั้งในเมืองและชนบท แทนที่ชาวไทยใหญ่และพม่าที่เคยทำการค้ามาแต่เดิม ส่วนพ่อค้าชาวไทยใหญ่เมื่อถูกพ่อค้าคนจีนทำการค้าแข่งขันจึงต้องหันไปทำการค้าในชนบทเป็นหลัก และมีบางรายที่หันไปทำการเกษตรแทนการค้า

คนจีน

คนจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในล้านนาได้ประกอบอาชีพต่าง ๆ อย่างหลากหลาย ที่สำคัญได้แก่ เจ้าภาษี การค้าเนินธุรกิจป่าไม้ การลงทุนชุดเหมืองแร่ฝาย ตลอดจนการประกอบอาชีพค้าขายต่าง ๆ ซึ่งในเวลาต่อมาคนจีนได้กลายเป็นกลุ่มชนที่มีบทบาทด้านเศรษฐกิจที่สำคัญในล้านนา

ในที่นี้ผู้เขียนจะกล่าวเฉพาะบทบาททางการค้าของคนจีนเท่านั้น เพื่อให้การอธิบายสถานภาพ และบทบาทด้านเศรษฐกิจของเจ้านาย และราษฎรมีความชัดเจนยิ่งขึ้น

¹แกมสุข นุ่มนนท์. เล่มเดิม. หน้า 141.

ในระยะแรกนั้นคนจีนได้อพยพมาตั้งหลักแหล่งประกอบอาชีพค้าขายต่าง ๆ ในบริเวณ
ล้านนาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว และเมื่อรัฐบาลเริ่มเข้ามาเกี่ยวข้องกับราชการในล้านนา
ใน พ.ศ. 2417 คนจีนจำนวนหนึ่งก็ได้อพยพขึ้นมาเป็นเจ้าภาษีนายอากรในเมืองต่าง ๆ ของ
ล้านนา¹ คนจีนได้เข้ามาดำเนินการผูกขาดภาษีเพิ่มขึ้น จนกระทั่งในเวลาต่อมาคนจีนส่วนหนึ่ง
ที่มีบทบาทเป็นเจ้าภาษีนายอากรก็สามารถสร้างฐานะของตนจนร่ำรวยและมีสถานะ เป็นกลุ่มบุคคล
ชั้นหนึ่งของภาคเหนือสืบมาจนกระทั่งปัจจุบัน เช่น ตระกูลชินวัตร ตระกูลนิมมานเหมินท์

นอกจากการเป็นเจ้าภาษีนายอากรแล้ว คนจีนยังดำเนินการค้าทางเรือระหว่างเมือง
ต่าง ๆ ในล้านนากับกรุงเทพฯ ด้วย การค้าทางเรือในล้านนาถูกผูกขาดโดยพ่อค้าคนจีนเกือบ
ทั้งหมด เนื่องจากมีความชำนาญในการเดินเรือและมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพ่อค้าจีนใน
กรุงเทพฯ² สำหรับพ่อค้าคนจีนที่มีได้ดำเนินการค้าทางเรือก็ได้ประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าปลีก
ตามเมืองสำคัญของล้านนา ดังปรากฏว่ามีร้านค้าของพ่อค้าคนจีนในเมืองเชียงใหม่ ลำปาง
แพร่ และน่าน

ต่อมาเมื่อมีการสร้างทางรถไฟและถนนเชื่อมติดต่อกันอย่างทั่วถึง คนจีนก็ได้เข้ามา
บทบาททางการค้าอยู่เกือบทุกตำบล แม้กระทั่งในชนบทที่ห่างไกล ดังที่กงสุลอังกฤษได้รายงาน
ใน พ.ศ. 2469 ว่า "...เที่ยวนี้การค้าเกือบทั้งหมดอยู่ในมือของพ่อค้าคนจีนในเกือบทุกแห่ง
ทำได้ถึงโดยรถไฟหรือรถยนต์..."³

สำหรับคนจีนที่ทำการค้าในเขตเมืองต่าง ๆ ของล้านนานั้นปรากฏหลักฐานจากรายงาน
ของกงสุลอังกฤษ ใน พ.ศ. 2467 ว่า

"...เชียงรายได้เปลี่ยนแปลงไปมากมาย...เดี๋ยวนี้เป็นเมืองที่ค่อนข้างจะคึกคัก
เนื่องจากมีคนจีนเป็นจำนวนมากและร้านค้าของพวกเขา...แต่เดิมนั้นการค้าขาย
ในเมืองเชียงรายได้ส่วนใหญ่อยู่ในมือของพ่อค้าชาวไทยาหนุ...บัดนี้ได้เปลี่ยนมาอยู่

¹Nigel J. Brailey. op. cit. P. 215 - 216.

²ปลายอ้อ ชนะนนท์, นายทุนพ่อค้ากับการก่อและขยายตัวของระบบทุนนิยมในภาคเหนือของ
ไทย พ.ศ. 2464 - 2523. 2530. หน้า 27.

³BOR. Note on Trade Nakayn Lampang. 1926. P. 51.

ในเมืองของคนจีนมากขึ้นทำให้พ่อค้าชาวไทยใหญ่เหมือนจะไม่สามารถทำอะไรได้
นอกจากทำการค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น¹

ที่เมืองน่าน มีรายงานเกี่ยวกับบทบาททางการค้าของพ่อค้าคนจีนว่า "...เมืองน่าน
เมื่อยี่สิบปีที่ผ่านมา ร้านค้าเกือบทั้งหมดและแผงลอยร้านค้าในตลาด เคยเป็นเจ้าของหรือให้เช่า
โดยพ่อค้าชาวไทยใหญ่ แต่ปัจจุบันที่เหล่านี้นั้นถูกรับครอบครองโดยคนจีนเกือบทั้งหมด..."²

สำหรับเมืองลำปาง นายเกาซึ่งเป็นจีนและถือสัญชาติอังกฤษก็ได้เดินทางเข้ามาประกอบ
อาชีพ ตั้งร้านค้าขายสินค้าจากต่างประเทศ เช่น เครื่องมือช่าง และของใช้แบบฝรั่ง ซึ่งมีทั้ง
ตะเกียงลาน เครื่องแก้ว ขากาแรตเป็นกระป๋อง ส่วน นางแดง พานิชพันธ์ ภรรยาของนายเกา
ก็เคยดำเนินการค้าทางเรือด้วย³

นอกจากคนจีนจะทำการค้าขายตามเมืองต่าง ๆ ดังได้ยกตัวอย่างแล้ว เชียงใหม่ก็เป็น
เมือง ที่คนจีนได้เข้ามาประกอบกิจการค้าขายต่าง ๆ อย่างหลากหลายเช่นกัน พ่อค้าคนจีนเป็น
จำนวนมาก สามารถดำเนินการธุรกิจค้าขายจนกลายเป็นบุคคลที่มีฐานะดีและความมั่งคั่งนี้ยังคงสืบทอด
มาถึงลูกหลานจนถึงปัจจุบันนี้ด้วย ดังเช่น ต้นตระกูลชุติมา - นิมมานเหมินท์ ก็เคยทำการค้า
ขายมาก่อน หลวงอนุสารสุนทร (สุนธี ชุติมา) ก็ได้ประกอบการค้าเช่นกันซึ่งงานเวลาต่อมา
ได้เข้าหุ้นขยายกิจการค้าร่วมกับหลวงนิกรเงินกิจ โดยตั้งชื่อห้างว่า "ย่งไถเฮง" ทำการค้า
ของเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ทุกชนิด แต่ต่อมาหลวงอนุสารสุนทรได้แยกไปตั้งห้างใหม่ชื่อ "ฮ่วยย่งเล็ง"
กิจการค้าก็ก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ จนราว ๆ ปี พ.ศ. 2476 จึงได้เปลี่ยนชื่อห้างใหม่โดยจด-
ทะเบียนเป็นนิติบุคคล คือ ห้างหุ้นส่วนอนุสาร นอกจากการประกอบธุรกิจดังกล่าวแล้ว

¹FO. 371/10351. Tour by Consul General Wood in North Western
Siam. (7 January - 16 February 1924).

²FO. 371/20302. Report on Tour by Mr. W.W. Coultas to Phre
Nan Chiangrai Province. January - February 1936.

³วิกี พานิชพันธ์. อนุสรณ์คุณย่าแดง พานิชพันธ์. 2531. หน้า 3.

หลวงอนุสารสุนทรก็เป็นคนจีนอีกคนหนึ่งที่เคยค้าในการค้าทางเรือระหว่างเชียงใหม่กับกรุงเทพฯ¹

ตระกูลชินวัตร เป็นตระกูลที่ดำเนินธุรกิจค้าขายเช่นกัน นายเชียง อินวัตร บุตรชายของนายอากรเล้งได้ ช่วยบิดาค้าขายโดยในขั้นต้นทำการค้าช้างและม้าต่างวัวต่างระหว่างเมืองเชียงใหม่กับพม่า ในระหว่างนั้นก็ได้ซื้อไหมดิบจากพม่ามาทอเป็นผ้าสีธงและชิ้นไหม นากลับไปขายพม่า ต่อมา นายเชียง อินวัตร ได้ทำการค้าขายเส้นฝ้าย ผ้าฝ้าย และผ้าไหม ตลอดทั้งสี่ร้อยผ้า โดยการจ้างทอกับครัวเรือนในเขตอำเภอสันกำแพง เชียงใหม่ จนกระทั่งใน พ.ศ. 2478 ได้ตั้งโรงงานทอผ้าขึ้น และดำเนินกิจการค้าผ้าไหมสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน²

คนจีนอื่น ๆ ที่ประกอบธุรกิจค้าขาย ได้แก่ ตระกูลศักดิ์พร โดยแม่ใส และนายเอี้ยวฮก แซ่เอง ได้ประกอบการค้าโดยใช้ชื่อว่า "บ้านฮกเล้ง" ซึ่งก่อนหน้านั้นแม่ใสก็เคยทำการค้าขายทางเรือระหว่างกรุงเทพฯ กับเชียงใหม่ และเดินทางค้าขายระหว่างเมืองเชียงใหม่กับพม่าด้วย³ ตระกูลวิบูลสันติ โดย นายดีหรือหมาแดง บุตรชายของนายเอี้ยวก็เล่าฮองเล้ง ก็เคยดำเนินการค้าทางเรือโดยบรรทุกสินค้าขึ้นเมืองล่องไปตามลำน้ำปิงจนถึงปากน้ำโพ แล้วเดินทางต่อไปยังกรุงเทพฯ เมื่อขายสินค้าหมดแล้ว ขากลับก็ได้ซื้อสินค้ากลับมาขายด้วย จนกระทั่งเมื่อการค้าทางเรือหมดความจำเป็นลง เพราะมีการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ถึงเชียงใหม่ แล้วจึงดำเนินการค้าขายขนส่งทางรถไฟ⁴

จะเห็นได้ว่า คนจีนมีบทบาทเป็นผู้ดำเนินการกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่าง ๆ ในดินแดนล้านนา โดยเฉพาะภายหลังที่เส้นทางรถไฟมาถึงเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2464 คนจีนได้หลั่งไหลเข้ามา มีบทบาททางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น จนสามารถขยายเครือข่ายเข้าควบคุมการค้าในล้านนาเอาไว้ได้ แทนที่ชาวพม่าใหญ่และกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองที่เคยทำการค้ามาแต่เดิม

¹ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 1. หน้า 223.

²อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นายเชียง อินวัตร 2526. ไม่มีเลขหน้า.

³ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 2. หน้า 327 - 328.

⁴พระมหากมล โชติมนโต. "ประวัติตระกูลวิบูลสันติ," ใน อนุสรณ์นางกิ่งแก้ว วิบูลสันติ. 2509. หน้า 5 - 8.

ตาราง 1 แสดงจำนวนประชากรแยกตามเชื้อชาติในบริเวณมณฑลพายัพและมณฑลมหาสารบุรี
ใน พ.ศ. 2462 และ พ.ศ. 2472

ประชากรเชื้อชาติ	จำนวนประชากรใน พ.ศ. 2462			จำนวนประชากร ใน พ.ศ. 2472
	มณฑลพายัพ	มณฑลมหาสารบุรี	รวม	
สยาม	771,240	537,358	1,308,698	1,442,213
จีน	1,331	2,295	3,626	6,989
อินเดียและมาเลย์	660	242	902	1,522
พม่า	24,802	3,896	28,698	28,498
กัมพูชา	1	1	2	101
ญี่ปุ่น	3	-	3	16
ชาวผิวขาว	47	60	107	126
เชื้อชาติอื่น ๆ	-	-	-	69,927
รวม			1,342,036	1,549,392

ที่มา : Statistical Year Book. No. 8. P. 26. และ No. 15. P. 46.

พระสงฆ์

ดังได้กล่าวในบทที่ 1 แล้วว่า พระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญยิ่งในสังคมล้านนา บทบาทที่สำคัญของพระสงฆ์ได้แก่ บทบาทด้านการอบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่ราษฎร บทบาทด้านการให้การศึกษาแก่เด็กชายที่เข้ามาเล่าเรียนหนังสือที่วัด ซึ่งการจัดการศึกษาในลักษณะดังกล่าวได้ดำเนินสืบมาจวบจนกระทั่งมีการประกาศพระบรมราชโองการจัดการศึกษาในหัวเมือง พ.ศ. 2441 จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการจัดการศึกษา โดยจัดหลักสูตรการเรียนการสอนเป็นแบบแผนเดียวกันทั่วประเทศ

ในระยะก่อนการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ. 2442 นอกจากฝ่ายฆราวาสจะได้รับการส่งเสริมให้มีทักษะในการประกอบอาชีพต่าง ๆ ด้วยการศึกษาล่าเรียนในวัดแล้ว ด้านกิจการของพระสงฆ์ในระยะนี้ก็ได้รับการพัฒนาฟื้นฟูเช่นเดียวกัน ดังปรากฏว่าในสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระโสภาภิกขุ เจ้าอาวาสวัดฝายหิน เมืองเชียงใหม่ ได้ทำนุบำรุงกิจการพระศาสนาทั้งในด้านคันถธุระ และวิปัสสนาธุระ¹

การที่พระโสภาภิกขุได้บำเพ็ญคุณประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาดังกล่าว พระเจ้าอินทวิชยานนท์จึงถวายสมณศักดิ์ให้เป็น "บรมสังฆนายก" ซึ่งนับเป็นองค์แรกของล้านนา และต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ถวายสมณศักดิ์ตำแหน่งพระราชาคณะด้วย²

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระวันรัต (จ๋าย) ให้ช่วยจัดการฟื้นฟูพระศาสนาในล้านนา อีกทั้งในเวลาต่อมาก็ได้จัดส่งพระสงฆ์ล้านนาไปศึกษาอบรมและดูงานกิจการของพระสงฆ์ที่กรุงเทพฯ จึงทำให้งานกิจการพระศาสนาในล้านนาเจริญรุ่งเรืองขึ้นโดยลำดับ⁴

นอกจากกิจการพระศาสนาในดินแดนล้านนาจะได้รับการฟื้นฟูและพัฒนาดังกล่าวแล้ว ช้างต้น พระสงฆ์ในล้านนาก็มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาท้องถิ่นด้วยเช่นกัน ดังตัวอย่างของ

¹ประวัติครุฑาฝายหิน (พระอภัยสารทะสังฆปาโมกข์) อดีตเจ้าคณะจังหวัดเชียงใหม่ องค์ที่ 1 อนุสรณ์งานบำเพ็ญกุศลครบรอบ 70 ปี วันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2527.

²แหล่งเดิม. หน้า 4 - 6.

³แหล่งเดิม. หน้า 7.

ครูบาศรีวิชัยผู้ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการสร้างถนนขึ้นคอยสุเทพโดยความร่วมมือของประชาชนใน จังหวัดเชียงใหม่และจังหวัดใกล้เคียงที่เลื่อมใส ศรัทธาในคำท่านช่วยกันสร้างถนนขึ้นคอยสุเทพ จนเสร็จเรียบร้อย โดยใช้เวลาประมาณ 5 เดือนกว่าเท่านั้น¹

3.4 สถานการณ์ของเจ้านายในช่วง พ.ศ. 2443 - 2476

ในช่วง พ.ศ. 2443 - 2476 เป็นช่วงที่รัฐบาลเริ่มเข้าจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล โดยการยกเลิกฐานะหัวเมืองประเทศราชล้านนาพร้อมกับเข้าควบคุมอำนาจทางการเมืองปกครองของเจ้าผู้ครองนครได้อย่างแท้จริง โดยเจ้าผู้ครองนคร เจ้านายมีฐานะเป็นเพียงข้าราชการของรัฐเท่านั้น และในที่สุดก็สามารถยกเลิกตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครได้สำเร็จ ฉะนั้นในด้านหนึ่งเจ้านายก็ถูกลดฐานะลงเสมือนเป็นราษฎรคนหนึ่งเท่านั้น

ภายใต้สภาวะการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม เจ้านายส่วนใหญ่จึงพยายามแสวงหาทางออกเพื่อชดเชยกับความสูญเสีย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและโอกาสของเจ้านายแต่ละคนว่า จะมีแนวทางในการแสวงหาโอกาสได้อย่างไร เพื่อให้ดำรงสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมอยู่ได้ โดยสามารถแยกอธิบายในประเด็นต่าง ๆ ได้ดังต่อไปนี้

สถานการณ์ทางเศรษฐกิจของเจ้านาย

ในช่วงการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล รัฐบาลได้เข้าดำเนินการลดทอนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของบรรดาเจ้าผู้ครองนครและเจ้านายอย่างเต็มที่โดยมีรายได้จากเงินส่วนแบ่งค่าดอกไม้ เงินเดือนประจำและเงินส่วนแบ่งค่าแรงแทนเกณฑ์เท่านั้น ซึ่งไม่เพียงพอสำหรับค่าใช้จ่ายของบรรดาเจ้านาย ดังนั้นเจ้านายจึงพยายามปรับเปลี่ยนสถานะทางเศรษฐกิจของตนด้วยแนวทางต่าง ๆ ดังนี้

¹สิงฆะ วรรณสัย, สารประวัติครูบาศรีวิชัยนักบุญแห่งล้านนาไทย, 2522.

การทำป่าไม้

ดังได้กล่าวในหัวข้อก่อนแล้วว่าแหล่งรายได้ที่สำคัญทางหนึ่งของเจ้านายมาจากการทำป่าไม้ ทั้งนี้เพราะเจ้านายพื้นเมืองมีความคุ้นเคยกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจเช่นนี้มาก่อนที่รัฐบาลจะเข้ามามีกรรมสิทธิ์ในพื้นที่ป่าไม้ในดินแดนล้านนา ซึ่งเจ้านายก็ได้ใช้เงื่อนไขต่าง ๆ เหล่านี้เป็นเครื่องมือสำหรับหาเลี้ยงชีพอยู่ได้ โดยปรากฏหลักฐานเป็นจำนวนมากที่ระบุถึงการขอสัมปทานเข้าทำป่าไม้ของเจ้าผู้ครองนครและเจ้านาย ในช่วงภายหลังการจัดตั้งกรมป่าไม้ ดังกรณีตัวอย่างต่อไปนี้

เมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. 2447 เจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ เจ้านครเชียงใหม่ ได้รับเข้าทำป่าไม้สักตามลห้วยแม่แจ่มฝั่งขวา แขวงเมืองเชียงใหม่ มีกำหนด 6 ปี ต่อมาเมื่อสัญญาครบกำหนดแล้วได้ขออนุญาตเข้าทำต่ออีกเป็นระยะเวลา 15 ปี¹ นอกจากนั้นเจ้านายคนอื่น ๆ ก็ได้ดำเนินธุรกิจป่าไม้เช่นกัน เช่น เจ้าราชวงศ์ เจ้าประพันธ์พงษ์ นายน้อย - เมืองขึ้น และนางจันทรงชี ได้เข้าทำตัดฟันชักลากไม้สักที่กานตายยืนต้นในป่าตามลห้วยแม่แตและห้วยโก๋โก๊ะ แขวงเมืองยวม มีกำหนด 6 ปี เมื่อสัญญาครบกำหนดใน พ.ศ. 2462 แล้วก็ได้ต่อสัญญาเข้าทำป่าไม้ในพื้นที่เดิม เป็นระยะเวลาอีก 6 ปี²

เมืองลำปาง เจ้าบุณฑรวงษ์มานิตย์ เจ้าผู้ครองนครลำปางได้สัมปทานเข้าทำป่าไม้สัก ตามลห้วยแม่แจ่มฝั่งขวา แขวงเมืองนครลำปาง ตั้งแต่ พ.ศ. 2443 จนถึง พ.ศ. 2466³ นอกจากนั้นเจ้านายคนอื่น ๆ ก็หาเลี้ยงชีพด้วยการทำป่าไม้เช่นกัน ดังเช่น เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ ได้รับอนุญาตทำป่าไม้สัก ที่ตำบลห้วยแม่ทรายคำ ซึ่งในเวลาต่อมาถูกรวมเข้ากับป่าไม้ห้วยแม่ทะ

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/26.

เจ้านครเชียงใหม่ขอเข้าทำป่าไม้. ลงวันที่ 6 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 123.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.14.1/12.

เจ้าราชวงศ์ เจ้าประพันธ์พงษ์ นายน้อยเมืองขึ้น และนางจันทรงชี ขอเข้าทำป่าไม้ตามลห้วยแม่แต และห้วยโก๋โก๊ะ แขวงเมืองยวม. (16 พฤษภาคม พ.ศ. 2456 - 27 พฤษภาคม พ.ศ. 2462).

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/70.

กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5. ที่ 314/12206 ลงวันที่ 10 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 127.

และห้วยแม่กะเลิม เป็นระยะเวลาถึง 15 ปี¹ ส่วนเจ้าราชภาติกวงศ์ ได้ท้าวป่าไม้สัก ที่ตำบล ห้วยแม่สะเลียม มีกำหนด 6 ปี²

ส่วนที่เมืองน่านนั้น เจ้านายมักประกอบอาชีพท้าวป่าไม้เป็นส่วนใหญ่ ดังที่ เจ้าราชวงศ์ เมืองน่านได้กราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ รัชกาลที่ 5 ว่า "...บัดนี้ เจ้านายบุตรหลาน และข้าพระพุทธเจ้าต่างได้รับความอึดอัดขัดสน เนื่องจากไม่มีทางทำมาหา เลี้ยงชีพเป็นกำลัง คิดเห็นอยู่ก็แต่การทำป่าไม้เท่านั้น..."³ เท่าที่พบจากหลักฐาน เจ้าสุริยพงษ์- ผลิตเดชและเจ้ามหาพรหมสุรธาดา ซึ่งเป็นเจ้าผู้ครองนครน่านเคยได้รับสัมปทานเข้าท้าวป่าไม้ ในบริเวณพื้นที่ตำบลบ้านน้ำก้า ตำบลแม่จริม แขวงเมืองน่าน⁴

✓¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/71.
กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5. ที่ 263/16662. ลงวันที่ 16 มีนาคม ร.ศ. 128. และ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.14.1/8. รวมป่าไม้ห้วยแม่ทะ- ห้วยแม่กะเลิม กับป่าไม้แม่ทรายคำ ให้เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์เข้าทำ. ลงวันที่ 29 กันยายน ร.ศ. 130.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.14.1/3.
เจ้าราชภาติกวงศ์ ขอท้าวป่าไม้ขอนแก่น. ลงวันที่ 29 พฤศจิกายน ร.ศ. 129.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.46/9.
เจ้าราชวงศ์ กราบทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ รัชกาลที่ 5. ลงวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2474.

⁴กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/53.
เจ้านครน่านขออนุญาตท้าวป่าไม้. ลงวันที่ 6 มกราคม ร.ศ. 122.
เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/46. เจ้าอุปราชนครน่านขออนุญาตท้าวป่าไม้.
(9 มีนาคม ร.ศ. 121 - 21 มิถุนายน ร.ศ. 122).

✓เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.14.1/18. เจ้าอุปราชนครน่านขออนุญาตท้าวป่าไม้ขอนแก่น.
(17 - 24 มกราคม พ.ศ. 2460).

✓เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.46/9. เจ้ามหาพรหมสุรธาดา เจ้าผู้ครองนครน่านขออนุญาต ท้าวป่าไม้. มิถุนายน พ.ศ. 2474.

สำหรับที่เมืองแพร่ เจ้าพิริยะเทพวงศ์ เจ้าผู้ครองเมืองแพร่ได้สัมปทานเข้าทำป่าไม้ แม่คำปอง แขวงเมืองแพร่ มีกำหนด 6 ปี อีกทั้งได้ขอป่าอีก 3 ป่า เพื่อแบ่งปันให้เจ้านาย บุตรหลานได้ประกอบอาชีพ ซึ่งรัฐบาลก็อนุญาต¹ ในเวลาต่อมาเจ้านายเมืองแพร่ได้นำสัมปทาน ที่ได้รับป่าไปให้ผู้อื่นรับช่วงทำต่อจึงเกิดการฟ้องร้องกันขึ้นยังผลให้รัฐบาลต้องเข้ามาจัดการควบคุม² อย่างไรก็ดีตามภายหลังเหตุการณ์กบฏเจ็ญเมืองแพร่ใน พ.ศ. 2445 เจ้านายเมืองแพร่ก็หมด บทบาทในการกิจการทำไม้ และถูกแทนที่โดยบริษัทอมเบย์เบอร์มาของอังกฤษ และบริษัทอีสต์เอเซียติก ของเดนมาร์ค³

จะเห็นได้ว่าเจ้านายได้ปรับเปลี่ยนสถานะทางเศรษฐกิจด้วยการขอสัมปทานทำป่าไม้ จากรัฐบาล เป็นที่น่าสังเกตว่าเจ้านายมักนำเอาสัมปทานป่าไม้ที่ได้รับไปให้ผู้อื่นเข้าทำอีกต่อ หนึ่ง ทั้งนี้เข้าใจว่าในสถานะที่ระบบเศรษฐกิจมีการขยายตัวมากขึ้น ซึ่งก่อให้เกิดการแข่งขัน ในการดำเนินธุรกิจต่าง ๆ โดยเฉพาะการทำป่าไม้นั้นเป็นธุรกิจที่จะต้องอาศัยความรู้ความสามารถในการจัดการที่ดี เงินทุน เครื่องมือทำป่าไม้ที่ทันสมัย และความรู้ในระบบการตลาด เป็นต้น ประกอบกับขาดการสนับสนุน ช่วยเหลือด้านเงินทุน และไม่ได้รับความสะดวกต่าง ๆ ในการขออนุญาตสัมปทานป่าไม้จากรัฐบาล จึงทำให้เจ้านายไม่สามารถแข่งขันกับเอกชนอื่น ๆ ได้ และมักนำเอาพื้นที่ป่าไม้ที่ได้รับสัมปทานไปให้ผู้อื่นเข้าทำต่อ เพียงเพื่อให้ได้เงินสำหรับ เลี้ยงชีพอยู่ได้เท่านั้น

¹วิชญ์ ไขลิตกุล. "การทำป่าไม้สักเมืองแพร่ พ.ศ. 2383 - 2475 : ตัวอย่าง ของเศรษฐกิจผูกขาดในช่วงการปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่," มนุษยศาสตร์ . 11(2) : 58 ; มกราคม - มิถุนายน 2526.

²แหล่งเดิม. หน้า 58 - 59.

³แหล่งเดิม. หน้า 63 - 65.

การชดเชยเมืองท่าฝ่าย

เจ้านายพื้นเมือง แม้ว่าจะถูกดึงอำนาจขึ้นทั้งด้านการเมือง การปกครองและ เศรษฐกิจ แต่เนื่องจากสถานะเดิมของกลุ่มเจ้านายคือผู้ที่มีอำนาจสูงสุดในเขตนั้น ๆ จึงทำให้สามารถชดเชยเงื่อนไขดังกล่าวแสวงหาแนวทางอื่นในการแสวงหาโภคทรัพย์ได้ ดังนั้นเพื่อเป็นการแสวงหาโภคทรัพย์ทดแทนส่วนที่ตนเองสูญเสียไป เจ้านายพื้นเมืองบางคนจึงได้ขยายอิทธิพลเข้าครอบครองที่ดินในเขตต่าง ๆ ซึ่งนอกจากจะใช้อิทธิพลดั้งเดิมของตนเข้ายึดที่นาของราษฎรมาเป็นที่นาหลวง ซึ่งเรียกกันว่า "นาเจ้า" แล้ว¹ ยังมีการเกณฑ์แรงงานไปทางป่าเปิดใหม่เป็นพื้นที่นา แล้วชดเชยเมืองท่าฝ่ายเพื่อทดน้ำเข้าไปในบริเวณไร่นาที่เปิดใหม่ ดังปรากฏจากเอกสารว่า

"...แต่เดิม ๆ การทดน้ำ ไขน้ำ หรือท่าเมืองฝ่าย เมื่อเจ้านายแสนท้าว พญาลาวยังมีอำนาจอยู่ก็ได้กะ เกณฑ์ไพร่บ้านพลเมืองให้ช่วยกันชดเชยเมืองท่าฝ่าย ทดน้ำ เมื่อได้นั้นแล้ว ก็แบ่งที่ป่าให้ผู้ที่ออกแรงช่วยกันทำนั้นตามมากแลน้อย แล้วก็หักร้างถางพงท่อนสร้างที่ป่า ลงเป็นที่ทำการเพาะปลูกไร่นาต่าง ๆ..."²

ต่อมาเมื่อมีการขยายพื้นที่การปลูกข้าวออกไปภายหลังมีเส้นทางรถไฟก็ได้มีการชดเชยเมืองท่าฝ่ายเพิ่มขึ้น เพื่อนำน้ำเข้าไปในบริเวณพื้นที่ที่รกร้างว่างเปล่าสำหรับใช้ในการเพาะปลูก ผู้ที่ริเริ่มชดเชยเมืองท่าฝ่ายจะต้องเป็นผู้มีทุนทรัพย์หรือมีอำนาจและอิทธิพลมากพอที่จะระดมแรงงานจากราษฎรเพื่อชดเชยเมืองท่าฝ่าย แล้วแบ่งปันผลประโยชน์ร่วมกัน แต่ในบางกรณีการระดมแรงงานจากราษฎรก็เป็นไปในลักษณะของการใช้อิทธิพลเพื่อผลประโยชน์ส่วนบุคคล ดังที่มีผู้บรรยายวิธีการชดเชยเมืองในบริเวณลำนานาเอาไว้ว่า

¹อานันท์ กาญจนพันธุ์. เล่มเดิม. หน้า 95.

✓ ²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.5/622.

รองอำมาตย์เอก ขุนวิเศษกลกิจ เกษตรมณฑลมหาสารคาม เรียบร้อยโดย พระประสงค์-
ศุภการี ผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่. ลงวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2463.

"...ก่อนที่จะขอจับจองที่ดินสร้างที่ป่าแห่งหนึ่งแห่งใดลงบนนา ก็ต้องมีหัวหน้าเที่ยวตรวจดูที่ ๆ จะขุดเหมืองฝาย คิดเอาน้ำเข้าป่าเข้าห้วยได้เสียก่อน จึงจะขออนุญาตทำนสร้างที่ป่าลงได้ และต้องขุดลำนเหมืองรับน้ำมาจากที่ไกล ๆ ด้วยน้ำจึงจะแรง...เพราะฉะนั้นการขุดเหมืองฝายก็เป็นการสำคัญสำหรับการทำนอันหนึ่งผู้ที่มีทุนทรัพย์น้อยหรือกำลังน้อยก็ทำไม่สำเร็จ ต้องรวมกำลังกันมาก ๆ ช่วยกันขุดเหมืองฝายทดเอาน้ำเข้าป่าเข้าห้วยได้แล้ว จึงแบ่งที่ป่าขออนุญาตทำนสร้างลงบนนาให้ได้คนละเท่า ๆ กัน แต่ผู้ที่เบงหัวหน้าที่คิดจัดการต้องได้เนื้อที่นามากกว่าผู้ที่ออกแรงทำเป็นธรรมดา..."¹

เอกชนที่ลงทุนขุดเหมืองนอกจากเจ้านายพื้นเมืองแล้ว ชำราชการจีนผู้ใหญ่ พ่อค้าจีนและราษฎร บางคนก็ได้ลงทุนขุดเหมืองทำนฝายเช่นกัน เพื่อครอบครองที่ดินริมเหมือง และแบ่งให้ราษฎรเช่าทำนา ตลอดทั้งได้รับผลประโยชน์จากการเก็บค่าใช้น้ำจากราษฎรที่ใช้น้ำจากลำเหมือง ซึ่งมักเก็บเป็นผลผลิตในอัตราที่แน่นอน

มีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าเจ้านายพื้นเมืองบางคนได้พยายามที่จะลงทุนขุดเหมืองทำนฝาย ดังเช่น เจ้าราชวงศ์ ณ เชียงใหม่ ได้ขออนุญาตขุดเหมืองทำนฝายนันม่ลาย ที่บ้านห้วยแก้ว ตำบลออนเหนือ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ โดยราษฎรยินยอมเสียข้าวให้แก่เจ้าราชวงศ์ในอัตราไร่ละ 1 - 2 ค้างเป็นค่าตอบแทนการใช้น้ำจากลำเหมืองที่เจ้าราชวงศ์ขุดขึ้นแต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้มีการดำเนินการหรือไม่²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.5/505. รายงานนายเชื่อม ประสานเกษม เกษตรมณฑลมหาสารคาม. ลงวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2461.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 กส.12/1340. สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลพายัพ เรียบนพาวาณาศย์เอก เจ้าพระยาพลเทพฯ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ. ที่ 5244 ลงวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2472.

เจ้าทักษิณิเกศน์ ได้ลงทุนขุดเหมืองทราย ที่ตำบลท่าวังตาล อำเภอสารภี จังหวัด
เชียงใหม่ โดยเก็บค่าใช้น้ำจากราษฎรเป็นผลผลิตข้าวในอัตราไร่ละ 1 ตำลึง คอปี¹

เจ้าราชภาคินัย (เมืองขึ้น ณ เชียงใหม่) ได้ลงทุนขุดเหมือง ที่อำเภอสันป่าคอง
จังหวัดเชียงใหม่ โดยเรียกเก็บค่าใช้น้ำจากเจ้าของนาในอัตรา 3 ไร่ คอ 2 รูปี.²

ตัวอย่างของการขุดเหมืองทรายเพื่อครอบครองที่ดินของเจ้านายพื้นเมือง ได้แก่
กรณีของเจ้าแก้วนารัฐ ซึ่งได้ครอบครองพื้นที่ป่าในเขตอำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ ประมาณ
1,000 ไร่ ด้วยความร่วมมือของข้าราชการในท้องถิ่น³

นอกจากนั้นเจ้าแก้วนารัฐยังได้ร่วมมือกับเจ้าราชภาคินัย ริเริ่มการขุดเหมืองฝายใน
เขตอำเภอจอมทอง โดยเหมืองแห่งนี้มีความยาวถึง 16 กิโลเมตร ใช้เวลาสร้างนานถึง
7 ปี ทั้งมีครอบครัวชาวนาร่วมลงแรงสร้างอีกประมาณ 350 ครอบครัว เมื่อขุดเหมืองเสร็จ
แล้วราษฎรได้ส่วนแบ่งครอบครัวละ 5 ไร่ ส่วนหัวหน้าเหมืองฝาย และผู้ช่วยได้ครอบครองที่ดิน
คนละ 30 ไร่ และ 10 ไร่ ตามลำดับ สำหรับเจ้าแก้วนารัฐเองได้ที่ดินรวมทั้งหมดประมาณ
300 ไร่⁴

✓ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ข.8/27. สำเนา
คดีพิพาทฯ ศาลมณฑลพายัพจังหวัดเชียงใหม่ คดีเจ้าทักษิณิเกศน์ ชักค้ำตั้งเจ้าพนักงาน
ก่อสร้างฝายขวางลำน้ำปิง. ลงวันที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2461.

²ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 1. หน้า 295.

³Anan Ganjanapan. The Partial Commercialization of Rice
Production in Northern Thailand (1900 - 1981). P. 171.

⁴Ibid. P. 171 - 173.

ส่วนที่เมืองลพบุรีเจ้านายพื้นเมืองก็ได้ลงทุนชดเมืองเพื่อบุกเบิกจับจองเป็นเจ้าของที่นาเช่นกัน แม้กระทั่งในชนบทที่ห่างไกลจากตัวเมือง เช่น บริเวณตำบลโง้ง และตำบลเหล่ายาว เขตอำเภอบ้านโง้งในปัจจุบัน เจ้านายเมืองลพบุรีก็ได้ชดเมืองเพื่อบุกเบิกที่นาด้วย แล้วให้ราษฎรเช่าที่นาโดยเสียค่าเช่าเป็นผลผลิตข้าว¹

การลงทุนชดเมืองตามนโยบายของเจ้านายพื้นเมือง เป็นผลดีต่อราษฎรในแง่ที่ราษฎรมีพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น อีกทั้งสามารถใช้น้ำจากลำเหมืองเพื่อการเพาะปลูกได้ โดยส่วนใหญ่วางราษฎรจะต้องจ่ายค่าใช้น้ำ หรือค่าเช่าที่นาให้แก่เจ้านาย เป็นผลผลิตข้าวในอัตราที่แน่นอน โดยไม่ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนมากนัก แต่อย่างไรก็ดี การชดเมืองผายในบางท้องที่ก่อความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรเป็นอันมาก ดังเช่น เมื่อ พ.ศ. 2462 ข้าราชการผู้ให้พระระดับสูงได้เกณฑ์ราษฎรในเมืองลพบุรีจำนวนหลายพันคนไปชดเมืองในเขตอำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ โดย "...ต้องเอาเสบียงอาหารของตนไปแรมชดคราวละหลาย ๆ เดือน ถึง 2 - 3 คราวแล้ว...บางคนต้องจ้างคนอื่นให้ทำแทน ลั่นเงินไปเบงกอล กว่าสำเร็จก็คงเกินราคามาตรมดา..."²

นอกจากนั้นข้าราชการผู้ให้พระระดับสูงผู้นี้ยังใช้สิทธิพลานหน้าที่มีสิทธิ์ในการชดเมืองผาย ที่อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ เนื่องจากตนได้จับจองที่ดินในบริเวณนั้นไว้พันกว่าไร่ โดยลงทุนไปแล้วสิ้นเงินถึงหมื่นบาท³

กล่าวได้ว่าการลงทุนชดเมืองเพื่อจับจองที่นาของเจ้านาย มีเงื่อนไขมาจากการที่ระบบเศรษฐกิจได้ขยายตัวเป็นแบบการค้ามากขึ้น โดยเฉพาะภายหลังการสร้างเส้นทางรถไฟถึงเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2464 ข้าวได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของล้านนา จึงมีการขยาย

¹สี่ พันยะแก้ว เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณนิภา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 32 หมู่ 10 ต.บ้านโง้ง อ.บ้านโง้ง จ.ลพบุรี เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/11. ข่าวหนังสือพิมพ์ทางมณฑลพายัพ. (เคลีเมลล์ วันพุธที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2464).

³แหล่งเดิม.

พื้นที่การเพาะปลูกข้าวออกไปอย่างกว้างขวาง ซึ่งมีผลให้ที่ดินกลายเป็นอสังหาริมทรัพย์ที่มีมูลค่าเพิ่มขึ้น ดังนั้นเอกชนที่ลงทุนชุกชุมเพื่อบุกเบิกที่นา จึงมีทั้งเจ้านายพื้นเมือง ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ คนจีน และราษฎร ต่างแข่งขันกันชุกชุมเมือง โดยเฉพาะเจ้านายนั้น ได้ทำการชุกชุมเมืองเพื่อจับจองที่นาเป็นพื้นที่จำนวนมาก ต่อมาที่นาในความครอบครองก็ได้เป็นมรดกตกทอดสืบมาถึงลูกหลาน

ผู้เขียนเข้าใจว่าในอีกด้านหนึ่งนั้น เจ้านายพื้นเมืองบางท่านยังขาดความกระตือรือร้นที่จะปรับเปลี่ยนฐานะทางเศรษฐกิจของตน หากแต่ได้อาศัยที่นาจากการบุกเบิกจับจองของพ่อแม่ โดยการชุกชุมเมือง ซึ่งได้รับเป็นมรดกตกทอดเป็นเครื่องมือสำหรับการยังชีพไปวันหนึ่ง ๆ เท่านั้น โดยการเก็บค่าเช่าที่นาจากราษฎร ซึ่งส่วนใหญ่มักเก็บเป็นผลผลิตข้าวในระบบแบ่งครึ่งผลผลิต แล้วนำไปขายให้แก่พ่อค้าคนกลางอีกต่อหนึ่ง

กิจการตลาด

กิจการตลาดเป็นกิจการเก่าแก่ที่เจ้านายพื้นเมืองเคยดำเนินการมาแต่เดิมแล้วเพราะมีทุนทรัพย์มากพอที่จะดำเนินการได้ ตลอดทั้งได้อาศัยอิทธิพลทางการเมืองที่มีอยู่ทำการเก็บค่านิ่งตลาดจากผู้มาขายสินค้าต่าง ๆ ประกอบกับการลงทุนสร้างตลาดเป็นธุรกิจที่มีความเสี่ยงน้อย ซึ่งเจ้านายมักนิยมลงทุนในกิจการที่มีลักษณะเช่นนี้กันมาก

กิจการตลาดที่เป็นของเจ้านาย ได้แก่ ตลาดทิพเนตรซึ่งเริ่มดำเนินการใน พ.ศ. 2442 โดยเจ้าทิพเนตร "...เป็นผู้รับจัดการแนวทางตลาด แลชักชวนเรียกรให้เจ้านายออกเงินในการสร้างตลาดนั้น ...ในที่ว่างกลางเมือง...แลคิดจะลงมือสร้างร้านรวงแถวที่ตลาดนั้น ให้เจริญยิ่งขึ้นสืบไป..."¹

✓ 1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/126. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์. ที่ 49/450 ลงวันที่ 24 เมษายน ร.ศ. 119.

ภายหลังการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ. 2442 ซึ่งบรรดาเจ้านาย
ถูกลดทอนอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจลงมากแล้วอันเป็นช่วงที่ระบบเศรษฐกิจมีการขยาย-
ตัวมากขึ้น ทั้งการติดต่อค้าขายระหว่างเมือง อาเภอต่าง ๆ ก็สะดวกขึ้น ประกอบกับเจ้านาย
ส่วนใหญ่มิถุ่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินบริเวณใจกลางเมือง เพราะเป็นมรดกตกทอดมาแต่เดิม ภายใต้
เงื่อนไขดังกล่าวจึงทำให้เจ้านายได้ลงทุนสร้างตลาด และห้องแถว ในบริเวณย่านใจกลางเมือง
ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางการค้าขายมาแต่เดิม แล้วเก็บค่าเช่าแผงลอย เป็นรายได้เลี้ยงชีพ

ตัวอย่างของการลงทุนในกิจการตลาดสดให้เข้าที่สำคัญ คือ ตลาดวรสารในเมือง
เชียงใหม่ ตลาดวรสารตั้งอยู่ในบริเวณที่เดิม เรียกว่า "ช่วงเมรุ" เพราะเป็นสถานที่ทำ-
ศพเจ้านายเมืองเชียงใหม่มาหลายชั่วคน เจ้าแก้วว้าวรัฐเมื่อครั้งยังเป็นเจ้าราชวงศ์ เป็นผู้
สร้างขึ้น¹ ในราว พ.ศ. 2453² ต่อมาได้ขายให้แก่เจ้าอินทวโรรส ในที่สุดได้ตกเป็นมรดก
ของเจ้าราชบุตร ผู้เป็นบุตร ในบริเวณตลาดวรสารนอกจากจะมีแผงลอยสำหรับให้พ่อค้าแม่ค้า
มาเช่านั่งขายของแล้วยังมีตึกแถวให้เช่าอีก จำนวน 130 ห้อง³

เจ้านายท่านอื่น ๆ ได้แก่เจ้าแก้วว้าวรัฐ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์สุดท้าย ก็ได้
ลงทุนสร้างตึกแถวให้เช่าในบริเวณเดียวกันกับค้่มของท่าน เป็นจำนวน 15 ห้อง ซึ่งต่อมาได้
ตกเป็นกรรมสิทธิ์ของเจ้าราชภาคนัยผู้เป็นบุตร⁴

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ค.12.3/16.
เจ้าดารารัศมี กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. ลงวันที่ 3
กันยายน พ.ศ. 2466.

² บุญเสริม สาคตราชัย. ลานนาไทยในอดีต. 2522. หน้า 119.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ค.12.3/16.
เล่มเดิม.

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 8 สร. 0201.32/12.
เรื่องเจ้าราชภาคนัยเสนอขายค้่มหลวงเชียงใหม่. ลงวันที่ 28 เมษายน พ.ศ. 2485.

สำหรับเมืองลพบุรีนั้น ตลาดเก่าแก่ในเมืองเป็นกิจการของเจ้าพงษ์ธาดา ณ ลพบุรีบุตรของเจ้าจักรคำชจรศักดิ์ เจ้าผู้ครองนครลพบุรีองค์สุดท้าย¹

ส่วนในเมืองลพบุรี ตลาดสดย่านใจกลางเมืองเดิมชื่อ ตลาดทิพย์ารณ ซึ่งเป็นของเจ้าทิพย์ารณ ณ เชียงตุง ผู้เป็นหลานของเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต เจ้าผู้ครองนครลพบุรีองค์สุดท้าย แต่ต่อมาถูกเปลี่ยนเป็นกรรมสิทธิ์ของหม่องยี ต้นตระกูลบริบูรณ์ พ่อค้าไม้ชาวพม่า และเปลี่ยนชื่อเป็นตลาดบริบูรณ์ จนกระทั่งปัจจุบัน²

ธุรกิจประเภทอื่น ๆ

นอกจากกิจการทำป่าไม้ การขุดเหมืองทำฝายเพื่อปลูกเบิกจับจองเป็นเจ้าของที่นา กิจการตลาดสดและห้องแถวแล้ว กลุ่มเจ้านายพื้นเมืองยังดำเนินธุรกิจอื่น ๆ ได้แก่ โรงทอผ้าที่เมืองลพบุรี ซึ่งดำเนินกิจการโดยเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต โรงงานแห่งนี้มีที่ตั้งเครื่องทอถึง 80 เครื่อง³ "...ในเวลานี้ได้กำไรมากเหลือเกิน เพราะผู้ทอในกรุงเทพฯ กำลังต้องการซื้อผ้ามาก ขายได้ราคาแพงกว่าเดิมเป็นอันมาก..."⁴ นอกจากโรงทอผ้าแล้ว เจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิตยังมีหุ้นส่วนในโรงงานทอผ้าหนึ่ง กับมิชชันนารีชาวอเมริกัน ซึ่งเป็นกิจการที่ทำกำไรได้มาก⁵

¹ปลายอ้อ ชะนะนที. เล่มเดิม. หน้า 58.

²แหล่งเดิม. หน้า 58 - 59.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 คค.5.3/8. กรมขุนก้านแพ่งเพชรรัตนโยธิน กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. ลงวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2461.

⁴กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/10. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครราชสีมา กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. ลงวันที่ 5 มกราคม พ.ศ. 2463.

⁵แหล่งเดิม.

ส่วนที่เมืองสาขุณ เจ้าส่วนบุญ ณ เชียงใหม่ ซายาของพลตรีเจ้าจักรคำขจรศักดิ์
เจ้าผู้ครองเมืองสาขุณองค์สุดท้าย ก็เคยตั้งโรงงานทอผ้าด้วยเช่นกัน¹

สำหรับที่เมืองเชียงใหม่ เจ้าราชภาดิสัย ได้ลงทุนในกิจการโรงบ่มยาเวอร์จิเนีย²
ซึ่งแต่เดิมนั้นเจ้าทิพวัน กฤษดาการ (ณ เชียงใหม่) ก็เคยดำเนินกิจการไร่ยาสูบเป็นรายแรก
ของเมืองเชียงใหม่มาก่อน

นอกเหนือไปจากการดำเนินธุรกิจอื่น ๆ แล้ว เจ้านายพื้นเมืองบางท่านก็ได้ริเริ่ม
ทดลองปลูกพืชผลชนิดใหม่ ๆ เพื่อส่งขายตลาดกรุงเทพฯ โดยทางรถไฟ ดังที่พระราชชายาเธอ
เจ้าดารารัศมีได้ทดลองปลูกกะหล่ำปลี ส่งขายกรุงเทพฯ แต่ก็ประสบปัญหาในเรื่องการขนส่ง
ดังที่ พระยาสุริยานุวัตร กราบเรียนพระยามโนปกรณนิติธาดา ประธานคณะกรรมการราษฎรว่า

"...พระราชชายาเธอร้องว่า กรมรถไฟตั้งข้อบังคับไม่เปนยุติธรรม ส่วนที่อื่น
ยอมรับบรรทุกสินค้าผักได้เปนจำนวนย่อย แต่ที่เมืองเชียงใหม่ถูกบังคับให้บรรจุ
เต็มตู้จึงจะรับลงมา ผักเปนของอ่อน เมื่อต้องบรรทุกยึดเยียดเสียสลิกันมาแล้ว
ก็ต้องมีความเสียหายเปนธรรมดา..."³

นอกจากนั้นการปลูกกะหล่ำปลีเพื่อขายก็ไม่สามารถแข่งขันกับพ่อค้าคนจีนที่กรุงเทพฯ
ได้จนถึงที่สุดก็ต้องเลิกไป⁴ อย่างไรก็ตามพระราชชายาเธอเจ้าดารารัศมี ก็เป็นเจ้านาย

¹ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 1. หน้า 333.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 8 สร.0201.32/12.
เล่มเดิม.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สร.0201.32/3.
พระยาสุริยานุวัตร กราบเรียนพระยามโนปกรณนิติธาดา ประธานคณะกรรมการราษฎร.
ลงวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2475.

⁴นางเยาว์ กาญจนจारी. พระประวัติพระราชชายาเจ้าดารารัศมี. 2533.
หน้า 148.

ท่านแรกที่ได้ริเริ่มทดลองปลูกพืชผลชนิดใหม่ ๆ เช่น แคนตาลูป (แตงไทยฝรั่ง) รวมทั้งพืชผลเมืองหนาวอีกหลายชนิด¹ โดยเฉพาะการนำพันธุ์ลำไยมาปลูก ซึ่งได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของล้านนาจนกระทั่งปัจจุบัน

จะเห็นได้ว่าเจ้านายพื้นเมืองได้ประกอบอาชีพต่าง ๆ อย่างหลากหลาย โดยอาศัยเงื่อนไขที่เกี่ยวกับการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจที่เป็นแบบการค้ามากขึ้นมาเป็นช่องทางสำหรับการหาเลี้ยงชีพของตน

มีข้อที่น่าสังเกตว่า โดยทั่วไปแล้วเจ้านายจะประกอบอาชีพหลาย ๆ อย่างพร้อมกันในเรื่องนี้ผู้เขียนเข้าใจว่าเป็นเพราะบรรดาเจ้านายต่างพยายามที่จะดำรงไว้ซึ่งสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจเอาไว้ เพื่อทดแทนอำนาจทางการเมืองที่ตนเองสูญเสียไป ประกอบกับบรรดาเจ้านายต่างเคยชินกับการใช้จ่ายเงินทองฟุ่มเฟือยอีกทั้งความจำเป็นที่จะต้องเลี้ยงดูบุตรหลาน และบริวารรับใช้ที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก จึงต้องประกอบอาชีพอื่น ๆ ด้วย เพื่อให้ได้มาซึ่งเงินทอง ทรัพย์สินต่าง ๆ ที่จะทำให้อยู่รอดได้

สถานภาพทางการศึกษาของเจ้านาย

ภายหลังการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ. 2442 ซึ่งเจ้านายถูกสิทธิรอนอำนาจลงจนมีฐานะเป็นข้าราชการเท่านั้น ฉะนั้นในอีกด้านหนึ่งเจ้านายก็ถูกลดฐานะลงเสมือนกับเป็นราษฎร และนับตั้งแต่ช่วงระยะเวลานี้ต่อไปทั้งเจ้านายและราษฎรต่างมีความเท่าเทียมกันอันนี้จะแสวงหาโอกาสในการยกระดับสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมของตนโดยอาศัยระบบการศึกษา

หากพิจารณาสถานภาพทางการศึกษาของเจ้านายภายหลังการปฏิรูปการศึกษาใน พ.ศ. 2442 แล้ว เข้าใจว่าบรรดาเจ้านายบุตรหลานส่วนใหญ่น่าจะได้รับการศึกษาเพิ่มมากขึ้น เพราะในช่วงระยะเวลาดังกล่าว มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นเป็นจำนวนมาก อาทิเช่น โรงเรียนประจำจังหวัดซึ่งเป็นโรงเรียนที่มีชื่อเสียงในขณะนั้น รวมทั้งการจัดตั้งโรงเรียนของมิชชันนารี

ชาวอเมริกัน นอกจากนั้นภายหลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 แล้ว ทั้งเจ้านายและราษฎรก็มีโอกาสได้ศึกษาเล่าเรียนมากขึ้น เนื่องจากพระราชบัญญัติดังกล่าวกำหนดให้ราษฎรทุกคนต้องศึกษาเล่าเรียนในระดับประถมศึกษาเป็นอย่างน้อย ซึ่งผู้เขียนขอยกตัวอย่าง เจ้านายบุตรหลานที่เคยศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนที่มีชื่อเสียงในขณะนั้น อาทิเช่น เจ้าแก้วมงคล ณ เชียงใหม่ ทายาทของเจ้าราชวงศ์ (เลาแก้ว ณ เชียงใหม่) ผู้ซึ่งเป็นบุตรของเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ เคยเป็นศิษย์เก่าโรงเรียนบรินส์รอแยลวิทยาลัย จังหวัดเชียงใหม่¹ เจ้าวรทัศน์ ณ ลำพูน บุตรของเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เจ้าผู้ครองนครลำพูน เคยศึกษาในโรงเรียนจักรคำคณาทร อันเป็นโรงเรียนประจำจังหวัดที่มีชื่อเสียงของจังหวัดลำพูน²

นอกจากการจัดตั้งโรงเรียนทั้งของรัฐบาลและโรงเรียนเอกชนแล้ว ใน พ.ศ. 2459 ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนมหาดเล็กหลวง จังหวัดเชียงใหม่ โดยสังกัดอยู่กับกรมมหาดเล็กหลวง และเป็นโรงเรียนในพระบรมราชูปถัมภ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ที่เข้าศึกษาในโรงเรียนแห่งนี้ มีทั้งบุตรหลานเจ้านาย ข้าราชการระดับสูง ผู้มีฐานะดีตลอดทั้งราษฎรทั่วไป ดังที่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6 ว่า "...โรงเรียนที่จังหวัดนี้ที่คิดที่สุดนั้นคือโรงเรียนมหาดเล็กหลวง...นักเรียนโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเวลานี้ว่ามีอยู่ 106 คน พวกเจ้านาย และผู้ดีในเมืองนี้นิยมส่งลูกหลานไปอยู่มาก แต่ที่เป็นคนสามัญก็มีมากเหมือนกัน..."³ อาทิเช่น เจ้าพงษ์ธาดา ณ ลำพูน บุตรของเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เจ้าผู้ครองนครลำพูนองค์สุดท้าย⁴ เจ้า วรการบัญชา บุตรชายคนโต

¹ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. เพชรลานนา เล่ม 2. หน้า พ/29.

²แหล่งเดิม. หน้า พ/22.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/10. รายงานของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ตอนตั้งแต่เข้าเขตนครลำพูนและเขตนครเชียงใหม่. ลงวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2463.

⁴ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. เพชรลานนา เล่ม 2. หน้า พ/20 - พ/21.

ของคุณพระพิจิตรโสด กับเจ้ากาบแก้ว ๗ ลาพูน¹ เจ้าสุบิน ลิวรรส บุตรชายคนโตของ
เจ้าน้อยอินทปัทม์ กับเจ้าบัวผัน ๗ เชียงใหม่²

ถึงแม้ว่าโรงเรียนแห่งนี้จะเป็นสถานศึกษาที่มีชื่อเสียง มีผู้นิยมส่งบุตรหลานเข้าศึกษา
เล่าเรียนมาก แต่อย่างไรก็ตามเวลาต่อมากิจการของโรงเรียน "...ไม่รุ่งเรืองสมพระราช
ประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว..."³ ดังนั้นตั้งแต่วันที่ 31 มกราคม
พ.ศ. 2468 โรงเรียนมหาดเล็กหลวง เชียงใหม่จึงยุบไป

เมื่อพิจารณาถึงสภาพทางการศึกษาของเจ้านายพื้นเมืองแล้ว กลุ่มเจ้านายมี
โอกาสได้ศึกษาเล่าเรียนมากกว่าราษฎรทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาระดับอุดมศึกษา
ทั้งนี้เพราะ เจ้านายได้ตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่จะช่วยยกระดับ
ฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจของเจ้านายได้ ดังนั้นเจ้านายส่วนใหญ่จึงนิยมส่งบุตรหลานของ
ตนเข้าศึกษาในสถานศึกษาที่มีชื่อเสียง สถาบันอุดมศึกษาในกรุงเทพฯ และแม้กระทั่งสถานศึกษา
ในต่างประเทศ ดังกรณีตัวอย่างต่อไปนี้

เจ้ากาวิละวงศ์ ๗ เชียงใหม่ บุตรของเจ้าราชวงศ์ (เมืองขึ้น ๗ เชียงใหม่)
กับเจ้ากรรณา ใต้รับทุนเล่าเรียนหลวงจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปศึกษา
ที่ประเทศฝรั่งเศส⁴

เจ้าลัดดาคำ เจ้าหลานของพระเจ้าอินทวโรสุริยวงศ์ ก็เคยไปศึกษาที่ประเทศ
ฝรั่งเศส ภายหลังเมื่อจบการศึกษาแล้ว เจ้าลัดดาคำได้สมรสกับสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ
กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน เสนาบดีกระทรวงคมนาคม⁵

¹ปราณี ศิริธร ๗ พัทลุง. เพชรลานนา เล่ม 2. หน้า พ/15 - พ/16.

²แหล่งเดิม. หน้า 282.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.4/17. เจ้าพระยา
มหินทร เรียนเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี. ที่ 8/364 ลงวันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2468.

⁴ปราณี ศิริธร ๗ พัทลุง. เพชรลานนา เล่ม 1. หน้า 31 - 32.

⁵แหล่งเดิม.

เจ้าพงษ์อินทร บุตรของเจ้าแก้วนารัฐ เคยได้รับการศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ เมื่อจบการศึกษาแล้วต่อมาได้รับราชการเป็นหัวหน้าสหกรณ์เมืองเชียงใหม่¹

เจ้าราชบุตร (วงศ์วัน ณ เชียงใหม่) บุตรของเจ้าแก้วนารัฐ ท่านเคยศึกษาเล่าเรียนที่โรงเรียนราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ต่อมาได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงตำแหน่งสยามมกุฎราชกุมาร เมื่อรัชกาลที่ 6 ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้วได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เป็นหุ้มแพรมหาดเล็ก ในภายหลังท่านได้กลับมารับราชการในจังหวัดเชียงใหม่ ด้วยความดีความชอบในงานราชการของท่าน จึงได้รับการเลื่อนยศ เลื่อนตำแหน่งขึ้นตามลำดับ โดยได้เลื่อนยศครั้งสุดท้ายเป็นพลตรี อีกทั้งดำรงตำแหน่งราชองครักษ์พิเศษด้วย²

เจ้าสุบิน สิริรส ได้รับการศึกษาขั้นต้นจากโรงเรียนมหาดเล็กหลวง เชียงใหม่ ต่อมาได้เข้าศึกษาในโรงเรียนราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ เมื่อสำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมศึกษาแล้วจึงเข้าศึกษาต่อที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จากนั้นก็เข้ารับราชการกรมทางหลวงแผ่นดิน³

สำหรับเจ้านายเมืองลำพูน เจ้าพงษ์ธาดา ณ ลำพูน บุตรของเจ้าจักรคำชจรศักดิ์ ได้รับการศึกษาขั้นต้นจากโรงเรียนมหาดเล็กหลวง เชียงใหม่ จากนั้นจึงได้ศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ ต่อมาได้ไปศึกษาต่อที่มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ประเทศอังกฤษ จนสำเร็จได้เป็นเนติบัณฑิตอังกฤษเกียรตินิยม เมื่อ พ.ศ. 2474 ภายหลังสำเร็จการศึกษาแล้วท่านได้กลับมารับราชการโดยดำรงตำแหน่งอัยการจังหวัด อัยการประจำกรมข้าหลวงตรวจการ กรมอัยการ ตามลำดับ⁴

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สร.0201.32/7.
เรื่องตั้งเจ้าประเทศราชมณฑลพายัพ. ลงวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2482.

²พูนพล อาสนจินดา. "ประวัติของพลตรีเจ้าราชบุตร," ใน เจ้าราชบุตร. 2516. หน้า 7 - 13.

³ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 2. หน้า 282.

⁴แหล่งเดิม. หน้า พ/20 - พ/21.

เจ้าวรทัศน์ ฅ ลาปูน ได้รับการศึกษาขั้นต้นจากโรงเรียนจักรคำคณาทร จังหวัด
ลาปูน จากนั้นได้ไปศึกษาต่อที่โรงเรียนอัสสัมชัญ โรงเรียนวชิราวุธ และโรงเรียนสวนกุหลาบ
วิทยาลัย ตามลำดับ เมื่อจบการศึกษาในระดับมัธยมศึกษาแล้ว ได้เข้าศึกษาต่อที่มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์ จนสำเร็จได้ปริญญาตรีแผนกนิติศาสตร์ใน พ.ศ. 2479 ท่านเคยประกอบอาชีพ
ทนายความ และได้รับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎรครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2481¹

เจ้าพัฒนา ฅ ลาปูน บุตรของเจ้าจักรคำจรัสศักดิ์ ได้รับการศึกษาขั้นต้นที่โรงเรียน
อัสสัมชัญ บางรัก กรุงเทพฯ จากนั้นได้ไปศึกษาวิชาการป่าไม้ที่มหาวิทยาลัยฟิลิปปินส์ จนสำเร็จ
การศึกษา เมื่อ พ.ศ. 2483 ต่อมาท่านได้กลับมารับราชการในกรมป่าไม้ และเป็นอาจารย์
โรงเรียนป่าไม้ จังหวัดแพร่²

ส่วนที่เมืองลำปาง เจ้าบุญสารเสวตร์ ฅ ลำปาง บุตรของเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิตย์
ก็เคยได้รับการศึกษาในประเทศอังกฤษ³

ฉะนั้นเมื่อพิจารณาสภาพทางการศึกษาของเจ้านายในช่วง พ.ศ. 2443 - 2476
แล้ว จะเห็นได้ว่าภายหลังการดำเนินนโยบายปฏิรูปการศึกษาของรัฐบาล เจ้านายส่วนใหญ่มิ
ได้อาศัยเงื่อนไขทางการศึกษาดังกล่าว เป็นเครื่องมือได้เข้าไปสู่ตำแหน่งราชการต่าง ๆ
เพื่อให้ดำรงสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจอยู่ได้

จะเห็นได้ว่าเจ้านายได้พยายามปรับเปลี่ยนสถานะของตน ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง
ทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม ด้วยแนวทางต่าง ๆ ดังได้กล่าวแล้ว อย่างไรก็ตาม
ในอีกด้านหนึ่งนั้น เข้าใจว่าเจ้านายบางท่านยังขาดความกระตือรือร้นในการแสวงหาแนวทาง
เพื่อปรับเปลี่ยนสภาพของตนให้เข้ากับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้เข้าใจว่าเป็น

¹ปราณี ศิริธร ฅ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 2. หน้า ๗/22.

²ประวัติ เจ้าพัฒนา ฅ ลาปูน ใน "เจ้าเจ็ดคนกับพงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่
เมืองนครลำปางและเมืองลำพูน," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพัฒนา ฅ ลาปูน.
2512. ไม่มีเลขหน้า.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.46/7.
เจ้าบุญสารเสวตร์ ฅ ลำปาง กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 7. ลงวันที่ 25 มิถุนายน พ.ศ. 2470.

เพราะความพอใจในสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของตน หรือมิฉะนั้นเป็นไปได้ว่า เจ้านายบางท่านที่ยังคงมีที่นา และทรัพย์สินสมบัติต่าง ๆ อันได้รับเป็นมรดกตกทอด ได้อาศัยรายได้จากการมีที่นา และทรัพย์สินที่มีอยู่เป็นเครื่องมือหาเลี้ยงชีพของตนเท่านั้น นอกจากนั้นเจ้านายบางท่านอาจใช้จ่ายเงินทอง ทรัพย์สินที่มีค่าต่าง ๆ เพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ เช่น การเล่นการพนัน จนกระทั่งทรัพย์สินที่มีค่าต่าง ๆ ถูกเปลี่ยนมือไปเป็นของพ่อค้าคนจีนในที่สุด โดยมีได้พยายามที่จะแสวงหาโภคทรัพย์อื่น ๆ จนเป็นผลให้สถานะทางเศรษฐกิจตกต่ำลง อีกทั้งสถานะทางสังคมก็ตกต่ำลงด้วยเช่นกัน

3.5 สภาพภาพของราษฎร (พ.ศ. 2443 - 2476)

ภายหลังการหลุดพ้นจากพันธนาการของระบบไพร่และทาสแล้ว ไพร่และทาสได้เปลี่ยนแปลงสถานะกลายเป็นราษฎรที่มีอิสระแก่ตัว ภายใต้อาณาการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ราษฎรได้ปรับเปลี่ยนสถานะของตนให้เข้ากับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยสามารถอธิบายในแต่ละประเด็นได้ดังต่อไปนี้

สภาพภาพทางเศรษฐกิจของราษฎร

อาชีพที่สำคัญของราษฎรชาวล้านนา ได้แก่ การเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ และหัตถกรรมต่าง ๆ ซึ่งทำกันเกือบทุกครัวเรือนก็ว่าได้ ดังจะพิจารณาในรายละเอียดต่อไปนี้

การเพาะปลูก

โดยทั่วไปแล้วการทำนาในบริเวณล้านนา กระทำเพียงปีละครั้งเดียว แต่ในบางท้องที่ซึ่งมีพื้นที่และน้ำทำอุดมสมบูรณ์ก็อาจทำนาได้ถึงปีละ 2 ครั้ง ดังที่เจ้าอินทวยยศโชติ เมืองลำพูน ได้กราบทูลสมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงนครราชสีมาฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า

"...วิธีทำนาของชาวเมืองนี้ก็ใช้โค กระบือ คราดไถ เช่น นากรุงเทพฯ แปลกกว่าหน่อยแต่น้ำที่เอาไถครยน้ำเหมือนนั้น ปีหนึ่งทำได้ 2 คราว คือ เดือน 7 เหนือ หรือเดือนเมษายนซึ่ง เบนรดุแล้ง เปิดน้ำเหมืองเข้านาทำได้อีกคราวหนึ่งเรียกว่า นาคอ แต่ทำไม่ใคร่ได้มาก เจ้าหนึ่งทำได้อย่างดีก็ใช้เข้าเชื้อราว 5 ถัง หรือ 6 ถัง เท่านั้น โดยเหตุต้องระวังหญ้าที่จะขึ้นแซกคันเข้ามากกว่าอื่น ถ้าทิ้งไว้ไม่ระวังตัดถอนแล้วเข้าก็ไม่มีผล..."¹

ถึงแม้ว่าพื้นที่บางแห่งราษฎรสามารถทำนาได้ถึงปีละ 2 ครั้ง เพราะมีการขุดเหมืองทำฝายและทดน้ำจากแม่น้ำหรือลำห้วยเข้าไปยังบริเวณเรือกสวนไร่นา แต่ในบางท้องที่มักประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำ การทำนาไม่ใคร่จะได้ผลบริบูรณ์ ดังปรากฏหลักฐานว่า

"...พื้นที่นาในแขวงนครลำปาง ทำไม่ใคร่จะได้ผลบริบูรณ์เหมือนเมืองอื่น เพราะเหตุที่ไม่มีเหมืองฝายเมื่อ 2 - 3 ปีที่แล้วมา ราษฎรได้รับความอดอยากต้องยกครอบครัวไปทำมาหาเลี้ยงชีพตามเมืองอื่นหลายร้อยครัว ถึงปีนี้เป็นอย่างบริบูรณ์ของเมืองอื่น แต่ที่นครลำปางก็จวนเจียนจะไม่พอเลี้ยงกันในพื้นที่บ้านเมือง..."²

ดังนั้นการขุดเหมืองทำฝายจึงเป็นปัจจัยสำคัญปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อการเพาะปลูกต่าง ๆ ของราษฎร เพราะหากบริเวณใดมีน้ำทำเพียงพอต่อการเพาะปลูกประกอบกับเจ้าหน้าที่บ้านเมือง

✓¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/187. รายงานเจ้าอินททยงยศโชติ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. ที่ 7/177 ลงวันที่ 12 มิถุนายน ร.ศ. 120.

✓² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.18.2/1. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์. ที่ 2228/11568 ลงวันที่ 28 มกราคม ร.ศ. 122.

เป็นผู้มีความเอาใจใส่ต่อการหาเลี้ยงชีพของราษฎรแล้ว ราษฎรก็จะไม่ค่อยยากขัดสน ดังที่
เกษตรมณฑลหาราษฎร กราบเรียน สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลหาราษฎรว่า

"...อนึ่งที่นาของราษฎรในท้องที่อำเภอใดที่ได้เอาใจใส่ในการเหมืองฝาย
ดูแลการทํานาของราษฎรบ้างแล้ว ที่นานั้นท้องที่อำเภอนั้นก็ได้ผลบริบูรณ์
...ตัวอย่างเช่น อำเภอบุญยืน จังหวัดน่าน ทั้งอำเภอนั้นมีนาไร่เพียง 66 ไร่
ก็เพราะ เหตุที่นายอำเภอได้เอาใจใส่ต่อการหาเลี้ยงชีพของราษฎร มีการขุด
เหมืองและทํานา เป็นต้น ถึงกับเจ้าผู้ครองจังหวัดน่านได้บารากับข้าพเจ้า
ว่าเสียดายนายอำเภอบุญยืนคนนี้จะย้ายไปเสียจริง ๆ เพราะเหตุว่าเป็นผู้ที่
เอาใจใส่ต่อการทำงาน..."¹

โดยทั่วไปแล้วราษฎรทำการเพาะปลูกข้าวเพียงเพื่อบริโภคภายในครอบครัวเท่านั้น
หากมีข้าว เหลือจากการบริโภคบ้างก็จะนำมาแลกเปลี่ยนซื้อขายกับสินค้าอย่างอื่นที่ขาดแคลน
หรือไม่สามารถผลิตได้เอง แต่ต่อมาภายหลังการสร้างเส้นทางคมนาคมซึ่งสามารถติดต่อถึงกัน
ได้อย่างสะดวกทั้งถนนและทางรถไฟแล้ว จึงเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตข้าวเพื่อ
เลี้ยงตัวเองแต่อย่างเดียวนมาเป็นการผลิตเพื่อขายมากขึ้นส่งผลให้ราษฎรได้บุกเบิกจับจองและ
ขยายพื้นที่นาออกไปอย่างกว้างขวาง ดังรายงานของ เกษตรมณฑลหาราษฎรถึงสมุหเทศาภิบาล
สำเร็จราชการมณฑลหาราษฎรว่า

"...ส่วนเข้าในจังหวัดนี้ (เมืองแพร่) ก็ยังมีเหลือส่งทางรถไฟไปจำหน่าย
ทางใต้ได้ 2 ปี เข้าปีที่แล้วนี้ แต่ก่อน ๆ มากก็ทำได้พอบริโภค หรือเพียง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1.2/229.
อ.มาศย์โท หลวงสรรค์โกสิทธิ์ เกษตรมณฑลหาราษฎร กราบเรียนมหาเสวกโท
พระยาเดชาธิบดี สมุหเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลหาราษฎร. ที่ 17/967 ลงวันที่
17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

จับนายกันนในพื้นที่เมืองเท่านั้น ใน 2 ปีที่แล้วนี้ทางราชการได้เป็นธุระช่วยเหลือเรื่องเหมืองผายได้นำทำบริบูรณ์ขึ้น และราษฎรก็พากันจับจองที่ป่าก่อนสร้างทำเป็นนามากขึ้นด้วย จึงได้เข้ามาถึงกับเหลือส่งออกขายต่างเมือง... ราษฎรชานานจังหวัดนี้นิยมขายเข้าส่งทางรถไฟลงไปขายทางได้มากขึ้น จนจะไม่มีเข้าเหลือไว้บริโภคต่อไปก็มี..."¹

ส่วนที่เมืองลำปาง "...นครลำปาง เคยเป็นจังหวัดที่อดข้าวตั้งแต่รถไฟถึงคนทนามากขึ้น แลในขณะนี้ถึงส่งข้าวออกขาย..."²

การที่ชานามี โอกาสขายข้าวให้แก่ตลาดภายนอกได้โดยใช้เส้นทางรถไฟ ชานาจึงพยายามเพิ่มการผลิตข้าวให้มากขึ้น เพื่อจะได้มีผลผลิตส่วนเกินสำหรับนำไปขายได้ โดยการหักร้างทางพบกั้นสร้างพื้นที่ป่าละเมาะและพื้นที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นพื้นที่นา และเมื่อซิมเมอร์แมนเข้ามาสำรวจสภาพเศรษฐกิจชนบทในบริเวณล้านนา ใน พ.ศ. 2473 เขาได้รายงานว่าการผลิตข้าวของชนถึง 2 ใน 5 ส่วน หรือร้อยละ 40 ของผลผลิตของตนโดยขายให้ชาวบ้านที่อยู่ใกล้เคียงบ้าง ส่วนที่ยังเหลืออยู่นั้นก็จะส่งลงมาขายในตลาดกรุงเทพฯ เปรียบเทียบกับชานาในภาคกลางซึ่งขายข้าวถึง 3 ใน 5 ส่วนของผลผลิตข้าวของพวกเขา³ ชานาจะพยายามเพิ่มการผลิตข้าวให้มีผลผลิตส่วนเกินมากขึ้น สำหรับส่งขายตลาด ดังเช่นใน พ.ศ. 2468 มีสินค้าข้าวจากล้านนาที่ส่งขึ้นรถไฟลงมาขายกรุงเทพฯ ประมาณ 650,000 หาบ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.5/505. รายงานนายเชื้อม ประสานเกษม เกษตรมณฑลมหาสารคาม ถึง สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลมหาสารคาม. ที่ 15/549 ลงวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2461.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 คค.5.3/8. บรรทึกข้อความในเรื่องการต่อทางรถไฟจากนครลำปางไปนครเชียงใหม่. ลงวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2461.

³ คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน. การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม. แปลโดย ชิม วีระไวทยะ. 2525. หน้า 21.

จึง คิดเป็น 5 เบอร์เซนต์ ของสินค้าออกข้าวของประเทศ ใน พ.ศ. 2478 เพิ่มขึ้น
1.3 ล้านหาบ หรือ 9 เบอร์เซนต์ ของสินค้าออกข้าว¹

สำหรับสภาพการซื้อขายข้าวของชาวนานั้น พ่อค้าคนจีนมีบทบาทอย่างสำคัญในฐานะ
พ่อค้าคนกลางที่รับซื้อข้าวจากชาวนาส่งขายตลาดกรุงเทพฯ โดยเส้นทางรถไฟ มีรายงานของ
กงสุลอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2466 ว่า พ่อค้าข้าวเปลือกคนจีนได้แข่งขันกันออกไปซื้อข้าวเปลือก
จากชาวนา ส่งผลให้ข้าวมีราคาสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว คือจากราคา 70 บาท ต่อ 100 ตัง
เพิ่มขึ้นเป็น 110 บาท ต่อ 100 ตัง² ชาวนาบางคนที่มีภูมิลำเนาอยู่ห่างไกลจากตัวเมือง
ทั้งเส้นทางคมนาคมยังไม่สะดวกพอก็จะขายข้าวให้แก่พ่อค้าข้าวชาวพื้นเมืองซึ่งเป็นชาวนาที่มี
ฐานะดีในหมู่บ้าน เป็นผู้รับซื้อข้าวจากเพื่อนบ้านแล้วรวบรวมเอาบรรทุกวัวต่างเดินทางเข้ามา
ในเมือง เพื่อขายข้าวต่อให้แก่พ่อค้าคนจีน³

สำหรับพืชผลอื่น ๆ ราษฎรจะนิยมปลูกเพียงเพื่อบริโภคภายในครัวเรือนเท่านั้นหากมี
เหลือจากการบริโภคบ้างก็จะนำมาแลกเปลี่ยนกับพืชผลหรือสิ่งของอื่น ๆ ที่ไม่สามารถผลิตเอง
ได้ ดังรายงานตรวจการแผนกเกษตรในจังหวัดแพร่และอำเภอเมืองลอง จังหวัดลำปาง
ของผู้รั้งเกษตรมณฑลมหาธาราษฎรว่า

"...ส่วนการเพาะปลูกพืชพันธุ์อย่างอื่นนอกจากการทานา มีกล้วย อ้อย หมาก
มะพร้าว ฝ้าย ยาสูบ ถั่ว งา พริก หอม กระเทียม เป็นต้น ราษฎรทุก ๆ
อำเภอได้ทำกันทุกสิ่งอย่างละเอียดละน้อย ไม่ถึงกับที่จะให้เป็นสินค้าซื้อขาย
ชั่วแต่ให้พอรับประทาน แลใช้เท่านั้น..."⁴

¹James C. Ingram. Economic Change in Thailand 1850 - 1970.
P. 47.

²BCR. Monthon Maharat. 1923 - 1924. P. 41.

³Anan Ganjanapan. op. cit. P. 151.

⁴กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1.2/13.. รายงาน
ตรวจการแผนกเกษตร ของหลวงประสิทธิ์ภูมิการผู้รั้งเกษตรมณฑลมหาธาราษฎร. ที่ 17/924
ลงวันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2464.

อย่างไรก็ตาม ราษฎรในบางท้องที่ได้ปลูกพืชผลบางอย่างเพื่อจำหน่ายด้วย ดังรายงาน
ตรวจการแผนกเกษตรว่า "...ในอำเภอบ้านกลางได้ปลูกยาสูบที่มีชื่อว่า ยาเมืองสองเบนยา
ที่มีผู้นิยมว่ามีรสดี และมีราคาอยู่นั้น เป็นสินค้าจำหน่ายไปต่างท้องที่ แลจังหวัดต่าง ๆ..."¹

ในบางท้องที่ซึ่งทำนาไม่ไ้ผล ราษฎรก็จะหันมาปลูกอ้อยเป็นสินค้าส่งไปจำหน่ายยัง
ต่างเมือง เพื่อนำเงินไปซื้อข้าวบริโภค ดังรายงานตรวจการแผนกเกษตรของ ผู้รั้งเกษตร
มณฑลมหาสารคาม ใน พ.ศ. 2464 ว่า

"...ในอำเภอร่องขวางได้ปลูกอ้อยทำน้ำตาล โดยใช้หีบด้วยแรงกระบือ
ที่ตำบลแม่คำมี ปีนี้ได้ปลูกกันเกือบทุกหมู่บ้าน เพราะการทำนาไม่ไ้ผล
ได้อำไ้ศรยการปลูกอ้อยซื้อขายพอไ้เงินซื้อข้าวปลารับประทาน แลไ้
จ่าย..."²

สำหรับสภาพการปลูกอ้อยในจังหวัดแพร่และลำปาง ประมาณ พ.ศ. 2464 - 2465
สามารถอธิบายได้จากหลักฐานต่อไปนี้

"...ส่วนไร่อ้อยจำนวนที่ไ้เพาะปลูกในจังหวัดแพร่ แลลำปาง ในปี พ.ศ.
2464 แล พ.ศ.นี้บ้าง คงไ้ความานปีหนึ่งเป็นเนื้อที่ 6576 ไร่ คิดไร่ละ
150 หาบ เป็นอ้อย 981400 หาบ ...แลชนิดอ้อยที่ปลูกอ้อยนี้ เป็นอ้อยไทย
แลอ้อยแดง ...แลเครื่องหีบที่ไ้ใช้เป็นเครื่องอย่างโบราณใช้แรงโค กระบือ
ไ้ไ้หีบอ้อยน้อย โดยหีบไ้หีบออกไม่หมดคลา อ้อยไ้หนึ่งประมาณหนัก 150 หาบ

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1.2/13. เล่มเดิม.

✓²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1.2/13. รายงาน
ตรวจการแผนกเกษตร ในจังหวัดแพร่และอำเภอเมืองลอง จังหวัดลำปาง ของ หลวงประสิทธิ์
ภูมิการ. ที่ 17/924 ลงวันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2464.

จะหีบได้น้ำตาล เพียง 4 บาทเท่านั้น แลซื้อขายกัน 5 - 6 บาท
ไร่หนึ่งได้ 20 บาทเศษ แลถ้าปีใดราคาน้ำตาล ทางกรุงเทพฯ มีราคาดี
พ่อค้าก็ได้บรรทุกถกไปลงมาขายบ้าง ส่วนความต้องการใช้น้ำตาลในมณฑล
มหาราชบุรี นอกจากรับประทานแล้ว ก็ยังได้ใช้ในโรงต้มกลั่นสุราด้วย จึง
ได้นำน้ำตาลอ้อยที่ทากันพื้นเมือง ชาวเมืองจึงทากันมาก..."¹

นอกจากการปลูกยาสูบและอ้อยเป็นสินค้าส่งไปจำหน่ายยังต่างเมืองแล้ว ฝ้ายก็เป็น
พืชเศรษฐกิจที่สำคัญอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งมีปลูกทั่วไปในบริเวณลุ่มน้ำ เพราะสามารถนำมาทอ
เป็นเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มได้ ปรากฏหลักฐานว่า ใน พ.ศ. 2464 เฉพาะจังหวัดแพร่และ
ลำปาง มีพื้นที่ปลูกฝ้าย จำนวน 856 ไร่ และเมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตแล้วได้ฝ้ายประมาณ 2880
หาบ²

พืชผลอื่น ๆ เช่น ส้ม ชาวบ้านจะนิยมปลูกเพียงเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือน
เท่านั้น ดังความเห็นของเกษตรมณฑลมหาสารบุรี ว่า

"...การปลูกส้มของอำเภอบ้านกลาง จังหวัดแพร่นั้น ส้มมีรสดีคล้ายส้มจีน
วิธีปลูกก็ปลูกกันตามบ้านละต้น 2 ต้น 3 ต้น ตามธรรมดา ซึ่งเรียกว่าปลูก
สำหรับบ้าน ไม่เป็นสวน ถ้ามีทำเป็นสวนใหญ่โตแล้ว ชาวเขาเชื่อว่าอาจ
เป็นสินค้าดี ไม่แพ้ยาเมืองสอง..."³

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1.2/13.
สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลมหาสารบุรี กราบบเรียนมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยา
พลเทพ เสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ. ที่ 57/2214 ลงวันที่ 15 พฤศจิกายน
พ.ศ. 2465.

²แหล่งเดิม.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1.2/229.
เกษตรมณฑลมหาสารบุรี กราบบเรียนสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลมหาสารบุรี.
ที่ 17/967 ลงวันที่ 17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

นอกจากนั้น ซิมเมอร์แมน ซึ่งเข้ามาสำรวจสภาพเศรษฐกิจในบริเวณบ้านนา เมื่อ พ.ศ. 2473 ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับพืชผลต่าง ๆ ที่ราษฎรนิยมปลูกภายในครัวเรือนว่า

"...กั้วต่าง ๆ กะหล่ำปลี หอม กระเทียม และลาไย โดยมากปลูก สำหรับใช้บริโภคครัว แต่พืชเหล่านี้อาจปลูกได้มากกว่านี้ เพื่อส่งลงมา ขายในตลาดกรุงเทพฯ เพราะอากาศ พื้นที่ และน้ำ เหมาะแก่การปลูก พืชเหล่านี้ ถ้าค้าใช้จ่ายในการปลูกพืชชนิดนี้ลดน้อยลงได้ และมีการอบรม านวิธีเพาะปลูกที่ดีพอ ทั้งกรรมวิธี ผ่นดิน ลดอัตราค่าระวางสินค้าให้ ต่ำกว่าในเวลาอื่น ผลผลิตจะเป็นทำเลที่ปลูกผัก หลายอย่าง หลายชนิด เพื่อส่งมาขายกรุงเทพฯ ได้เป็นอย่างดี..."¹

การเลี้ยงสัตว์

การเลี้ยงสัตว์ในบริเวณบ้านนา กระทำโดยทั่วไป ส่วนใหญ่เป็นการเลี้ยงเพียง เพื่อบริโภค และใช้แรงงานเท่านั้น การเลี้ยงสัตว์ของราษฎรกระทำการแบบง่าย ๆ โดยปล่อยให้ สัตว์หากินเองตามธรรมชาติ ในบางครั้งจึงหากสัตว์เกิดเป็นโรคติดต่อและล้มตายไป ดังรายงานของผู้รังเกศกรมมหาดาราชบุรี ความว่า

"...ส่วนเป็ดไก่ ก็มีบ้างบ้านละเล็กจะน้อย ไม่ถึงกับที่ห้องการซื้อขาย ชาวเจ้าได้สอนสวนราษฎรในการเลี้ยงเป็ดไก่ได้ความว่า จะเลี้ยงให้มาก ก็มักจะตาย เสียคราวละมาก ๆ ด้วยโรคที่มีอยู่ทุก ๆ ปี ในต้นฤดูหนาว แลฤดูฝน อากาศแลที่ดินจะขึ้น ยังไม่มีทางป้องกันโรคเป็ดไก่ให้พ้นอันตราย

¹คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน. เล่มเดิม. หน้า 60.

ได้ จึงต้องเลี้ยงแต่เล็กน้อย..."¹

ส่วนการเลี้ยงสัตว์พาหนะก็เช่นเดียวกับการเลี้ยงเปิดและไก่ เป็นการเลี้ยงแบบปล่อยปละละเลย ยังไม่มีการคัดเลือกพันธุ์ ทว่าสัตว์ที่เลี้ยงมีรูปร่างขนาดเล็กและไม่แข็งแรง ดังคำชี้แจงของเกษตรมณฑลหาราชบุรี ความว่า

"...ในจังหวัดน่าน การเลี้ยงสัตว์พาหนะก็ปล่อยตามบุญตามกรรม เวลาเข้าพอนมคนค้าก็ไล่ไปเลี้ยงตามทุ่ง และกินน้ำตามลำห้วย เวลาโผล่เหล็กก็ต้อนกลับเข้าคอก...สัตว์พาหนะของราษฎรโดยมากมักเป็นพันธุ์ที่เล็ก ไม่ค่อยจะใหญ่โต แข็งแรงพอ การที่ปล่อยให้เช่นนี้เพราะเหตุที่ไม่ได้คัดเลือกพันธุ์สัตว์ที่จะใช้สมนั้นเสียก่อน..."²

สำหรับการเลี้ยงสุกรนั้น มีจุดมุ่งหมายในการเลี้ยงเพื่อขายนำเงินมาอุดหนุนครอบครัวโดยตรง แต่เลี้ยงกันครอบครัวละไม่มากนัก ดังที่ผู้รั้งเกษตรมณฑลหาราชบุรีได้รายงานไว้ว่า "...สุกรเลี้ยงกันคนละตัวสองตัว พอซื้อขายได้เงินบ้าง แต่จะเลี้ยงให้มาก ไม่มีอาหารพอที่จะเลี้ยงดูกัน ที่เลี้ยงกันจึงให้พอกับรา ที่ได้ซื้อเข้ามารับประทานในครอบครัวหนึ่งเท่านั้น..."³

✓¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1.2/13. รายงานตรวจการแผนกเกษตรของผู้รั้งเกษตรมณฑลหาราชบุรี. ที่ 17/924 ลงวันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2464.

✓² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1.2/229. เกษตรมณฑลหาราชบุรี กราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี. ที่ 17/967 ลงวันที่ 17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1.2/13. เล่มเดิม.

เท่าที่พบจากหลักฐาน มีการส่งสุกรออกจากเมืองต่าง ๆ ในบริเวณล้านนาไปขายยังต่างเมืองบ้างเล็กน้อย ดังเช่น ใน พ.ศ. 2454 สุกรจากเมืองเชียงใหม่ถูกส่งไปขายที่เมืองตาก จำนวน 30 ตัว ที่จังหวัดลำปางก็มีการส่งสุกรไปขายยังเมืองสวรรคโลกและนครสวรรค์ เป็นจำนวน 40 ตัว และ 278 ตัว ตามลำดับ ส่วนที่เมืองแพร่ก็ปรากฏว่ามีการส่งสุกรออกขายยังต่างเมืองเช่นกัน โดยส่งไปขายที่มณฑลพิษณุโลก และจังหวัดอุตรดิตถ์เป็นจำนวนถึง 655 ตัว และ 70 ตัว ตามลำดับ¹

อย่างไรก็ดีภายหลังการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือเสร็จเรียบร้อยแล้ว พ่อค้าจากเมืองต่าง ๆ ในบริเวณล้านนาได้กว้านซื้อสุกรส่งไปจำหน่ายโดย ทางรถไฟเป็นจำนวนมาก

"...เรื่องสุกรนี้ เบนสินค้าสำคัญอย่างหนึ่ง คนที่เลี้ยงจวนห้าขวบไม่ครั้นผู้ที่ซื้อได้ห้าขวบแรกก็นั้นแนะนำราษฎรให้ได้เลี้ยงให้มากขึ้นแล้ว...ได้มีพ่อค้าเที่ยวกว้านซื้อสุกรบรรทุกรถไฟไปขายทางกรุงเทพฯ มาก โดยราคาทางกรุงเทพฯ แพงกว่าราคาซื้อขายกันในพื้นที่เมือง..."²

การมีเส้นทางคมนาคมทางรถไฟช่วยให้พ่อค้าที่รับซื้อสุกรจากราษฎรสามารถนำสุกรบรรทุกรถไฟส่งไปขายที่กรุงเทพฯ ได้ เมื่อสุกรกลายเป็นสินค้าที่มีการส่งออกเช่นนี้เชื่อว่าราษฎรก็คงจะเลี้ยงสุกรเพื่อขายกันอย่างแพร่หลายมากขึ้น แม้แต่บริเวณที่ห่างไกล เส้นทางรถไฟ ดังที่พระยาสุริยานุวัตรได้เขียนชี้แจงแก่พระยามโนปกรณนิติธาดา ว่า

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.13/834. กส.13/837 และ กส.13/838. รายงานสัตว์ประจำเดือนของเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และแพร่ พ.ศ. 2454.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.24/1. รายงานราชการมณฑลมหาสารคามของพระยาเพชรรัตนสงคราม สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลมหาสารคาม. ลงวันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2464.

"...ราษฎรชาวเหนือถนัดค้าทางเลียงสุกรทั่วไพบ บ้านหนึ่งมีจำนวนพอกับกำลังของครอบครัว จะช่วยกันหาอาหารมาเลี้ยงได้ เมื่อเติบโตพอคิดต่างก็ต้อนลงมาขายแก่พ่อค้าสุกรในเมืองเชียงใหม่ สุกรที่ต้อนมานี้แพร่หลายตั้งแต่ เมืองฝาง เมืองพร้าว เป็นที่ไกลที่สุด พวกพ่อค้าจึงรับซื้อขึ้นบรรณบริวารได้จำนวน 35 ตัว พอบรรทุกได้ครึ่งรถก็ส่งลงมากรุงเทพฯ ถ้าเป็นสุกรขนาดเล็ก ตัวหนึ่งก็บรรทุกได้ 45 ตัว วันหนึ่งอาจจะส่งลงมาได้ถึงสามคู่สุดแล้วแต่ราคาสุกรในกรุงเทพฯ จะขึ้นลงอย่างไร..."¹

การหักดกกรม

นอกจากราษฎรจะประกอบอาชีพหลักคือการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์แล้ว อาชีพอื่น ๆ ได้แก่ การหักดกกรมในครัวเรือน ซึ่งโดยทั่วไปแล้วราษฎรจะนำเอาไม้ไผ่มาจักสานเป็นภาชนะเครื่องใช้ ๆ ภายในบ้าน การทอผ้าฝ้ายเพื่อใช้เองภายในครอบครัว สำหรับหักดกกรมบางชนิด เป็นหักดกกรมที่ไม่สามารถทำการผลิตได้ทุกหมู่บ้าน เพราะขาดวัตถุดิบ และเป็นหักดกกรมที่ต้องอาศัยความชำนาญเฉพาะ ดังเช่น ที่เมืองลำปาง "...แลเจ้านครลำปางกล่าวว่า เบนมีมือเมืองนี้ ...คือปั้นศาลา กระจงอกยาวประมาณ 2 วา ทำนานมาแล้วจนถึงทุกวันนี้สำหรับยิงสัตว์หรือคนได้..."² ที่เมืองเชียงใหม่มีการทอหม้อช้าง "...ซึ่งเบนสินค้าอันหนึ่ง ที่เมืองอื่น เช่น ลำปาง ลำพูน เบนคัน ไม่ทำกัน มักจะเอาไปจากเชียงใหม่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สร.0201.32/3. พระยาสุนทรวิจิตร กราบเรียนพระยามโนปกรณนิติธาดา ประธานคณะกรรมการราษฎร. ลงวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2475.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/95 พระองค์เพ็ญ ราชงานตรวจราชการเมืองลำปาง. ลงวันที่ ... กุมภาพันธ์ ร.ศ. 121.

มากำเข้ามีสักเท่านั้น ...ขายกันอยู่ย่านแห่งละ 200 รู เบีย ..."¹ ส่วนที่เมืองน่านนั้น "...มีหินพลอยต่าง ๆ ทองแดง เหล็ก ตะกั่ว หยก ดินสอพอง ดินแป้ง แก้วชนบู้ แก้วสีเขียว พลอยสีน้ำผึ้งสีแดงอ่อน ๆ เกือบเป็นสีทับทิมและมรกต เวลามีราษฎรนำซื้อและเลี่ยมชุดเอา ไปเจียรนัยเป็นพลอยซื้อขายกัน เมล็ดละ 1 บาท 2 บาท ส่วนแก้วชนบู้ซื้อขายกันเมล็ดละ 25 สตางค์ 50 สตางค์บ้าง..."²

การค้าขาย

การค้าขายของราษฎรชาวล้านนาส่วนใหญ่กระทำภายหลังฤดูกาลเก็บเกี่ยว ในลักษณะของการค้าวัวต่าง โดยราษฎรจะรวบรวมสินค้าจากหมู่บ้าน บรรทุกวัวต่าง เพื่อนำไปจำหน่ายให้แก่พ่อค้าในเมือง หรือคนในหมู่บ้านอื่น ๆ ซึ่งเดินทางผ่าน แล้วจึงซื้อสินค้าสำเร็จรูป ตลอดทั้งอาหารต่าง ๆ เช่น เกลือ ปลาแห้ง นากลับมาขายในหมู่บ้านของตนหรือเส้นทางที่เดินทางผ่าน³ อย่างไรก็ตาม ราษฎรก็ได้ประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าวัวต่างทุก ๆ หมู่บ้าน บางหมู่บ้านอาจมีผู้ประกอบอาชีพนี้ประมาณ 3 - 4 คนเท่านั้น ยกเว้นหมู่บ้านซึ่งมีลักษณะพิเศษ เช่น หมู่บ้านค้าเมี่ยง หมู่บ้านค้าเกลือสินเธาว์ ซึ่งราษฎรในหมู่บ้านใช้วัวต่างเพื่อการรับจ้างขนส่งสินค้า หรือเป็นพ่อค้าวัวต่างเอง ประมาณ 30 - 40% ของราษฎรในแต่ละหมู่บ้าน⁴

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/96.
พระองค์เพ็ญรายงานตรวจราชการเมืองลำปาง. ลงวันที่ 2 พฤษภาคม ร.ศ. 122.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1.2/229.
เกษตรมณฑลหาราชบุรี กราบเรียนสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลหาราชบุรี.
ที่ 17/67. ลงวันที่ 17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

³ฐลัทธิ ชูชาติ. พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านภาคเหนือ
ของประเทศไทย (พ.ศ. 2398 - 2503). 2525. หน้า 69.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 15.

นอกจากการค้าวัวต่างแล้ว ราษฎรบางคนได้ประกอบการค้าทางเรือด้วย ดังเช่น ที่จังหวัดลำปาง ครอบครัวนางคุ่นแก้ว มหาวัน มักจะนำเอาเรือ 4 - 6 ลำ เดินทาง พร้อมกันไปยังท่าเรือที่ปากน้ำพเพื่อมาเอาข้าว สินค้าแห้งสัตว์ และครั้งใดจำหน่าย ส่วน ตอนซากกลับนั้นก็จะซื้อสินค้าต่าง ๆ จากปากน้ำพ เช่น น้ำตาล เกือบ ผ้าย และปลาแห้ง เพื่อนำมาจำหน่ายที่ลำปางด้วย¹

กล่าวโดยทั่วไปราษฎรชาวล้านนาส่วนใหญ่ไม่นิยมประกอบอาชีพค้าขาย ผู้ที่ทำการค้า ส่วนมาก เป็นชาวไทยใหญ่หรือเงี้ยว ซึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานประกอบอาชีพต่าง ๆ ในบริเวณ ล้านนา ก่อนที่คนจีนจะ เข้ามามีบทบาททางการค้าในบริเวณนี้ ดังปรากฏในเอกสารที่อธิบาย เกี่ยวกับลักษณะของชาวไทยใหญ่ในล้านนาว่า

"...เงี้ยวพวกนี้เป็นคนฝ่ายเหนือ...แต่ก่อนมาเงี้ยวพวกนี้ได้แยกย้ายกันไปตั้ง บ้านเรือน อยู่ในเขตสหภาพทั่วทุกนคร ทำการค้าขายในตลาดบ้าง รับจ้าง คัดไม้ ลากไม้ในป่าบ้าง ตั้งท่ามาหากินปะปนอยู่กับพวกลาว เช่นกับจีนใน กรุงเทพฯ เพราะพวกลาวไม่ถนัดในการเดินทางขนสินค้ามาขาย และไม่ชอบ ทำการหนัก ถ้าไม่มีใครชอบรับเป็นลูกจ้างอย่างคนเงี้ยว..."²

สำหรับการค้าขายในเมืองลพบุรี "...ผู้ซึ่งประกอบการเช่นนี้มักเป็นจีนแลเงี้ยวมาก ชาวเมืองมีน้อย แลที่ประชุมการค้าขายในเมืองนี้มีสองตำบล คือ ตำบลปากบ่อ 1 สังขน้อย 1

1 มาร์โก ทาเก แมคมอร์แรน. "ประวัติและพัฒนาการของการค้าขายในลำปาง ตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึง ค.ศ. 1939," แปลโดย เครือมาศ วุฒิการณ์. มนุษยศาสตร์ . 12(1) : 4 ; กรกฎาคม - ธันวาคม 2526.

2 เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "ประกาศห้ามไม่ให้ราษฎรตกตื้น ในการเล่าลือต่าง ๆ," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18. หน้า 642.

ลูกค้าเหล่านี้รับสินค้าทางกรุงเทพฯ บ้าง รับทางมรแมนบ้าง..."¹

ส่วนที่เมืองแพร่ นั้น พวกเจี๊ยะก็ได้ทำการค้าขายเช่นกัน ดังรายงานตรวจราชการเมืองแพร่ของพระองค์เพ็ญพัฒนพงษ์ ว่า "...เวลาบ่าย 3 โมงเศษ ผ่านตลาด ซึ่งอยู่นอกกำแพงเมืองก่อนถึงเกตคูของร้าน ๆ ไม่ค่อยจะมีของดี ๆ ขายมากตามตลาดนี้ พวกเจี๊ยะอยู่ตลอดทำการค้าขายทั้งนั้น..."²

อย่างไรก็ดีเมื่อทางรถไฟสร้างเสร็จถึงเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2464 แล้ว คนจีนก็ได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานทำการค้าขายในล้านนามากขึ้น จนสามารถเข้าควบคุมการค้าแทนที่ชาวไทยาผู้ที่ทำการค้าขายมาแต่เดิม

การสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ นอกจากจะมีผลทำให้ชาวจีนได้อพยพมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณล้านนาเป็นจำนวนมากแล้ว บริเวณใดที่มีเส้นทางรถไฟผ่าน เช่นที่จังหวัดแพร่ และลำปางจะ "...มีทางลือเกวียนจากหมู่บ้านไปหารรถไฟโดยมาก พอบรรทุกสินค้ามาได้สะดวก..."³ การที่มีเส้นทางคมนาคมที่สะดวกขึ้นเช่นนี้ส่งผลทำให้มีการขยายตัวทางการค้ามากขึ้น

การดำเนินธุรกิจค้าขายต่าง ๆ ของราษฎรได้ส่งผลทำให้ราษฎรบางคนสามารถปรับเปลี่ยนฐานะของตนเองจนมีฐานะมั่งคั่ง ดังกรณีของ นายสนั่น วงศ์วรณ ซึ่งเป็ลูกของชาวนาที่มีฐานะดีในจังหวัดแพร่ ได้เริ่มต้นทำการค้าโดยการรับซื้อข้าวเปลือกจากชาวบ้านไปขายให้กับพ่อค้าคนจีนที่สถานีรถไฟเด่นชัย ต่อมาได้หันมาดำเนินธุรกิจป่าไม้โดยการชักชวนของญาติให้ทำป่าไม้สักของบริษัทอีสเอเซียติก ที่จังหวัดแพร่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/187.

² เจ้าอินทยงยศโชติ กราบทูลพระเจ้าอยู่หัวยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ. ที่ 7/177 ลงวันที่ 12 มิถุนายน ร.ศ. 120.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/86. รายงานตรวจราชการเมืองแพร่ของพระองค์เพ็ญพัฒนพงษ์. ลงวันที่ 18 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 121.

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.24/1. ย่อรายงานมณฑลมหาสารคาม.

ใน พ.ศ. 2481 ได้ไปทำป่าไม้ที่พะเยา กับบริษัทแองโกลไทย จำกัด และปิดมา
ก็ไปทำป่าไม้เมืองฝางของบริษัทฝรั่งเศส อัคริกัน เชียงใหม่ ต่อมาได้ไปทำป่าไม้แม่แจ่ม
ของบริษัทบอร์เนียว จนกระทั่งได้ไปทำป่าไม้ลำปางแม่ตาฮ้าง นอกจากการทำป่าไม้แล้ว
ในระยะหลังก็ได้ดำเนินการธุรกิจโรงเลื่อยและโรงงานยาเวอร์จิเนียด้วย¹

จากกรณีตัวอย่างดังกล่าวแล้ว แสดงให้เห็นถึงความสามารถในการปรับเปลี่ยนฐานะ
ของชาวนา โดยการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่าง ๆ จนมีฐานะมั่งคั่ง อย่างไรก็ตามก็ยาก
มองภาพรวมของการปรับเปลี่ยนฐานะของราษฎรแล้ว ผู้เขียนเข้าใจว่ากรณีเช่นนี้คงมีจำนวน
น้อยรายเท่านั้น

สถานภาพทางการศึกษาของราษฎร

การศึกษาในระดับประถมศึกษา

ในช่วงแรกของการปฏิรูปการศึกษาล้านนาขึ้น เนื่องจากรัฐบาลยังไม่มีเงินทุนเพียงพอ
ในการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นในหมู่บ้านและตำบลต่าง ๆ ตามหัวเมือง ดังนั้นโรงเรียนหลวงที่รัฐ
จัดตั้งขึ้น ในระยะแรกจึงมีเมืองละโรงเพื่อเป็นแบบอย่างเท่านั้น ส่วนตามหมู่บ้านและตำบล
ต่าง ๆ นั้น รัฐมีนโยบายสนับสนุนให้วัดในท้องถิ่นเป็นผู้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นเองจากเงินที่ราษฎร
ร่วมบริจาคอุทิศส่วนกุศลให้ผ่านวัด ดังนั้นสภาพของโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นจึงอยู่ด้วยแรงอุปถัมภ์
จากชาวบ้าน หากชาวบ้านไม่มีกำลังอุปถัมภ์การศึกษา ของวัดแล้ว ก็กิจการโรงเรียนก็ทรุดโทรม
ลงถึงกับยุบโรงเรียนก็มี

ฉะนั้นแม้ว่าใน พ.ศ. 2442 รัฐบาลจะมีนโยบายขยายการศึกษารูปแบบใหม่ออกสู่
ราษฎรหัวเมืองในพระราชอาณาจักรอย่างทั่วถึงก็ตาม แต่ก็มิได้หมายความว่าราษฎรทุกคนจะ
ได้รับการศึกษาเล่าเรียน ผู้ที่ได้รับการศึกษาส่วนใหญ่นับแต่บุตรหลานของข้าราชการ เจ้านาย
พื้นเมือง รวมทั้งราษฎรที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีเท่านั้น

¹ อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นายแสน วงศ์วรรณ 2526. ไม่มีเลขหน้า.

อย่างไรก็ตามการดำเนินการจัดการศึกษาในช่วงก่อนการศึกษาภาคบังคับ (พ.ศ. 2445 - 2464) ได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดีจากบุคคลทุกระดับ นับตั้งแต่บรรดาเจ้าผู้ครองนครต่าง ๆ เจ้านายบุตรหลาน ข้าราชการ พ่อค้า และราษฎรทั่วไป ร่วมกันบริจาคที่ดิน ลังก่อสร้าง และทุนทรัพย์ สำหรับสร้างโรงเรียนเป็นจำนวนมากมาย นอกจากนั้นบรรดาพวกมิชชันนารีชาวอเมริกันที่เข้ามาเผยแพร่วรรคศาสนาในบริเวณล้านนายังได้ร่วมกันจัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามเมืองต่าง ๆ อีกหลายแห่ง การได้รับความร่วมมือจากบุคคลทุกระดับเช่นนี้ มีผลทำให้ราษฎรมีโอกาสศึกษาเล่าเรียนเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ราษฎรชาวล้านนาต่างก็ได้รับการศึกษาเท่าเทียมกันมากขึ้น ดังตารางแสดงจำนวนคาบที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในล้านนา ต่อมา

ตาราง 2 แสดงจำนวนตำบลที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในมณฑลพายัพ

พ.ศ.	จำนวนตำบล ในมณฑล	จำนวนตำบลที่ประกาศ ใช้พระราชบัญญัติ	คิดเป็นร้อยละ
พ.ศ. 2464	342	248	72.5
พ.ศ. 2465	344	331	96.2
พ.ศ. 2466	344	331	96.2
พ.ศ. 2467	341	231	97.06
พ.ศ. 2468	341	333	97.65
พ.ศ. 2469	564	526	93.26
พ.ศ. 2470	564	536	95.03
พ.ศ. 2471	565	539	95.40
พ.ศ. 2472	566	541	95.57
พ.ศ. 2473	565	540	95.57
พ.ศ. 2474	565	540	95.57
พ.ศ. 2475	567	542	95.59

ที่มา : รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 14 - 18 ประจำปีพ.ศ. 2464 - 2468
และ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 19 - 25 ประจำปีพ.ศ. 2469 -
2475.

ตาราง 3 แสดงจำนวนตำบลที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในมณฑลหาราชบุรี

พ.ศ.	จำนวนตำบล ในมณฑล	จำนวนตำบลที่ประกาศ ใช้พระราชบัญญัติ	คิดเป็นร้อยละ
พ.ศ. 2464	227	45	19.8
พ.ศ. 2465	233	142	60.0
พ.ศ. 2466	233	165	71
พ.ศ. 2467	222	171	77.02
พ.ศ. 2468	223	184	82.50

ที่มา : รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 14 - 18 ประจำปีพ.ศ. 2464 - 2468.

จะเห็นว่าภายหลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาแล้วราษฎรต่างได้รับการศึกษาในระดับภาคบังคับมากขึ้น อย่างไรก็ตามก็เข้าใจว่า นักเรียนที่ออกโรงเรียนกลางคันหรือเมื่อจบการศึกษาภาคบังคับแล้วยังไม่สามารถอ่านออกเขียนได้คงยังมีอยู่จำนวนหนึ่ง ดังที่พระยาสุริยานุวัตร เรียนพระยาภิรมย์ว่า "...ที่อ่านหนังสือไทยแบบ ยังมีน้อยตัวอยู่ส่วนพวกอายุสูงนั้น น่าจะยังไม่รู้เรื่องอะไรเลย..."¹

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สร.0201.32/3.
พระยาสุริยานุวัตร เรียนพระยาภิรมย์. ลงวันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2475.

ฉะนั้นอีกด้านหนึ่ง การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาซึ่งบังคับให้ราษฎรทุกคน เรียนหนังสือจนจบชั้นประถมปีที่ 4 คงยังไม่บรรลุถึงจุดหมายที่รัฐบาลได้ตั้งเป้าหมายเอาไว้ คือ ต้องการให้ราษฎรทุกคนอ่านออกเขียนได้ อย่างไรก็ตาม หากมองภาพรวมของสถานการณ์ทางการศึกษาของราษฎรในระดับการศึกษาภาคบังคับแล้ว พระราชบัญญัติประถมศึกษาคงมีส่วน ช่วยยกระดับพื้นฐานการศึกษาของราษฎรส่วนใหญ่มากขึ้นบ้าง ไม่นมากก็น้อย

การศึกษาในระดับอุดมศึกษา

การเปิดโรงเรียนพยาบาลของมิชชันนารี

การเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีได้กระทำพร้อม ๆ กับการให้การรักษายาบาล ผู้เจ็บป่วย ซึ่งทำให้งานกิจการด้านการแพทย์ของมิชชันนารีได้พัฒนาขึ้นโดยในเวลาต่อมาสามารถ ขยายงานเปิดเป็นโรงพยาบาลได้ ดังเช่น กิจการแพทย์ของมิชชันนารีที่จังหวัดเชียงใหม่

ศาสตราจารย์ แมคกิลวารี เป็นมิชชันนารีท่านแรกที่ทำการเผยแพร่คริสต์ศาสนา ควบคู่ไปกับการรักษายาบาลผู้เจ็บไข้ได้ป่วยจนสามารถกล่าวได้ว่าท่านเป็นผู้วางรากฐานงาน ด้านนี้ในเชียงใหม่ หลังจากนั้นก็มีนายแพทย์มิชชันนารีอีกหลายคนเดินทางเข้าไปดำเนินการ ในทางการแพทย์ จนเป็นผลให้มีการจัดตั้งโรงพยาบาลแมคคอร์มิคขึ้น¹ ต่อมานายแพทย์คอร์ท ซึ่งรับช่วงงานบริหารโรงพยาบาลแมคคอร์มิคต่อจากนายแพทย์แมคเคน ได้เป็นผู้ริเริ่มก่อตั้ง โรงเรียนแพทย์ขึ้น ที่ดิกพิลิสโรงเรียนพรินซ์รอแอลวิทยาลัย ใน พ.ศ. 2459 แต่โรงเรียน แห่งนี้ได้ผลิตนักเรียนแพทย์เพียงรุ่นเดียวเท่านั้น คือ นายแพทย์จินดา สิงหเนตร นายแพทย์ หม่อง หม่อง นายแพทย์สว่าง สิงหเนตร และนายแพทย์ศรีมูล หินคำ²

¹พิชาญ พัฒนา. ความเป็นมาของการแพทย์เมืองไทย. 2509. หน้า 159 - 163.

²เคนเนธ อี แวลส์. ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย (ค.ศ. 1828 - 1958). 2501. หน้า 101.

ใน พ.ศ. 2466 นายแพทย์คอร์ท ได้จัดตั้งโรงเรียนพยาบาลขึ้นที่โรงพยาบาลแมคคอร์มิค¹ มูลเหตุที่ทําให้นายแพทย์คอร์ท มีความคิดที่จะก่อตั้งโรงเรียนพยาบาลสืบเนื่องจากการรักษาและพยาบาลผู้ป่วย ณ โรงพยาบาลแมคคอร์มิคในเวลานั้น ผู้เป็นแพทย์จะต้องทำหน้าที่ทั้งรักษาและพยาบาลผู้ป่วยด้วย เพราะโรงพยาบาลยังไม่มีนางพยาบาลทำหน้าที่พยาบาลผู้ป่วย ดังนั้นนายแพทย์คอร์ท จึงมีความคิดที่จะก่อตั้งโรงเรียนพยาบาล เพื่ออบรมนางพยาบาลไว้ปฏิบัติหน้าที่เพื่อที่แพทย์จะได้มีเวลาปฏิบัติหน้าที่ในการช่วยเหลือผู้เจ็บป่วยได้อย่างเต็มที่ซึ่งการดำเนินงานของโรงเรียนพยาบาลแมคคอร์มิคในระยะที่เปิดสอนครั้งแรก ยังเป็นการสอนในลักษณะการถ่ายทอดและอบรมในทางปฏิบัติมากกว่าการเน้นทางวิชาการ โดยใช้นักสูตรการศึกษาและข้อสอบของสภาภาษาศาตไทย²

การเปิดโรงเรียนพยาบาลแมคคอร์มิคได้มีผลให้สตรีส่วนหนึ่งจำนวนหนึ่งได้มีโอกาสศึกษาวิชาพยาบาลและทํานานในโรงพยาบาล อันเป็นการขยายบทบาทของสตรีในสังคมอีกทางหนึ่งด้วย ดังปรากฏว่า ใน พ.ศ. 2469 มีผู้สำเร็จวิชาการพยาบาล จำนวน 2 คน ตั้งแต่ พ.ศ. 2471 - พ.ศ. 2474 มีผู้สำเร็จการศึกษานิติศาสตร์จำนวน 3 คน พ.ศ. 2475 จำนวน 7 คน และ พ.ศ. 2476 จำนวน 2 คน³ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าผู้ที่มีโอกาสศึกษาวิชาพยาบาลมีจำนวนน้อยมาก ทั้งนี้เพราะยังขาดแคลนบุคลากรที่จะสอนวิชาพยาบาล ตลอดจนทั้งสถานที่เรียนและอุปกรณ์การเรียนการสอนต่าง ๆ ยังไม่สามารถรองรับนักศึกษาจำนวนมากได้ อย่างไรก็ตาม การเปิดโรงเรียนพยาบาลแมคคอร์มิคขึ้นในจังหวัดเชียงใหม่ นับเป็นการขยายสถานศึกษาในระดับอุดมศึกษา เพื่อให้สตรีส่วนหนึ่งมีโอกาสได้รับการศึกษาในระดับอุดมศึกษามากขึ้น

¹พิชาญ พัฒนา. เล่มเดิม. หน้า 164.

²ศรีวิไล สิงหนตร. "ประวัติโรงเรียนพยาบาลผดุงครรภ์และอนามัย," ใน Mc Cormic Hospital 75th Anniversaries. หน้า 58.

³หนังสืออนุสรณ์ สมาคมพยาบาลแมคคอร์มิค. (14 มีนาคม พ.ศ. 2492).

โรงเรียนฝึกหัดครู

นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการศึกษาให้แพร่หลายออกไปตามหัวเมืองแล้ว ก็ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นเพื่อผลิตบุคลากรที่มีความรู้ในวิชาชีพครูออกไปสอนตามโรงเรียนต่าง ๆ

การฝึกหัดครูในล้านนาได้เริ่มต้นอย่างจริงจังใน พ.ศ. 2457 เมื่อกระทรวงธรรมการได้มีคำสั่งให้เปิดโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นในล้านนา ทั้งการฝึกหัดครูมูลประเภทหนึ่ง และการฝึกหัดครูชั้นต่ำกว่าอีกประเภทหนึ่ง โดยถือตามระเบียบการฝึกหัดครูในหัวเมือง พ.ศ. 2456¹

ต่อมาเมื่อได้มีการปรับปรุงโครงการศึกษาให้สอดคล้องกับสภาพการอาชีพของประชาชนมากยิ่งขึ้น โดยกำหนดให้มีการประถมศึกษาวิสามัญ ซึ่งกำหนดให้เรียนรู้วิชาหลักสูตรเป็นหลัก กระทรวงธรรมการจึงจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูหลักสูตรขึ้นทั้งในส่วนกลางและขยายออกมาทางล้านนาด้วย² ดังเช่นการจัดตั้งโรงเรียนหลักสูตรที่เมืองเชียงใหม่และน่าน

การเปิดสถานศึกษาดังกล่าวแล้วได้มีผลทำให้ราษฎรล้านนาส่วนหนึ่งมีโอกาสศึกษาวิชาชีพในระดับอุดมศึกษา อันเป็นการขยายบทบาทของราษฎรในการประกอบอาชีพต่าง ๆ

นอกจากราษฎรจะมีโอกาสศึกษาในสถานศึกษาที่จัดตั้งขึ้นในล้านนาแล้ว รัฐบาลยังได้จัดส่งนักเรียนจำนวนหนึ่งไปศึกษาวิชาการแขนงต่าง ๆ ที่กรุงเทพฯ เพื่อกลับมารับราชการตามหน่วยงานของราชการ ดังปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึงการจัดส่งนักเรียนจากล้านนาไปศึกษา

¹ เกื้อพันธุ์ นาคบุบผา. "การสอนหนังสือไทยกับการฝึกหัดครูสมัยแรกในล้านนา," ใน ล้านนากับการศึกษาแบบใหม่ รวมบทความ. 2527. หน้า 90.

² แหล่งเดิม. หน้า 91.

วิชาครูที่กรุงเทพฯ¹

จะเห็นได้ว่าภายหลังการปฏิรูปการศึกษาใน พ.ศ. 2442 แล้วราษฎรชาวล้านนา ต่างก็ได้รับการศึกษาระดับต่าง ๆ เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะการศึกษาระดับอุดมศึกษา ซึ่งมีผลต่อการยกระดับสถานภาพและบทบาทของราษฎร โดยสามารถประกอบอาชีพต่าง ๆ ได้อย่างหลากหลาย ผู้เขียนเข้าใจว่าผู้ชายน่าจะมีความรู้ได้เล่าเรียนในระดับอุดมศึกษา มากกว่าผู้หญิง เพราะค่านิยมของราษฎรที่ถือว่าผู้ชายเป็นหัวหน้าครอบครัวมีหน้าที่ทำพานเลี้ยง ครอบครั ในขณะที่ผู้หญิงทำพานเลี้ยงลูก หรืออาจค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ อยู่ที่บ้าน และ ทำพานในไรนาเท่านั้น

3.6 สถานภาพในการรับราชการของเจ้านายและราษฎร

ภายหลังการเข้ามาจัดราชการของรัฐบาลแล้วงานราชการฝ่ายปกครองในแผนกต่าง ๆ ได้ขยายตัวมากยิ่งขึ้นโดยลำดับ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการปรับเปลี่ยนหน่วยงานต่าง ๆ เพื่อทำให้ระบบบริหารราชการเกิดความคล่องตัว และมีประสิทธิภาพมากขึ้น ประกอบกับราษฎรได้รับการศึกษาเพิ่มขึ้น จึงมีผลให้ผู้ที่รับราชการทั้งในระดับสูงและระดับต่ำ มีทั้งเจ้านายพื้นเมืองและราษฎรชาวล้านนา นอกเหนือไปจากข้าราชการจากส่วนกลาง ดังข้อมูลที่คุณเขียนยกมาแสดงต่อไปนี้

✓ 1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ. 61/1. เสนาคี กระทรวงธรรมการแจ้งความมายัง สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลมหาสารคาม. ที่ 2/ 185 ลงวันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2460. ศธ. 61/1. หม่อมเจ้าบรรเดช อوبرาชมณฑล ภาควิทยาศาสตร์ เรียน เสนาบดีกระทรวงธรรมการ. ที่ 3/11 ลงวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2460. ศธ. 61/2. สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลพายัพ เรียน เสนาบดีกระทรวงธรรมการ. ที่ 11/283 ลงวันที่ 18 พฤษภาคม พ.ศ. 2461. ศธ. 53.7 ข/6. สมุหเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลมหาสารคาม กราบเรียน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวง ศึกษาธิการ. ที่ 8/230 ลงวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2465.

ตาราง 4 แสดงอัตราเฉลี่ยจำนวนข้าราชการแต่ละระดับในมณฑลพายัพ ปี พ.ศ. 2462 (คิดเป็นร้อยละ)

มณฑลพายัพ	ระดับสูงกว่าตำแหน่งนายอำเภอและสูงกว่ารองอำมาตย์เอก			ระดับตำแหน่งนายอำเภอและรองอำมาตย์ตรี			ระดับตำแหน่งปลัดอำเภอและต่ำกว่ารองอำมาตย์ตรี ถึงนายสิบเอก			ระดับเสมียนและยศนายสิบโท และนายสิบตรี			รวมทุกระดับ		
	คนพื้นเมือง	คนกรุง	คนจากจังหวัดอื่น ๆ	คนพื้นเมือง	คนกรุง	คนจากจังหวัดอื่น ๆ	คนพื้นเมือง	คนกรุง	คนจากจังหวัดอื่น ๆ	คนพื้นเมือง	คนกรุง	คนจากจังหวัดอื่น ๆ	คนพื้นเมือง	คนกรุง	คนจากจังหวัดอื่น ๆ
มณฑลพายัพ	12.5	75.	12.5	5.	70.	25.	46.	29.	25.	90.	7.5	2.5	70.	21.	9.
จังหวัดเชียงใหม่	80.	20.	-	29.	52.	19.	78.	6.	16.	92.	1.	7.	81.5	7.5	11.
จังหวัดลำพูน	67.	-	33.	43.	21.	36.	41.	21.	38.	76.	5.	19.	62.	11.	27.
จังหวัดเชียงราย	50.	50.	-	23.	40.	37.	62.	15.	23.	80.	3.	17.	66.	13.	21.
จังหวัดแม่ฮ่องสอน	-	67.	33.	37.	16.	47.	79.	5.	16.	88.5	1.5	10.	76.	6.	18.
มณฑลพายัพ	-	86.	14.	8.	55.	37.	54.	12.	34.	69.	4.	27.	58.	15.	30.
จังหวัดแพร่	-	86.	14.	8.	55.	37.	54.	12.	34.	69.	4.	27.	58.	15.	30.
จังหวัดลำปาง	50.	50.	-	24.	33.5	42.5	42.	9.	49.	76.	4.	20.	57.5	11.	31.5
จังหวัดน่าน	67.	33.	-	13.	35.	52.	49.	7.	44.	84.	3.	13.	65.5	8.5	26.
อัตราเฉลี่ย	34.5	54.5	11.	20.	43.	37.	59.5	11.5	29.	82.	3.	15.	67.	12.	21.

หมายเหตุ : ตำแหน่งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และยศพลตำรวจตรี ไม่มีในตารางนี้ เพราะทั้งหมดเป็นคนพื้นเมือง

ที่มา : สวัสดิ์ อ่องสกุล. "การปฏิรูปการศึกษาในด้านนา : การสร้างเอกภาพแห่งชาติ (พ.ศ. 2446 - 2475)," ศึกษาสาร. 10(2-4) : 46 ; ตุลาคม 2524 - กันยายน 2525. อ้างจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/9.

ความเป็นไปในมณฑลพายัพ. ลงวันที่ 9 ธันวาคม - 18 มกราคม 2462.

จะเห็นว่าข้าราชการตั้งแต่ระดับปลัดอำเภอและยศต่ำกว่ารองอำมาตย์ตรีลงไป เป็นข้าราชการในท้องถิ่น ส่วนข้าราชการระดับสูงตั้งแต่ตำแหน่งนายอำเภอ และยศจองอำมาตย์ตรีขึ้นไปเป็นข้าราชการ จากส่วนกลางคนในท้องถิ่นที่ดำรงตำแหน่งนายอำเภอ และยศจองอำมาตย์ตรีมีเพียงร้อยละ 20 เท่านั้น กล่าวได้ว่าข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ส่วนมาก ส่วนใหญ่เป็นคนที่มาจากท้องถิ่นอื่น

สำหรับข้าราชการในหน่วยงานอื่น ๆ ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับจำนวนผู้รับราชการ นอกจากหลักฐานการส่งนักเรียนจากล้านนาไปศึกษาวิชาครูที่กรุงเทพฯ โดยเมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วก็ได้รับการบรรจุเข้ารับราชการครูตามโรงเรียนต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม มีปัจจัยหลายประการที่ส่งผลทำให้ทั้งเจ้านายและราษฎรมีสัญภาพที่จะรับราชการได้ ปัจจัยที่สำคัญได้แก่ การที่รัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมการศึกษาโดยการจัดตั้งโรงเรียนขึ้น ภายหลังการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ. 2442 ตลอดทั้งการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ที่พระราชอาญาจักร ซึ่งกำหนดให้ราษฎรที่มีอายุครบเกณฑ์ที่กำหนด ต้องเข้าเรียนในระดับประถมศึกษาทุกคน ประกอบกับผู้มีฐานะดีบางคนและเจ้านายก็นิยมส่งบุตรหลานเข้าเรียนในสถานศึกษาที่มีชื่อเสียง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองที่พยายามใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือได้เข้าไปสู่การดำรงตำแหน่งสูงในทางราชการ ฉะนั้นจากปัจจัยดังกล่าว จึงเข้าใจว่าทั้งเจ้านายและราษฎรที่รับราชการตามหน่วยงานต่าง ๆ น่าจะมีเป็นจำนวนมาก

ผู้เขียนขอยกตัวอย่าง เจ้านายที่พยายามปรับเปลี่ยนสถานะของตนให้เข้ากับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปโดยการเข้าสู่ระบบราชการสมัยใหม่และเคยดำรงตำแหน่งสูงในราชการได้แก่ เจ้าน้อยเมืองขึ้น ณ เชียงใหม่ บุตรของเจ้าราชภาติกวงศ์ (บัววงศ์ ณ เชียงใหม่) กับ เจ้าพองนวล ท่านเคยรับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ เช่น เคยดำรงตำแหน่งนายแขวง (นายอำเภอ) สันทรายและคอยสะเก็ด ด้วยความดีความชอบในงานราชการของท่านในเวลาต่อมาจึงได้รับการเลื่อนยศเป็นอำมาตย์โทเจ้าราชภาตินัย¹

¹ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. ผู้บุกเบิกแห่งเชียงใหม่. 2523. หน้า 75 - 93.

เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ (สิงห์แก้ว ณ เชียงใหม่) บุตรของเจ้าน้อยดวงฤทธิ์ กับเจ้าบัวเขียว ท่านเคยดำรงตำแหน่ง นายแขวง (นายอำเภอ) ป่าซางเมือง (ปัจจุบันคืออำเภอสารภี) และบ้านแม (ปัจจุบันคืออำเภอสันป่าตอง) ท่านได้รับราชการต่อมาจนกระทั่งได้รับการเลื่อนยศเป็นเจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ นสมัยพลตรีเจ้าแก้วนารัฐ¹

พันตำรวจตรี เจ้าไชยวรเชษฐ (มงคลสวัสดิ์ ณ เชียงใหม่) ท่านเคยดำรงตำแหน่ง นายอำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ ภายหลังได้เลื่อนยศเป็นพันตำรวจตรี แล้วย้ายมาเป็นผู้บังคับกองปราบปราม ประจำกองบังคับการตำรวจภูธรเชียงใหม่²

พันโท เจ้าบุญไทย ณ ลำปาง บุตรของพันตำรวจเอก เจ้าราชวงศ์ (เจ้าน้อยอัน ณ ลำปาง) ท่านเคยดำรงตำแหน่งปลัดจังหวัดสงขลา และต่อมาได้ย้ายมารับราชการในตำแหน่งผู้บังคับการพิเศษ กรมทหารบก จังหวัดลำปาง³

สำหรับราษฎรที่พยายามปรับเปลี่ยนสถานะของตนโดยเข้าสู่ระบบราชการสมัยใหม่ ได้แก่ พระศรีวรานุรักษ์ (ศรี บุญเจลียา) บุตรของ นายน้อยวัง กับนางบัวจันทร์ ราษฎรเมืองเชียงใหม่ ภายหลังที่ท่านเรียนจบชั้นมัธยมแล้วได้รับการอุปถัมภ์จากเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ ในฐานะบุตรบุญธรรม ท่านจึงมีโอกาสเข้าเรียนต่อที่โรงเรียนการปกครอง กระทรวงมหาดไทย เมื่อเรียนจบหลักสูตรแล้วได้รับราชการก้าวหน้ามาโดยลำดับ⁴

1 ปรานี คิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 2. หน้า 192 - 195.

2 ปรานี คิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 1. หน้า 379.

3 ปรานี คิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 2. หน้า 341 - 342.

4 ปรานี คิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 1. หน้า 302 - 312.

สรุป

การลิดรอนอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของเจ้าผู้ครองนครและเจ้านาย
ลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป ส่งผลทำให้เจ้านายส่วนใหญ่มิพยายามปรับเปลี่ยนสถานภาพและ
บทบาทของตนด้วยการแสวงหาภคทรัพย์อื่น ๆ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและโอกาสของเจ้านาย
แต่ละคนว่าจะมีแนวทางแสวงหาภคทรัพย์ได้อย่างไร นอกจากนี้เจ้านายส่วนใหญ่มิพยายาม
ส่งบุตรหลานของตนให้ศึกษาเล่าเรียนในสถานศึกษาต่าง ๆ แม้กระทั่งสถานศึกษาในกรุงเทพฯ
และต่างประเทศ เพื่อให้มีโอกาสได้ดำรงตำแหน่งสูงทางราชการ

ส่วนราษฎรโดยทั่วไปนั้น ภายหลังการหลุดพ้นจากพันธนาการของระบบไพร่และทาส
แล้วก็ได้ประกอบอาชีพต่าง ๆ ตามความสามารถของตน ประกอบกับภายหลังการปฏิรูปการศึกษา
ในดินแดนล้านนาแล้ว ราษฎรจึงมีโอกาสดำเนินการศึกษาอันเป็นมาตรฐานเดียวกันทั่วพระราช
อาณาจักร อีกทั้งปัจจัยด้านการขยายตัวทางเศรษฐกิจอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากนโยบายสร้าง
เส้นทางคมนาคมทั้งถนนและเส้นทางรถไฟ ก็มีผลทำให้ราษฎรได้ประกอบอาชีพต่าง ๆ อย่าง
หลากหลาย

ผลที่เกิดขึ้นภายหลังการเปลี่ยนแปลงสถานะและบทบาทของกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมล้านนา (พ.ศ. 2427 - 2476)

4.1 สถานะของกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองภายหลังการเปลี่ยนแปลงฐานะทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม

ในระยะก่อนหน้าที่รัฐบาลจะเข้ามาดำเนินการปฏิรูปการปกครองดินแดนล้านนานั้น เจ้าผู้ครองนครและเจ้านายบุตรหลานเป็นกลุ่มชนที่มีสถานะทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมสูงสุด กล่าวคือ ในทางการเมืองการปกครองมีสถานะเป็นชนชั้นผู้ปกครองที่มีอำนาจในการปกครองบริหารบ้านเมือง การพิจารณาตัดสินคดีความต่าง ๆ ในทางเศรษฐกิจ เจ้าผู้ครองนครและเจ้านายบุตรหลานเป็นผู้ควบคุมกำลังคนและทรัพยากรป่าไม้ จึงมีโอกาสแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากไพร่ในสังกัด รวมทั้งกิจการป่าไม้ ส่วนทางสังคมนั้น เจ้าผู้ครองนคร เจ้านายบุตรหลาน มีสถานะเป็นกลุ่มชนที่ราษฎรจะต้องให้ความเคารพนบ โดยเฉพาะเจ้าผู้ครองนครมีฐานะเปรียบประดุจ "เจ้าชีวิต" ของคนทุกคนในสังคม

เมื่อรัฐบาลได้เข้ามาจัดราชการในดินแดนล้านนาตั้งแต่ พ.ศ. 2427 เป็นต้นไปนั้น รัฐบาลได้ดำเนินการลดทอนอำนาจการเมือง การปกครอง และเศรษฐกิจของกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป โดยเริ่มจากการจัดตั้งเสนา 6 ตำแหน่ง การปฏิรูปการจัดเก็บภาษีอากร และการโอนอำนาจการอนุญาตทำป่าไม้จากเจ้าผู้ครองนครมาสู่รัฐบาล รวมทั้งการจัดแบ่งผลประโยชน์จากค่าตอบแทนโดยรัฐบาลยินยอมจ่ายเงินส่วนแบ่งค่าตอบแทนครึ่งหนึ่งของจำนวนที่เก็บได้ทุกปีให้แก่เจ้าผู้ครองนครและเจ้านาย

ในช่วงการจัดการปกครองมณฑลเทศาภิบาลรายได้ของเจ้าผู้ครองนคร เจ้านายบุตรหลานมีที่มาจากเงินเดือนประจำตำแหน่ง เงินส่วนแบ่งค่าตอบแทน และเงินส่วนแบ่งค่าแรงแทนเกณฑ์ซึ่งมักจะไม่แน่นอน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจำนวนรายได้จากค่าตอบแทนและเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ซึ่งมากบ้างน้อยบ้าง ต่อมารัฐบาลก็ได้จัดสรรรายได้เสียใหม่ โดยให้ได้รับเงินเดือนประจำเพียงอย่างเดียว

สำหรับเจ้านายที่ไม่มีหน้าที่ในราชการก็จะมีเงินเดือนโดยเฉพาะ เจ้านายผู้หญิงทั้งหมดซึ่งไม่มีหน้าที่ราชการใด ๆ จึงไม่ได้รับเงินเดือน นอกจากนี้เงินเดือนยังให้เฉพาะขณะอยู่ในตำแหน่ง เท่านั้น

การลือร่อนอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของบรรดาเจ้าผู้ครองนครและเจ้านายบุตรหลานลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป ส่งผลทำให้สถานะทางการเมือง เศรษฐกิจตกต่ำลงอีกทั้งสถานะทางสังคมก็ตกต่ำลงด้วย แม้ว่าในระยะแรก ๆ เจ้านายพื้นเมืองบางกลุ่มที่มีเชื้อสายบาลีฮินดีเจ้าผู้ครองนครจะยังคงมีเงินทอง ทรัพย์สินมีค่าต่าง ๆ ตลอดทั้งที่นาอยู่ในความครอบครอง หากแต่เงินทองและทรัพย์สินที่สะสมไว้ส่วนใหญ่มิได้ถูกแปรสภาพให้เป็นทุน กลับถูกนำไปใช้จ่ายบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือย ราคาแพง ทั้งมักจะบริโภคเกินกว่ารายได้จนกระทั่งเป็นหนี้สินพ้อค้า ทำให้ทรัพย์สินต่าง ๆ เปลี่ยนมือไปเป็นของกลุ่มพ่อค้าในที่สุด นอกจากนั้นทรัพย์สินที่มีอยู่ยังถูกนำไปใช้เพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ เช่น เล่นการพนัน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม เจ้านายส่วนใหญ่มิได้พยายามปรับเปลี่ยนสถานะทางเศรษฐกิจของตนให้เข้ากับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยการลงทุนในกิจการบางประเภท ได้แก่ การขุดเหมืองหาฝ้ายเพื่อบุกเบิกจับจองเป็นเจ้าของที่นา กิจการป่าไม้ การสร้างตลาดและมีห้องแถวให้เช่า เป็นต้น ดังได้กล่าวรายละเอียดแล้วในบทที่ 3

การลงทุนของกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองส่วนใหญ่มิใช่ทำการค้าโดยตรง หากแต่เป็นกิจการที่แสวงหาผลประโยชน์แบบเก่าคือ การให้เช่าที่นา การสร้างตลาด กิจการป่าไม้ ซึ่งเจ้านายบางคนเมื่อได้ผลกำไรมาแล้วก็ไม่ค่อยนำไปขยายกิจการให้ใหญ่โตขึ้น ต่างกับการลงทุนในกิจการค้าขายของพ่อค้าคนจีนที่นำเอาผลกำไรไปขยายกิจการค้าของตนให้ใหญ่โตขึ้น นอกจากนี้เจ้านายซึ่งลงทุนในกิจการต่าง ๆ ส่วนใหญ่มักขาดทักษะความสามารถในการเป็นผู้ประกอบการที่ดี ประกอบกับอุปนิสัยส่วนตัวของเจ้านายที่เคยมีความสุขสบาย ใช้จ่ายเงินทองอย่างฟุ่มเฟือย ทั้งขาดการสะสมทุน ทำให้เงินทองที่ได้มาจากการลงทุนในกิจการต่าง ๆ ไม่ค่อยพอใช้จ่าย เจ้านายบางคนจึงไม่ประสบผลสำเร็จในการค้าในธุรกิจ จึงต้องขายกิจการของตนให้พ่อค้าคนจีนไปแทนที่สุด

เหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทักให้เจ้านายบางคนไม่ประสบความสำเร็จในธุรกิจการค้า ก็คือการที่เจ้านายขาดทักษะความสามารถในเชิงธุรกิจ ประกอบกับไม่ได้รับการส่งเสริม การสนับสนุนจากรัฐบาลในแง่ของแหล่งเงินทุน การได้รับสิทธิพิเศษต่าง ๆ ดังที่รัฐบาลเคยให้ กับบริษัททำไม้ของต่างชาติ คือ บริษัทบอมเบย์เบอร์มา เป็นต้น ก็มีผลอย่างสำคัญที่ทักให้ เจ้านายบางส่วนไม่ค่อยจะประสบผลสำเร็จในการค้าในธุรกิจ

ฉะนั้นถึงแม้ว่าเจ้านายจะพยายามปรับเปลี่ยนสถานะทางเศรษฐกิจของตนด้วยการ ค้าในธุรกิจต่าง ๆ แล้วก็ตามแต่จากเหตุผลดังกล่าวแล้ว จึงทักให้เจ้านายบางส่วนไม่ สามารถค้าในกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างได้ผล

อย่างไรก็ดีสำหรับการปรับเปลี่ยนสถานะของเจ้านายโดยอาศัยการศึกษาเป็นเครื่องมือ ได้เข้าไปสู่ตำแหน่งราชการต่าง ๆ นั้น เจ้านายส่วนใหญ่มีโอกาสได้ทรงตำแหน่งสูงในราชการ จึงส่งผลให้เจ้านายสามารถครองสถานะทางสังคมอยู่ได้

สำหรับสถานะทางสังคมของเจ้านายนั้นเข้าใจว่าอิทธิพลของความเป็นเจ้ายังคงมีอยู่ ในจิตสำนึกของราษฎรโดยทั่วไป หากแต่คงจะลดน้อยลงไปเพราะเจ้านายพื้นเมืองถูกไล่ออน อานาจทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจ จนมีฐานะเป็นเพียงข้าราชการของรัฐเท่านั้น ดังที่ ปรากฏหลักฐานว่าเจ้าไม่สามารถเรียกเก็บเงินจากราษฎรที่ได้รับผลประโยชน์จากการขูดเมือง ทนายของเจ้าได้ "...ครั้นเมื่อเจ้าหมดอำนาจ ๆ ไปตกอยู่แก่รัฐบาลแล้ว ...ราษฎรเห็นว่า ไม่ต้องจะเกรงกลัวเจ้าอีกต่อไป ดังเช่นในกาลก่อนแล้ว บางเจ้าพวกได้เพิกเฉยเสียมิได้น้ำหนัก ที่ จะเสียเงินให้..."¹

อย่างไรก็ดีในอีกด้านหนึ่งนั้นเข้าใจว่า เจ้านายพื้นเมืองบางกลุ่ม เช่น เจ้าผู้ครองนคร และเจ้านายบุตรหลานที่มีเชื้อสายใกล้ชิดเจ้าผู้ครองนคร ซึ่งมีตำแหน่งในราชการ คงได้รับการ ยกย่องให้เกียรติจากราษฎรโดยทั่วไป รวมทั้งข้าราชการระดับสูงจากส่วนกลางและพระมหากษัตริย์

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1/1854. บรรพที่ ๑
จดหมายเหตุที่มีมาจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เรื่องจ่ายเงินค่าธรรมเนียมความในคดี
วิวาทเรื่องเหมืองฝายที่จังหวัดเชียงใหม่.

ผู้เขียนเข้าใจว่าเจ้านายที่ยังคงรับราชการ โดยเฉพาะเจ้านายที่ดำรงตำแหน่งสูงในทางราชการยังคงมีสถานะทางสังคมสูงอยู่ ดังเช่นในคราวที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี เสด็จประพาสล้านนาใน พ.ศ. 2469 เมื่อเสด็จถึงเมืองเชียงใหม่ เจ้านายฝ่ายเหนือที่ดำรงตำแหน่งสูงในราชการ อาทิเช่น เจ้าผู้ครองนครน่าน เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ เจ้าผู้ครองนครลำพูน และเจ้านายท่านอื่น ๆ ได้พร้อมใจกันประกอบพิธีทูลพระขวัญ รัชกาลที่ 7 และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีอย่างสมพระเกียรติ¹

นอกจากนั้นในคราวที่พระยาสุริยานุวัตรไปชี้แจงเหตุผลของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แก่เจ้านายในเมืองเชียงใหม่ก็ได้ "...จัดที่แต่เฉพาะให้เจ้านายหญิงชายของเมืองเชียงใหม่ขึ้นนั่งบนประธานอยู่บนเวที เพื่อให้ราษฎรเห็นปรากฏว่า เจ้านายเป็นใจด้วยจริง..."²

สิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงสถานะทางสังคมของเจ้านายอีกประการหนึ่งก็คือการที่เจ้านายยังสามารถขอความร่วมมือจากราษฎรในการช่วยเหลือราชการบ้านเมืองได้อยู่เมื่อประกอบกับการรับรู้ถึงผลประโยชน์ที่พวกเขาจะได้รับจากการช่วยเหลือราชการแล้วราษฎรส่วนใหญ่มิได้ให้ความร่วมมือกับเจ้าผู้ครองนคร ในการสร้างสรรค์ความเจริญให้แก่บ้านเมืองด้วยการร่วมแรงร่วมใจสร้างสาธารณประโยชน์แก่สังคม ดังเช่น เจ้านายเมืองน่าน ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ราษฎร ได้ร่วมกันสร้างโอสถสภาเมืองน่านขึ้น³ เป็นต้น

¹จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินเสวยมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2469. 2474.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สร.0201.32/3. พระยาสุริยานุวัตร กราบบังคมทูลพระยามโนปกรณัมธิดาฯ. ที่ 72/2314175 ลงวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2475.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.12.3/13. สร้างโอสถสภาและโรงพยาบาลจังหวัดน่าน. (3 - 11 กันยายน พ.ศ. 2468).

สำหรับเจ้านายที่มีได้รับราชการ หากแต่ยังคงมีทรัพย์สินมรดกมากมาย เข้าใจว่าคงยังรักษาสถานะทางสังคมอยู่ได้ ดังเช่นพระราชชายาเธอเจ้าดารารัศมี เป็นต้น ส่วนเจ้านายที่มีฐานะยากจนลงนั้น คงจะสูญเสียสถานะทางสังคมด้วยเช่นกัน

ผู้เขียนขอยกตัวอย่าง เจ้านายที่ยังคงดำรงไว้ซึ่งสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจอยู่ได้ คือ พลตรี เจ้าราชบุตร ณ เชียงใหม่ (เจ้าน้อยวงศ์ตะวัน) บุตรของ พลตรี เจ้าแก้วนารัฐ เจ้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่องค์สุดท้าย กับเจ้าจามรี พลตรี เจ้าราชบุตร ได้เข้ารับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ จนกระทั่งได้รับการเลื่อนยศเป็นพลตรี นอกจากนั้นในฐานะเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ของเมืองเชียงใหม่ ท่านยังได้บำเพ็ญคุณประโยชน์ต่อสังคมเท่าที่จะกระทำได้ การที่เจ้าราชบุตรยังคงรักษาสถานะของความเป็นเจ้านายเอาไว้ได้นั้น เข้าใจว่ายังเป็นผลมาจากการได้รับการยอมรับจากราชสำนักกรุงเทพฯ ด้วย ดังเช่นการเข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกทั้งเจ้าราชบุตรมีโอกาสได้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่รัชกาลที่ 6 จนถึงรัชกาลที่ 9 โดยการถวายความจงรักภักดีในวโรกาสต่าง ๆ¹

นอกจากเจ้านายในตระกูล ณ เชียงใหม่ แล้วเจ้านายในตระกูลอื่น ๆ ได้แก่ ตระกูล ณ ลำพูน และ ณ ลำปาง บางส่วนก็ดำรงสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจเอาไว้ได้เช่นกัน

4.2 ความเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนาภายหลังการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจ อันเนื่องมาจากการขยายอำนาจการเมืองการปกครองของรัฐบาลเข้าไปในดินแดนล้านนา เป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนา โดยเฉพาะผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่มีต่อการเติบโตของชุมชนเมือง และการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำเนินชีวิตของกลุ่มคนต่าง ๆ ในสังคม ที่สำคัญคือกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองและราษฎร ดังจะพิจารณาในรายละเอียดต่อไปนี้

¹ พจน พล อาสนจินดา. เล่มเดิม. หน้า 3 - 17.

ความสัมพันธ์ทาง เศรษฐกิจกับชุมชนเมือง

การเติบโตของชุมชนเมือง มีความสัมพันธ์กับการขยายตัวทางเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังการสร้างเส้นทางรถไฟถึงลำปางใน พ.ศ. 2457 และถึงเชียงใหม่ พ.ศ. 2464 ซึ่งส่งผลทำให้มีการขยายตัวของชุมชนเมืองในบริเวณใกล้กับสถานีรถไฟอย่างเห็นได้ชัด เพราะมีย่านธุรกิจการค้าใหม่ ๆ เกิดขึ้น ตลอดจนเกิดโรงเก็บสินค้าต่าง ๆ โรงสีข้าว เป็นต้น

ที่เมืองเชียงใหม่ชุมชนเมืองแต่เดิมก่อนที่จะเส้นทางรถไฟถึงเชียงใหม่อยู่นั้นอยู่บริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำปิง เป็นเขตที่มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น มีตลาด และย่านการค้าขายบนถนนวิชยานนท์กับถนนท่าแพบางส่วน¹

สภาพตัวเมืองเชียงใหม่ในขณะนั้น เขตที่เป็นย่านค้าขายและมีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นอยู่บริเวณริมแม่น้ำปิง ดังรายงานของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ความว่า

"...ตัวเมืองเชียงใหม่นี้เป็นเมืองที่หาผู้คนและภูมิกานดียิ่งนัก สมควรที่จะเป็นเมืองใหญ่แห่งพระราชอาณาจักรฝ่ายเหนือ มีบ้านเรือนโรงร้าน ดึกห้างอย่างดีเกือบจะไหลไปว่า เป็นกรุงเทพฯ ได้บ้างทีเดียว มีแปลกอย่างหนึ่งที่บ้านเมืองที่ศรีนครินมาอยู่ริมแม่น้ำทั้งหมด ส่วนภายในกำแพง ที่เขาเรียกกันที่นี่ว่าในเวียงออกจะกลายเป็นป่า มีแต่วัดมากกว่าอย่างอื่น ...ที่ยังเป็นที่คนอยู่ได้คืออยู่เดี๋ยวนี้เพราะเหตุที่มีศาลารัฐบาลและสถานที่ราชการบางอย่างตั้งอยู่ภายในกำแพงเมืองทำให้คนต้องไปมา..."²

¹แสง จันทรงาม นฤจร อธิธิจิระจรัส และสมหมาย เปรมจิตต์, "ประวัติการศรักับล้านนาคดี," ใน ลายคราม, 2527, หน้า 5 - 6.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/10, รายงานสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6, ลงวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2463.

ส่วนทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิงมีบ้านเรือนและร้านค้าตั้งอยู่หนาแน่นเฉพาะบริเวณท่าเรือหน้าวัดเกตุและบริเวณทางทิศเหนือของท่าเรือซึ่งมาจนถึงตำบลท่าสาม เป็นที่ตั้งถิ่นฐานของมิชชันนารีชาวอเมริกัน¹

อย่างไรก็ตามภายหลังการสร้างเส้นทางรถไฟถึงเชียงใหม่แล้ว สถานีรถไฟซึ่งอยู่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิง เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดย่านโบสถ์ และขนส่งสินค้าในตำบลสันป่าข่อย และหนองประทีป ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นบริเวณขายส่งและย่านอุตสาหกรรมของเชียงใหม่² โดยมีพ่อค้าคนจีนมาตั้งบ้านเรือนและร้านค้า รวมทั้งเปิดกิจการโรงสีทานบริเวณใกล้สถานีเพื่อรับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาในหมู่บ้านใกล้เคียง³ ตลอดทั้งการสร้างโรงแรมรถไฟ ธนาคารพาณิชย์ เพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจในบริเวณนี้อีกด้วย การขยายตัวของเมืองบริเวณใกล้เคียงกับสถานีรถไฟเชียงใหม่มีลักษณะดังนี้

"...ทางรถไฟ ทำให้สิ่งใหม่เกิดขึ้นตามมา สถานีปลายทางตั้งอยู่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ ตรงข้ามสถานีรถไฟใหม่ที่สวยงามเป็นที่ตั้งของโรงแรม รถไฟ...มีธนาคารอยู่แห่งหนึ่งด้วย...สะพานข้ามแม่น้ำปิงซึ่งแต่ก่อนทำด้วยไม้...เดี๋ยวนี้สร้างเป็นสะพานเหล็กขึ้นแทน พื้นระหว่างสถานีรถไฟและสะพานนี้กลายเป็นถนนย่านการค้าที่มีร้านค้าอยู่ยัดเยียด และส่วนมากมีลักษณะเป็นร้านของคนจีน..."⁴

¹วิลเฮล์ม เครดเนอร์. "ตลาดและเมือง," ใน เขอรันเมืองไทย. 2520. หน้า 140.

²อัน นิมนานเหมินท์. "การพัฒนาเวียงพิงค์ โดยวางโครงผังเมือง," ใน ลานนาปริทัศน์. 2525. หน้า 66.

³จุลลิต์ ชูชาติ. "การกำเนิดระบบเศรษฐกิจทุนนิยมในผลกระทบที่มีต่อสังคมชาวนาในภาคเหนือ (พ.ศ. 2398 - 2475)," สังคมศาสตร์. 5(1) : 51 ; เมษายน - กันยายน 2524.

⁴วิลเฮล์ม เครดเนอร์. เล่มเดิม. หน้า 141 - 142.

ถึงแม้ว่าจะมีการขยายตัวของชุมชนเมืองออกมาทางฝั่งตะวันออก แต่อย่างไรก็ดี ชุมชนเมืองบนฝั่งตะวันตกยังคงรักษาสภาพเดิมไว้ได้ "...ได้หมู่บ้านและต้นไม้เก่าแก่ เราจะเห็นวัดที่สวยงาม วัดบางวัด เช่น วิหารวัดพระสิงห์ ยังสร้างด้วยไม้ทั้งหลังสลักเป็น ลวดลายสวยงาม...ตามทางผ่านเมืองจะเห็นบ้านไทยที่มีใต้ถุนสูงอยู่หลังหมู่บ้าน..."¹ นอกจากนี้ยังมีคุ้มเจ้านายพื้นเมือง สถานที่ราชการ ตลอดจนทั้งบ้านพักข้าราชการ ที่ก่อสร้าง ด้วยไม้ ในขณะที่บนฝั่งตะวันออก สิ่งก่อสร้างใหม่ ๆ จะใช้วัสดุก่อสร้างที่เป็นอิฐ และปูน มากกว่าไม้²

สำหรับเมืองลาปูนและลาปางก็มีการขยายตัวของเมืองจากชุมชนเมืองเก่าออกมายัง บริเวณที่เป็นสถานีรถไฟเช่นกัน โดยเฉพาะที่ลาปางบริเวณสับคูซึ่งเป็นที่ตั้งของสถานีรถไฟ ได้กลายเป็นย่านการค้าที่สำคัญของลาปางอีกแห่งหนึ่งนอกเหนือไปจากตัวเมืองลาปางซึ่งเคย

เป็นย่านการค้าขายมาแต่เดิม สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมาได้ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6 ถึงสภาพเมืองลาปางใน พ.ศ. 2463 ว่า "...ที่เมืองนคร ลาปาง...เมืองนี้เป็นเมืองใหญ่ มีความเจริญมากจริง ๆ...ถนนหนทางทั้งบางเรียบร้อยดี เกือบจะทั้งสิ้น ร้านตลาดขายของต่าง ๆ คล้าย ๆ กับที่กรุงเทพฯ มีเงินมากอย่างเดียวกัน แต่เป็นเงินพ้อค่า..."³

ส่วนที่เมืองแพร่ นั้น เมื่อเส้นทางรถไฟมาถึงใน พ.ศ. 2454 ก็มีผลทำให้ตำบล เค้นไชยซึ่งเป็นที่ตั้งของสถานีรถไฟมีความเจริญขึ้น ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทูลสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอกรมหลวงปราจิณกิติบดี ว่า "...ที่ตำบลตลาดเด่นใจ เป็นที่ประชุมชน ซึ่งพ่อค้าราษฎรออาศัยอยู่เป็นอันมาก แลเป็น

¹วิลเฮล์ม เครดเนอร์, เล่มเดิม, หน้า 141 - 142.

²แหล่งเดิม.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/10, รายงาน สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6, ลง วันที่ 5 มกราคม พ.ศ. 2463.

หาเลขที่พ่อค้าสินค้าไปจำหน่ายตามเมืองมณฑลพายัพโดยมาก แลทั้งเป็นที่ ๆ ตั้งอยู่ใกล้ชิดติดต่อกับสถานีรถไฟ..."¹

สภาพของตัวเมืองแพร่ ใน พ.ศ. 2463 ปรากฏในรายงานของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ว่า "...ที่จริงเมืองนี้เป็นบ้านเป็นเมือง มีถนนสายใหญ่ ตลาด ห้องแถว ติดต่อกันครึกครื้นอยู่เป็นถนนสายหนึ่งยาวทีเดียว..."²

ในระยะเวลาต่อมาสภาพของตัวเมืองแพร่คงจะมีการเติบโตทั้งในแง่ของขนาดและความเจริญด้านต่าง ๆ ดังที่มีผู้บันทึกไว้ว่า

"...ตัวเมืองแพร่แบ่งออกเป็น 2 ตอน คือ ตอนนอกกำแพงเมือง และตอนในกำแพงเมือง คือในเวียง...ตอนนอกกำแพงเมือง...สองฟากทางเป็นร้านค้าสร้างด้วยไม้ชั้นเดียวและ 2 ชั้น คูหาเดียวหรือกว่าบลูกกลิ้งต้นไม้เป็นระเบียบ...มีวัดเจ็ยว โรงพยาบาลมิชชัน เพรสไบเตอร์เรียน โรงภาพยนตร์ โรงแรม สถานีตำรวจ อาคารตึกมีแห่งเดียว คือ โรงแรม ถนนสายนี้เป็นย่านตลาดร้านค้าสายเดียวของเมือง เจ็ยวและคนจีนเป็นเจ้าของ..."³

ที่เมืองน่านและเมืองเชียงรายได้ ถึงแม้จะไม่มีเส้นทางรถไฟผ่าน แต่ก็มีย่านการค้าขายที่สำคัญ ดังที่มีผู้บันทึก สภาพของตัวเมืองน่านไว้ว่า

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.12.2/11. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงปราจิณกิติบดี. ที่ 37/745 ลงวันที่ 24 เมษายน พ.ศ. 2457.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/10. รายงานสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6. ลงวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ. 2463.

³ประชุม อัมพวันนที. เที่ยวไปนานอดีตเมื่อเจ็ยวสันเมืองแพร่และเมืองนครลำปาง. 2527. หน้า 32 - 33.

"...หน้ากำแพงด้านตะวันออกมีแม่น้ำผ่าน...อีกฟากหนึ่งของแม่น้ำเป็นย่านการค้าของเมือง ที่มีร้านค้าสร้างด้วยหิน ดินเหนียว หรือบางทีก็เป็นไม้ ตั้งอยู่อย่างเบียดเสียดโดยมากจะมีชั้นเดียว มีของขายสารพัด ของกินทุกชนิด พกยาสูบ เครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ ไม้ขีด ยาจีน เครื่องใช้ที่ส่งมาจากยุโรป ซึ่งค่อย ๆ กลายเป็นของจำเป็นขาดไม่ได้ของคนแถบนี้ ตรงที่ตั้งสักเข้ามาในแผ่นดินก็มีคนจีนอยู่มากเหมือนกัน มีอาชีพเปิดร้านค้าขาย..."¹

ส่วนที่เชียงรายนั้นสภาพของตัวเมืองเชียงรายได้ ใน พ.ศ. 2469 ปรากฏตามข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์ ความว่า

"...แม้ภูมิประเทศจะห้อมอยู่ในระหว่างทิวเขาสลับส้างเป็นเนินสูง ใกล้เคียงออกมาในหัวเมืองชั้นนอกอันกันดารดังนี้ก็ดี แต่ถึงกระนั้นก็ควรนับได้ว่า การอุปโภคบริโภค ไม่มีผิดเคืองขัดแคลนแต่อย่างใด เพราะมีร้านขายอาหารเป็นกตาคารน้อย ๆ ...มีตลาดใหญ่ ซึ่งพร้อมพร้อมไปด้วยมีจวนวังสาหรณบริบูรณ์ ไม่ผิดกว่าที่อื่นเท่าใดนัก ที่ทำการของรัฐบาลตั้งรวมอยู่ใกล้กับศาลากลาง โรงทหารอยู่บนเนินสูงใกล้กัน..."²

แม้ว่าในเขตชุมชนเมืองจะเป็นศูนย์รวมของความเจริญในด้านต่าง ๆ แต่กระนั้นก็ตาม ชุมชนเมืองก็เป็นเขตที่มีปัญหาสังคมเกิดขึ้นด้วย เช่น ปัญหาโสเภณี ดังปรากฏเป็นข่าวในหนังสือพิมพ์ว่า

¹วิลเฮล์ม เครดเนอร์. เล่มเดิม. หน้า 137 - 138.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.26.5/15. เสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ. (18 ธันวาคม - 22 กุมภาพันธ์ 2469) (หนังสือพิมพ์กรุงเทพ เดลิเมล์ ฉบับประจำวันเสาร์ที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2469).

"...หญิงนครโสเพณี ในมณฑลพายัพแม้จะไม่มีผู้รับผูกขาดตั้งโรงหญิงนครโสเพณีอย่างทางใต้ แต่หญิงชนิดนี้คึกคึกไม่แพ้มณฑลอื่น และมีหลายแห่ง ซึ่งเป็นที่เปิดเผย...ส่วนผู้หญิงเหล่านี้เมื่อได้เห็นแล้วจะรู้สึกทุเรศนัยน์ตาที่สุด คำที่บางคนอายุราว 13 - 14 ปี ซึ่งแทบไม่เดียงสา..."¹

นอกจากนั้นหนังสือพิมพ์ยังลงข่าวเกี่ยวกับการเที่ยวเตร่และหาความสำราญในตอนกลางคืนของผู้ชายในเมืองเชียงใหม่ โดย "...นอกจากโบสถ์หญิงนครโสเพณีแล้ว ได้มีการเล่นบิลเลียดอยู่ที่ตลาด 1 แห่ง และที่สโมสรข้าราชการ 1 แห่ง ได้มีผู้ไปเล่นเป็นการสนุกปลุกใจ แก้วคำอยู่เสมอ..."²

ปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตของผู้คนที่อาศัยอยู่ในเมืองบางส่วนว่า นิยมหาความสำราญนอกบ้านมากขึ้น โดยการใช้จ่ายเงินอย่างเกินความจำเป็นซึ่งอาจมีผลให้เกิดปัญหาการล่อลวงหญิงจากท้องถิ่นต่าง ๆ มาเพื่อขายบริการมากขึ้น

¹หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ ฉบับเบิกโรง
วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2470.

²หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. หนังสือพิมพ์กรุงเทพ เดลิเมล์ ฉบับประจำ
วันอาทิตย์ที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2456. หน้า 3.

ราษฎรกับการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิต

† การเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิต

การอุปโภคบริโภค

การขยายตัวทางเศรษฐกิจภายหลังการสร้างเส้นทางรถไฟได้ส่งผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตแบบยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อขายมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าวได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของล้านนา มีการขยายพื้นที่การปลูกข้าวออกไปอย่างกว้างขวาง ราษฎรบางคนจึงมีเงินสำหรับใช้จ่ายในการซื้อสินค้าแปลกใหม่ มาใช้เพิ่มเติมในครอบครัว อาทิเช่น ไฟฟ้าเดินทาง (ไฟฉาย) สบู่ เทียนไข ไม้ขีดไฟ ตะเกียง จาน ช้อน และภาชนะต่าง ๆ ที่ทำจากอะลูมิเนียม เป็นต้น และแม้กระทั่งการซื้อหาบุหรี่ยี่ห้อต่างประเศมาสูบ ดังที่ ซิมเมอร์แมน ได้รายงานว่า "...ในระหว่าง 5 ปีที่แล้วมาคือในสมัยที่ข้าวยังมีราคาสูง และราษฎรหาเงินทองได้คล่อง ชาวเมืองและชาวนาบางคนเริ่มสูบบุหรี่ซิการ์และชนิดต่าง ๆ ที่ส่งมาจากต่างประเทศ..."¹ นอกจากนั้นการบริโภคสินค้าแปลกใหม่บางประเภทได้กลายเป็นความนิยมของราษฎร และถือว่าเป็นสิ่งที่ทันสมัยซึ่งจะต้องซื้อหามาใช้ ดังที่หนังสือพิมพ์ได้ลงข่าวว่า

"...สิ่งที่ชาวลาปางนิยมใช้กันมากเวลานี้ไม่มีอะไรยิ่งไปกว่าไฟฟ้าเดินทาง ซึ่งคู่ออกจะเป็นสินค้าจำหน่ายได้มากเกินอย่างอื่น ร้านขายไฟฟ้าเดินทางมีคนเข้าไปสอบถามซื้อกันไม่เว้นแต่ละวัน เกือบทุกคนถือกันว่า ถ้าไม่มีไฟฟ้าเดินทางติดตัวแล้วก็ไม่นิยมว่า หรุหรือเก้..."²

¹คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน. เล่มเดิม. หน้า 60.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.26.5/15.

เสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ. (18 ธันวาคม - 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2469)

(หนังสือพิมพ์กรุงเทพ เดลิเมล์ 20/10/69).

การที่ราษฎรมีเงินจากการขายผลผลิตทางการเกษตร ประกอบกับความจำเป็นที่ต้องใช้เวลาส่วนใหญ่ไปในการผลิตราษฎรบางส่วนจึงเลิกผลิตเครื่องอุปโภคบริโภคบางอย่างที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน แล้วหันไปบริโภคสินค้าสำเร็จรูปแทน ดังที่ แอนดรูส์ ได้สำรวจพบว่า "...ในหมู่บ้านใกล้ ๆ กับตลาดค้า ฝ้ายที่ใช้กันนั้นโดยมากส่งมาจากกรุงเทพฯ ทอด้วยฝ้าย และเป็นสี ๆ เดียว..."¹ นอกเหนือจากนั้น ราษฎรบางคนยังนิยมไปซื้อหาสินค้าในเมือง เพราะซื้อได้ในราคาที่ถูกลงกว่าการซื้อในหมู่บ้าน ดังที่ แอนดรูส์ ได้รายงานว่า "...ในภาคเหนือ...ชาวหมู่บ้านมากมาย โดยสามารถไปยังย่านกลางจังหวัดบ่อย ๆ เพื่อหย่อนใจเล่นวันหนึ่ง และซื้อสัมภาระได้ราคาถูกกว่าที่ผู้ขายเรียกร้อยในตลาดท้องถิ่น..."²

ความเปลี่ยนแปลงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนบางส่วนอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายตัวของเศรษฐกิจดังได้กล่าวแล้วสะท้อนให้เห็นว่า เงินตราเป็นสิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของราษฎรมากขึ้น ผู้คนบางส่วนเริ่มมีค่านิยมในการใช้จ่ายเพื่อบริโภคสินค้าแปลกใหม่ ซึ่งทำให้เกิดความสะดวกสบายต่อการดำเนินชีวิตประจำวันมากขึ้นกว่าเดิม

การแต่งกาย

จากหัวข้อดังกล่าวแล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่าราษฎรเริ่มนิยมบริโภคสินค้าสำเร็จรูปหรือสินค้าแปลกใหม่มากขึ้น ความเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิตที่เห็นได้เป็นรูปธรรมอีกประการหนึ่ง ก็คือ การที่ผู้คนบางส่วนที่อาศัยอยู่ในเมืองนิยมแต่งกายเลียนแบบคนกรุงเทพฯ ดังรายงานของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ความว่า

"...คนในเมืองบางนี้ทั่วไปรู้สึกว่าจะประหลาดอย่างชาวกรุงเทพฯ ทุกอย่าง ขนบธรรมเนียมอย่างใด ถ้าไม่เหมือนชาวกรุงเทพฯ ควรเลิกได้เป็นเลิกหมด เช่น

¹เฮอร์ เอ็ม แอนดรูส์. รายงานการสำรวจภาคกิจตามชนบทสยาม ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2477. 2480. หน้า 181.

²แหล่งเดิม. หน้า 291.

การแต่งกายเสื้อกางเกงน้ำเงินของผู้ชาย พลเมือง ที่แพร่ ที่น่านเห็นไปทั่วทุกแห่ง
ที่ลาปางไม่มีเลย เปลี่ยนเป็นถุงผ้า ถุงกางเกงจีนและอื่น ๆ..."¹

นอกจากนั้นหนังสือพิมพ์กรุงเทพเดลิเมส์ ก็ได้ลงข่าวในทำนองคล้ายกันว่า

"...สตรีชาวลาปางนุ่งซิ่นแปลก ๆ สี และสวมสร้อยประคำคอตามแบบที่เวลานี้
ชาวพระนครถือกันว่าล่อสมัย ทุก ๆ คนย่อมสังเกตเห็นได้ว่าเป็นธรรมดา วิถีดำเนินการ
แห่งชาวต่างจังหวัดเกือบทุกแห่ง ซึ่งประจักษ์ชัดเห็นหลังคอยดำเนินแบบตาม
ชาวพระนคร ซึ่งเป็นเท้าน้ำเสมอ...ยังมีการทอผ้าอีกอย่าง 1 ซึ่งถ่ายแบบ
จากชาวพระนครไปอย่างชัดเจน ในเวลานี้ชาวลาปางพากันนิยมตัดผมบ๊อบ หรือ
ผมชิงเกิลกันหนาตาอยู่สักหน่อย...เหล่านักเรียนสตรีในลาปาง เป็นผู้ที่ตัวอย่าง
ออกหน้าใคร ๆ มีหลายคนพากันวิตกว่า ทรงผม แบบชาวพื้นเมืองนั้นอาจเสื่อมสูญ
เพราะมรสุมบ๊อบ กับชิงเกิลพัดพาไปหมดคน อนาคตก็ได้อ..."²

การรับรู้ข่าวสารจากหนังสือพิมพ์

ความเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิตของราษฎรอีกประการหนึ่งก็คือการรับรู้ข่าวสาร
ต่าง ๆ จากหน้าหนังสือพิมพ์ ทั้งหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น เช่น หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ ซึ่งออก
วางตลาดใน พ.ศ. 2470 และหนังสือพิมพ์ที่ส่งมาจากกรุงเทพฯ เป็นต้น

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/10. รายงาน
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6. ลงวันที่
5 มกราคม พ.ศ. 2463.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.26.5/15.
เสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ. (18 ธันวาคม - 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2469)
(หนังสือพิมพ์กรุงเทพเดลิเมส์ ฉบับ 20/10/69).

การรับรู้ข่าวสารเรื่องราวต่าง ๆ จากหนังสือพิมพ์ คงจะมีส่วนทำให้ความรู้ ความคิด ค่านิยม และรสนิยม จากภายนอกเข้ามาสู่ผู้คนในล้านนาที่มีโอกาสได้อ่านหนังสือพิมพ์ ดังจะเห็นได้จากคอลัมต์ต่าง ๆ ในหนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ เช่น ข่าวสารเหตุการณ์บ้านเมือง ข่าวรอบโลก บทความแสดงความคิดเห็นต่าง ๆ และแม้กระทั่งการโฆษณาสินค้าแปลกใหม่มาหน้าหนังสือพิมพ์

ฉะนั้นหนังสือพิมพ์จึงเป็นสื่อกลางที่ช่วยเปิดโลกทัศน์ของผู้คนบางส่วนในล้านนาให้กว้างไกลมากขึ้น ราษฎรบางส่วนจึงมีความกระตือรือร้นที่จะอ่านหนังสือพิมพ์ ดังจะเห็นได้จากข่าวในหนังสือพิมพ์หลักเมือง ความว่า

"...บรรดาหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ที่ส่งมาจากกรุงเทพฯ นั้น ต้องถูกพวกที่ทำงานในโรงไปรษณีย์ลักลอบลักอ่านเสียก่อนเสมอจะเห็นได้เมื่อวันทีรถควานใบถึงจังหวัดลำปาง วันนั้นหนังสือพิมพ์ที่ส่งมาจากกรุงเทพฯ มาก พอถุงเมลมาถึงโรงไปรษณีย์ พวกพนักงานไปรษณีย์โทรเลขตลอดคนใบที่ทำงานทุกคนต่างพากันยื้อแย่งกันดูเมล เมื่อเห็นมีหนังสือพิมพ์ลักลอบอ่าน มิใช่ใครจะมีธุระมาขอโทรเลข ซื่อสัตย์แท้ ๆ ละ ๗ ๐ ไร่ เหล่านี้ต้องได้รับคำตอบก่อน เสียก่อนอยู่ร่ำไป..."¹

การมีรณคดีเป็นพาหนะ

นอกจากราษฎรบางส่วนจะมีโอกาสเปิดโลกทัศน์ให้กว้างไกลขึ้นด้วยการอ่านหนังสือพิมพ์แล้ว ความเปลี่ยนแปลงวิถีการดำเนินชีวิตของราษฎรที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ การนำรณคดีมาใช้เป็นพาหนะ สภาพการณ์คมนาคมแต่เดิมก่อนที่จะมีการนำรณคดีมาใช้นั้น ถนนส่วนใหญ่ยังมีลักษณะเป็นทางเกวียนแคบ ๆ เท่านั้น แต่ต่อมาภายหลังการพัฒนาเส้นทางคมนาคม โดยการ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.26.5 ก/46.

จังหวัดลำปาง. (10 สิงหาคม พ.ศ. 2471 - 23 กันยายน พ.ศ. 2472)

(หนังสือพิมพ์หลักเมือง ฉบับวันที่ 12/6/71).

สร้างถนนเชื่อมติดต่อกันในที่ต่าง ๆ แล้ว ก็ได้มีผู้ทรงยศมาซื้อวังบนถนนทั้งรถยนต์นั่งส่วนบุคคลและรถรับส่งผู้โดยสาร ดังเช่น ที่เมืองเชียงใหม่ ผู้ทรงยศมาซื้อในระยะแรก ๆ คือ พระยาเจริญราชไมตรี ซึ่งดำรงตำแหน่งข้าหลวงยุติธรรมในขณะนั้น ในระยะต่อ ๆ มา เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ คือ เจ้าอินทวโรรส และหลวงอนุสารสุนทร ก็ได้มีผู้ทรงยศมาซื้อบ้าง¹ ส่วนที่เมืองน่าน ท่านศาสตราจารย์เทเลอร์ ได้มีรถมอเตอร์ไซด์เข้ามาซื้อ เมื่อประมาณ พ.ศ. 2460 และต่อมาได้มีผู้ทรงยศมาซื้อใน พ.ศ. 2470²

การที่สภาวะทางเศรษฐกิจมีการขยายตัวมากขึ้น กล่าวคือ ราษฎรส่วนใหญ่นิยมทำการผลิตเพื่อการค้าเพิ่มขึ้น มีการขยายพื้นที่การเพาะปลูกข้าวออกไปอย่างกว้างขวางทั้งการประกอบธุรกิจค้าขายต่าง ๆ โดยเฉพาะในเมืองได้ทวีจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว การขยายตัวทางเศรษฐกิจเช่นนี้ได้ส่งผลทำให้เกิดความจำเป็นในการใช้รถยนต์เพื่อการขนส่งสินค้า การรับส่งผู้โดยสารรวมทั้งรถยนต์นั่งส่วนบุคคล ดังจะเห็นได้จาก ใน พ.ศ. 2477 ที่เมืองเชียงใหม่ มีจำนวนรถยนต์ส่วนบุคคล 80 คัน รถแท็กซี่ 10 คัน รถโดยสาร 93 คัน และรถบรรทุก 10 คัน³ ส่วนที่เมืองลำปาง มีรถยนต์ส่วนบุคคล 59 คัน รถโดยสาร 106 คัน⁴

นอกจากความนิยมในการใช้รถยนต์แล้ว ราษฎรยังนิยมใช้จักรยานกันอย่างแพร่หลาย เพราะมีราคาถูกกว่ารถยนต์ ใน พ.ศ. 2469 กองสุลตังภักษาได้รายงานไว้ว่า เฉพาะเมืองเชียงใหม่ มีจำนวนจักรยานถึง 2,000 คัน แล้ว⁵ หากรวมจำนวนจักรยานทั้งหมดที่ผลิตแล้ว ใน พ.ศ. 2473 มีจำนวนจักรยานในมณฑลพายัพถึง 11,000 คัน⁶

¹แสง จันทรงาม นฤจร อธิธิจิระจรัส และสมหมาย เปรมจิตต์. "ประวัติการศรักับล้านนาคดี," เล่มเดิม. หน้า 4 - 5.

²เฮอร์เบิร์ต สวอนสัน. "ผู้ส่งเสริมและผู้ร่วมงาน : คณะมิชชันนารีกับการปรับตัวเข้าสู่คาหม่าในจังหวัดน่าน (ค.ศ. 1895 - 1934)," มนุษยศาสตร์ . 11(2) : 78 ; มกราคม - มิถุนายน 2526.

³BCR. Chiangmai. 1934. P. 48.

⁴Ibid.

⁵BCR. Chiangmai. 1926. P. 47.

⁶BCR. Chiangmai. 1930. P. 26.

การสันตนาการ

นอกเหนือไปจากความเปลี่ยนแปลงวิถีการดำเนินชีวิตอันแง่มุมต่าง ๆ ดังได้กล่าวแล้ว ผู้คนบางส่วนยังเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการพักผ่อนหย่อนใจด้วย ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นผลสืบเนื่องมาจากการยอมรับวัฒนธรรมตะวันตกที่กำลังหลั่งไหลจากกรุงเทพฯ เข้ามาสู่สังคมล้านนา ซึ่งเข้าใจว่ามีอิทธิพลอย่างสูงเฉพาะในเมืองเท่านั้น แต่สำหรับในหมู่บ้านที่ห่างไกลจากตัวเมือง อิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตกคงยังแพร่กระจายเข้าไปไม่ถึง

ความเปลี่ยนแปลงด้านการพักผ่อนหย่อนใจของกลุ่มเจ้านายและข้าราชการระดับสูงพิจารณาได้จากการตั้งสโมสรและการกีฬาประเภทต่าง ๆ ซึ่งปรากฏหลักฐานจากจดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเสวยมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2469 ว่า ในเวลานั้นที่เมืองเชียงใหม่มีสโมสรเกิดขึ้นหลายแห่ง ได้แก่ สโมสรเชธานีเคราะห์ (สโมสรทหาร) สโมสรนาวิกโยธิน สโมสรจิมคานา ส่วนที่เมืองลำปาง มีสโมสรสโตนคลับ เป็นต้น สำหรับกีฬาประเภทต่าง ๆ ที่นิยมเล่น ได้แก่ เทนนิส แบดมินตัน บาสเกตบอล การเล่นเกมไพ่¹

สำหรับการพักผ่อนหย่อนใจของราษฎรนั้น ราษฎรที่อาศัยอยู่ในเมืองมีโอกาสดูชมภาพยนตร์ ซึ่งจัดฉายตามงานต่าง ๆ กันบ้างแล้ว เช่น งานแสดงศิลปหัตถกรรม ในบริเวณโรงเรียนยุพราชวิทยาลัย และงานสมโภช ที่วัดพระสิงห์ เชียงใหม่ ก็ได้จัดฉายภาพยนตร์ให้ประชาชนได้ชมด้วย²

ในเขตชุมชนเมืองที่มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นได้กลายเป็นแหล่งรวมของความบันเทิงในรูปแบบต่าง ๆ ผู้คนที่อาศัยอยู่ในเมืองนิยมเที่ยวเตร่เพื่อหาความสราญกันมากขึ้น ดังปรากฏหลักฐานว่า ใน พ.ศ. 2470 ที่เมืองเชียงใหม่ มีโรงภาพยนตร์ เช่น โรงหนังอุบพงษ์³

¹จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินเสวยมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2469. เล่มเดิม.

²แหล่งเดิม.

³หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ ฉบับเบิกโรง วันที่

1 เมษายน พ.ศ. 2470. หน้า 45.

ส่วนที่เมืองแพร่ ใน พ.ศ. 2464 มีโรงหนังที่ตำบลในเวียง 1 แห่ง และตำบลเด่นชัยอีก 1 แห่ง สำหรับเมืองลำปาง มีโรงหนังที่ตำบลในเวียง รวม 2 แห่ง¹

การพักผ่อนหย่อนใจอื่น ๆ ซึ่งเป็นผลจากการยอมรับวัฒนธรรมตะวันตก ได้แก่ การเดินรา ดังปรากฏเป็นข่าวในหนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ ว่า

"...จังหวัดเรานับว่าเป็นจังหวัดที่เจริญอย่างรวดเร็ว เพราะฉะนั้นสมัยสตรีของเราจึงต้องเปลี่ยนกันอย่างไม่มีที่สิ้นสุดด้วยเหมือนกัน สมัยของสตรีชาวเราดู ๆ ไป ก็ยิ่งวิวัฒนาการขึ้นทุกวัน อะไรที่ไม่เคยได้เห็นก็มาได้เห็นกันทุกวันนี้ แต่อะไร ๆ ก็พอยังช้า ไอ้การเดินราซึ่งมีสตรีบางคนขึ้นนั้นออกจะร้ายกาจอยู่สักหน่อย..."²

จะเห็นได้ว่าในสภาวะที่เศรษฐกิจมีการขยายตัวเป็นแบบการล้ำมากขึ้น ได้มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของผู้คนบางส่วน โดยเฉพาะผู้ที่อาศัยอยู่ในเมือง หรือเขตใกล้ ๆ ตัวเมือง ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงในด้านสภาพความเป็นอยู่อย่างเห็นได้ชัดเจนกว่าในชนบทที่ห่างไกล

จากการที่ผู้เขียนได้สัมภาษณ์ผู้สูงอายุหลาย ๆ ท่าน ในชนบทของอำเภอบ้านโฮ่ง จังหวัดลำพูน ผู้เขียนได้ข้อมูลจากคำบอกเล่าในลักษณะที่ตรงกันว่าในระยะก่อน พ.ศ. 2475 ชาวบ้านเริ่มคุ้นเคยกับการใช้สินค้าแปลกใหม่ ซึ่งมีความจำเป็นต่อการดำรงชีพกันบ้างแล้ว เช่น สบู่ลายสำหรับซักผ้า เทียนไข ไม้ขีดไฟ หากแต่ยังไม่เป็นที่แพร่หลายมากนัก นอกจากนั้นชาวบ้าน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.24/1. รายงานราชการมณฑลมหาสารคามของพระยาเพชรรัตนสงคราม สมุหเทศาภิบาลมณฑลมหาสารคาม. ลงวันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2464.

² หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 วันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2470. (พูดถึงสตรีเชียงใหม่ โดย จักรแก้ว). หน้า 49.

บางคนที่มีฐานะดี ก็มีจักรยานใช้กันบ้างแล้ว โดยซื้อหามาจากในตัวเมืองเชียงใหม่¹

ผู้เขียนเข้าใจว่าโดยทั่วไปแล้วในระยะก่อน พ.ศ. 2475 ในชนบทที่ห่างไกลจากตัวเมือง ราษฎรส่วนใหญ่คงยังไม่คุ้นเคยกับการใช้สินค้าแปลกใหม่กันมากนัก จนกระทั่งเมื่อระบบเศรษฐกิจ มีการขยายตัวเป็นแบบการค้ามากขึ้น ราษฎรสามารถหาการผลิตเพื่อขายเพิ่มขึ้นกว่าเดิม ประกอบกับภายหลังการสร้างถนนเชื่อมติดต่อกันอย่างทั่วถึงแล้ว จึงทำให้มีผู้ทรงชนดมาซื้อรับส่งผู้โดยสาร รวมทั้งสินค้าต่าง ๆ เพื่อส่งขายในเมืองหรือบรรทุกรถไฟส่งขายกรุงเทพฯ สินค้าแปลกใหม่ต่าง ๆ จึงแพร่กระจายจากตัวเมืองเข้าสู่หมู่บ้านในชนบทอย่างรวดเร็ว

สำหรับการยอมรับวัฒนธรรมตะวันตกของชาวชนบทนั้น ผู้เขียนเข้าใจว่าโดยทั่วไปแล้วอิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตกคงยังไม่แพร่กระจายเข้าสู่หมู่บ้านแต่บริเวณที่เป็นเขตชุมชนในตัวอำเภอบางแห่งน่าจะได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมตะวันตกกันบ้างแล้ว เพราะจากการที่ผู้เขียนได้สัมภาษณ์ผู้สูงอายุบางท่านในเขตตำบลบ้านโฮ่ง อำเภอบ้านโฮ่ง จังหวัดลำพูน ได้ความตรงกัน

1 มี ลินจา เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณนิภา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 6 หมู่ 18 ต.บ้านโฮ่ง อ.บ้านโฮ่ง จ.ลำพูน เมื่อวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

เกิง ทราศาก้อง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณนิภา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 65 หมู่ 9 ต.บ้านโฮ่ง อ.บ้านโฮ่ง จ.ลำพูน เมื่อวันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

สองเมือง กุณะคำ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณนิภา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 152 หมู่ 1 ต.เหล่ายาว อ.บ้านโฮ่ง จ.ลำพูน เมื่อวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2434.

คำ ครองสมบัติ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณนิภา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 8 หมู่ 6 ต.เหล่ายาว อ.บ้านโฮ่ง จ.ลำพูน เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

อ้าย จินดาหลวง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณนิภา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 50 หมู่ 18 ต.บ้านโฮ่ง อ.บ้านโฮ่ง จ.ลำพูน เมื่อวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

ยา พัวเจริญ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณนิภา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 12 หมู่ 8 ต.บ้านโฮ่ง อ.บ้านโฮ่ง จ.ลำพูน เมื่อวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

ว่า ในระยะก่อน พ.ศ. 2475 ท่านเหล่านั้นมีโอกาสดูชมภาพยนตร์ที่จัดฉายกลางแปลงในเขตตัวอำเภอกันบ้างแล้ว หากแต่เป็นนาน ๆ ครั้งเท่านั้น¹ ท่ามกลางกระแสวัฒนธรรมตะวันตกที่กำลังหลั่งไหลจากกรุงเทพฯ เข้ามาสู่บริเวณลำนานาโดยเฉพาะในตัวเมืองและบริเวณใกล้เคียงอย่างรวดเร็วนั้นผู้เขียนเข้าใจว่าผู้คนในดินแดนส่วนนี้ทั้งในเขตเมืองและชนบทยังยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมดั้งเดิมของคนที่เคยยึดถือสืบทอดกันมาเป็นเวลาช้านานอยู่

ดังเช่น ประเพณีสงกรานต์ ประเพณีทานสลากภัต เป็นต้น

ดังนั้นสังคมลำนานาจึงมีลักษณะเป็นสังคมกึ่งสมัยใหม่ กึ่งจารีตประเพณี ซึ่งจะมีการเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมแบบสมัยใหม่มากขึ้นในสมัยต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 พ.ศ. 2503

การเกิดอาชีพใหม่ในสังคมลำนานา

ภายหลังที่รัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมการสร้างเส้นทางคมนาคมทางบกแล้ว มีผลทำให้สังคมลำนานาเริ่มเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมที่ต้องการความเร็ว ความสะดวกสบายต่าง ๆ จากการคมนาคมขนส่ง ประกอบกับความจำเป็นที่ต้องใช้รถยนต์เพื่อการบรรทุกขนส่งสินค้าต่าง ๆ มากขึ้น ด้วยเหตุนี้รถยนต์จึงถูกนำเข้ามาสู่สังคมลำนานา ทั้งรถยนต์นั่งส่วนบุคคลและธุรกิจการรับส่งสินค้าและผู้โดยสาร

1 ย่า พัวเจริญ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณนิภา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 12 หมู่ 8 ต.บ้านโพง อ.บ้านโพง จ.ลำพูน เมื่อวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

มี ลินจา เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณนิภา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 6 หมู่ 18 ต.บ้านโพง อ.บ้านโพง จ.ลำพูน เมื่อวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

อ้าย จินดาหลวง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณนิภา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 50 หมู่ 18 ต.บ้านโพง อ.บ้านโพง จ.ลำพูน เมื่อวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

กิจการเดินรถประจำทางสายแรกในล้านนาเป็นกิจการของหลวงอนุสารสุนทร ท่านเป็นผู้ริเริ่มกิจการเดินรถโดยสารขึ้นในเมืองเชียงใหม่ ซึ่งมีอยู่จำนวน 2 คัน โดยรับส่งผู้โดยสารระหว่างเชียงใหม่และลำพูน รถที่เข้ามามีการนี้ เป็นรถโอเปิล ตัวถังค่อนข้างใหญ่ ด้านข้าง ๆ เปิดลงหมด มีที่นั่งเป็นม้ายาว หันหน้าไปกับรถ แบ่งออกเป็นสองชั้น คือ ชั้นหนึ่งกับชั้นสอง ชั้นหนึ่งสองแถวหน้าเก็บค่าโดยสารหนึ่งบาทต่อคน ส่วนข้างหลังเป็นชั้นที่สอง เก็บค่าโดยสารหนึ่งรูบต่อคน (หนึ่งรูบเท่ากับ 70 - 80 สตางค์) ผู้โดยสารที่นั่งชั้นที่หนึ่งส่วนใหญ่มักเป็นข้าราชการและชาวต่างประเทศ สำหรับชั้นที่สองเป็นราษฎรทั่วไป ต่อมาเมื่อมีการสร้างเส้นทางรถไฟถึงเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2464 แล้วการขนส่งรถยนต์ขึ้นมาสอดคล้องกัน ทำให้มีธุรกิจเช่นนี้เข้ามาแข่งขันเพิ่มขึ้น หลวงอนุสารสุนทรจึงเลิกกิจการไป¹

สภาพการเดินรถในเส้นทางสายเชียงใหม่และลำพูนใน พ.ศ. 2457 พิจารณาได้จากข้อความหนังสือพิมพ์ ความว่า "...เวลานี้เมืองนครเชียงใหม่ แลนครลำพูนในมาหากันได้สะดวกดี ด้วยมีรถยนต์รับคนโดยสารอยู่ 3 หลัง แลวันหนึ่งก็เดินสองสามเที่ยว นับว่าการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ ระหว่าง 2 หัวเมืองนี้เจริญขึ้นมาก ..." ² การที่รถโดยสารซึ่งวิ่งในเส้นทางสายดังกล่าวแล้ว มีเพียงไม่กี่คันเท่านั้นแต่จำนวนผู้ต้องการใช้บริการมีมาก จึงทำให้บรรทุกผู้โดยสารเต็มคันรถ ดังที่กรมขุนภานุเพชรธรรมาธิบดีกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6 ว่า

"...ข้าพระพุทธเจ้าสังเกตดูเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถนนสายนี้ถ้าไม่จัดการซ่อมหรือเปลี่ยนแปลงไรยดินบ้างแล้ว จะใช้การไม่ได้ เพราะรถยนต์ที่บรรทุกคนโดยสารรับถึง 30 คน หรือกว่าจะต้องยืนแขวนกันมาสุดแต่จะหาที่นั่งหรือ

¹แสง จันทรงาม, นฤจร อธิธิจักรจรัส และสมหมาย เบรมจิตต์. "ประวัติการศรั กับล้านนาคดี," เล่มเดิม. หน้า 5.

²หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. หนังสือพิมพ์กรุงเทพ เดลิเมล์ ฉบับวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2457. หน้า 3. (ข่าวมณฑลพายัพ).

ที่ยืนได้ โดยเหตุฉะนั้นถนนสายนี้จึงต้องจำเป็นรับรอยหินเสียให้ตลอด..."¹

ในระยะแรกของการนำรถยนต์มาใช้บริการรับส่งผู้โดยสารนั้น เข้าใจว่าคงมีผู้ลงทุนในธุรกิจเช่นนี้น้อยมาก จึงไม่เพียงพอกับความต้องการของผู้ใช้บริการ แต่ต่อมาภายหลังจากที่มีการสร้างเส้นทางคมนาคมเชื่อมต่อถึงกันทั้งถนนและทางรถไฟแล้วประกอบกับสภาพเศรษฐกิจ มีการขยายตัวจากระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพมาเป็นแบบเพื่อการค้ามากขึ้น กล่าวคือราษฎรส่วนใหญ่นิยมผลิตสินค้าต่าง ๆ เพื่อขายให้กับพ่อค้าแล้วบรรทุกรถไฟส่งขายกรุงเทพฯ จึงทำให้ราษฎรมีรายได้จากการขายสินค้าต่าง ๆ สำหรับซื้อสินค้าอุปโภคบริโภคซึ่งส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่ถูกส่งมาจากกรุงเทพฯ โดยสามารถซื้อหาได้จากตลาดในตัวเมือง จากปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวได้ส่งผลให้มีผู้ประกอบการในธุรกิจรถยนต์เพื่อการขนส่งสินค้าและรับส่งผู้โดยสารระหว่างหมู่บ้านต่าง ๆ เข้าสู่ตัวเมือง หรือจากในตัวเมืองเข้าสู่หมู่บ้านเป็นจำนวนมาก ดังจะเห็นได้จากประกาศกระแสพระบรมราชโองการให้ใช้พระราชบัญญัติรถจ้าง รถยนต์ และล้อเลื่อนในมณฑลพายัพ ความว่า

"...บัดนี้ ทรงพระราชดำริเห็นว่า การค้าขายพาหนะล้อเลื่อนานท้องที่หัวเมืองมณฑลพายัพได้เจริญแพร่หลายมากกว่าแต่ก่อน และมีผู้นิยมใช้รถยนต์รับจ้างขนส่งสินค้าและรับขนส่งคนโดยสารมากรายหลายเจ้าของ ถึงเวลาอันสมควรจะใช้พระราชบัญญัติเหล่านี้ เพื่อควบคุมการค้าขายพาหนะล้อเลื่อนที่สัญจรไปมาตามทางหลวง..."²

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 คค.5.3/8. รายงานกรมขุนกันแพเพชร์อัศรายธิน. ลงวันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2460.

²เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "ประกาศกระแสพระบรมราชโองการให้ใช้พระราชบัญญัติรถจ้าง รถยนต์ และล้อเลื่อนในมณฑลพายัพ," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 39. หน้า 317.

พระราชบัญญัติดังกล่าวได้ประกาศใช้ในท้องที่จังหวัดลพบุรี ลพียง เชียงราย แพร่ ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2469 เป็นต้นไป¹

สำหรับจำนวนรถยนต์บรรทุกเท่าที่ปรากฏจากบัญชีสำเนารวบรวมเดือนกันยายน พ.ศ. 2472 มีจำนวนถึง 381 คัน ในขณะที่จำนวนรถยนต์นั่งส่วนบุคคลมีเพียง 119 คัน เท่านั้น²

การขยายตัวทางเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อการเพิ่มจำนวนรถยนต์บรรทุกดังกล่าวแล้ว มีผลให้ราษฎรส่วนหนึ่งหันมาซื้อพาหนะส่วนบุคคลโดยสาร ซึ่งทราบได้อย่างงามให้กับผู้ที่ซื้อพาหนะนี้เป็นพาหนะหลัก ดังที่ เจมส์ แอนดรูส์ ได้รายงานเอาไว้ว่า "...เราเห็นบางคนมีรายได้มากมายด้วยการขับรถยนต์บรรทุก ซึ่งขนส่งผู้โดยสาร ข้าว และสัมภาระต่าง ๆ ในหมู่บ้านหนึ่งใกล้ลพียง อาชีพทางนี้ทราบรายได้เฉลี่ยแล้วคร่าว ๆ เดือนละ 15.54 บาท..."³

อย่างไรก็ดี ถึงแม้ว่าสังคมลพบุรีจะยอมรับความสำคัญของรถยนต์ที่มีต่อการคมนาคมขนส่ง แต่ในขณะเดียวกันรถยนต์ได้ก่อให้เกิดอุบัติเหตุบนท้องถนน นับเป็นอันตรายต่อชีวิตและทรัพย์สินต่าง ๆ ของราษฎรผู้ใช้รถใช้ถนน ดังปรากฏตามข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์ว่า อุบัติเหตุบนท้องถนนมีสาเหตุมาจากความประมาทของผู้ขับรถยนต์

"...สังเกตจากการวิ่งรถยนต์จากเด่นชัยไปเมืองแพร่ ซึ่งมีระยะทาง 25 - 27 กิโลเมตร เกือบเท่าจากลพบุรีไปเชียงใหม่ การวิ่งรถยนต์ของจังหวัดนี้ดูเป็นที่น่าเสียวอย่างยิ่ง เพราะเจ้าพ่อคนขับล้วนแต่เป็นหนุ่มคนองเสียโดยมาก..."⁴

¹ เสกียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "ประกาศกระแสพระบรมราชโองการให้ใช้พระราชบัญญัติรถจ้าง รถยนต์ และล้อเลื่อนในมณฑลพายัพ," เล่มเดิม. หน้า 318.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.4.4/3. บัญชีสัมภาระในครัวพลเรือนมณฑลพายัพ.

³ เจมส์ เอ็ม แอนดรูส์. เล่มเดิม. หน้า 204.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ ปีที่ 1 ฉบับที่ 3 วันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2470. หน้า 133. (ข่าวเบ็ดเตล็ด).

"...ผู้ขับรถยนต์โดยสารนอกจากรายนี้มีรถยนต์รับคนโดยสารหลายสิบหลังได้มี
อันตราย เนื่องจากคนขับรถยนต์ปราศจากความระวังถึงกับศาลาที่พักขาของไทย
ก็มี สิ่งเกิดคนขับรถยนต์มักจะทนจนเช่นเดินรถเร็วเกินขนาด อดมีมือให้
คนโดยสารแลคนเดินทางเห็น ทั้งมักคุยฮาบ้านรถ แล บางคนยังดื่มเหล้าอีก..."¹

การที่ราษฎรเพิ่มความนิยมในการใช้รถยนต์ยานพาหนะต่าง ๆ ทั้งรถยนต์นั่งส่วนบุคคล
รถยนต์บรรทุกได้ส่งผลทำให้เกิดธุรกิจต่อเนื่องเกี่ยวกับรถยนต์ เช่น อู่ซ่อมรถ ดังที่ กงสุล
อังกฤษได้รายงานว่า "...เชียงรายได้เปลี่ยนแปลงไปมากมาย...ขณะนี้เมืองที่ค่อนข้าง
จะเล็กคึก เนื่องจากมีคนเงินจำนวนมาก อีกทั้งร้านค้าของพวกเขา มีร้านอาหาร และแม้กระทั่ง
กำลังจะมีอู่ซ่อมรถขึ้น..."²

อาชีพการให้บริการอื่น ๆ ได้แก่ การเป็นคนรับใช้ตามบ้านของผู้มีฐานะมั่งคั่ง ดังที่
เจมส์ แอนดรูส์ ได้รายงานไว้ว่า "...ในหมู่บ้านลาปูนหาเงินได้มีชื่อน้อยจากการซักฟอกผ้า
และการรับใช้การงานทุกชนิดสำหรับครอบครัวที่อยู่นในเมือง..."³

นอกจากนั้นราษฎรบางคนยังประกอบอาชีพรับจ้างทำงานในอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นใหม่
อันเนื่องมาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ เช่น อุตสาหกรรมการทอผ้า ดังที่ เจมส์
แอนดรูส์ ได้รายงานไว้ว่า "...ความก้าวหน้าของเชียงใหม่ ลาปูนนั้น มีโฉมหน้าเป็นโรงงาน
ในอันเจ้าของงานคนหนึ่งมีเครื่องทอผ้าตั้งแต่สองถึงสิบห้าเครื่อง ใช้แรงงาน จ้างช่างทอผ้า
ทุกคนเป็นสตรีโกลี ๆ กับโรงงาน..."⁴

¹หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 วันที่
21 เมษายน พ.ศ. 2470. หน้า 85. (ข่าวเบ็ดเตล็ด).

²F O. 371/10351. Tour by Consul General Wood in North Western
Siam. (7 January - 16 February 1924).

³เจมส์ เอ็ม แอนดรูส์. เล่มเดิม. หน้า 206.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 182 .

ภาวะหนี้สินกับความทุกข์ยากของราษฎร

ภายหลังการหลุดพ้นจากพันธนาการของระบบไพร่และทาสแล้ว ราษฎรชาวล้านนา ต่างก็ทำมาหากินได้อย่างอิสระตามความสามารถ และความถนัดของตน แต่อย่างไรก็ดีราษฎรส่วนใหญ่อังเป็นชาวนาซึ่งมีฐานะยากจน ชาวนาบางส่วนมีการะหนี้สิน และประสบกับปัญหาไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง ภาวะฝนแล้ง การเรียกเก็บเงินรัชชูปการจากรัฐบาล ซึ่งสร้างความเดือดร้อนแก่ราษฎรเป็นอันมาก

ความเดือดร้อนอันเกิดจากการขาดที่ดินทำกินเป็นปัจจัยสำคัญปัจจัยหนึ่งที่ทาให้ราษฎรบางท้องที่อพยพออกจากถิ่นฐานเดิมของตนไปจับจองพื้นที่รกร้างว่างเปล่าในเขตเมืองอื่น ดังเช่น ใน พ.ศ. 2455 ราษฎรเมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง น่าน และแพร่ ได้อพยพครอบครัวไปทำมาหากินในเขตเมืองเชียงราย โดยเฉพาะที่เมืองเชียงแสน และเมืองฝาง เนื่องจาก "...ไม่มีที่ไรรนา หรือมีบ้างเล็กน้อย ทาได้ไม่พอกิน..."¹

นอกจากนั้นสภาวะทางธรรมชาติก็เป็นปัจจัยซึ่งสร้างความเดือดร้อนแก่ราษฎรเช่นกัน ดังเช่น ใน พ.ศ. 2462 ราษฎรเมืองแพร่ประสบกับภาวะฝนแล้ง การทำนาอาศัยน้ำฝนแต่อย่างเดียว ราษฎรบางครอบครัวจึงต้องอพยพไปอยู่จังหวัดอื่น²

ในบางท้องที่ราษฎรได้รับความเดือดร้อนจากการทำนาเพราะประสบปัญหาเรื่องดิน และทำนาไม่ได้ผล เนื่องจากต้องอาศัยน้ำฝนแต่เพียงอย่างเดียว จนถึงกับมีการทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา ดังเช่น ราษฎรตำบลห้วยยาบ ตำบลธิ ตำบลมะเขือแจ้ จังหวัดลำพูน รวม 1,170 คน ได้ร่วมกันทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาทางไปรษณีย์ ว่า

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/4. พระยาหมาวาณาคย์ กราบทูลสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอกรมหลวงปราจิณกิติบดี. ที่ 140/1631 ลงวันที่ 27 พฤษภาคม ร.ศ. 131.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/10. รายงานสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6. ลงวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ. 2463.

"...ที่นาของผู้เฒ่า...เป็นที่นาชนิดดินทรายขาวอยู่ใกล้ต้นเขา หานาไม่ได้
ผลเหมือนตาบอื่น ๆ อาศัยแต่น้ำฝนเท่านั้น เพราะไม่มีแม่น้ำลำคลองใด ๆ
ที่พอจะพาหยกน้ำเข้ามาได้...พวกผู้เฒ่าจึงขอพระมหากษัตริย์ตราอากร
ค่านา ลงคงเก็บเพียงไร่ละ 30 สดางค์ต่อปี..."¹

ความเดือดร้อนของชาวนามีสาเหตุจากสาเหตุต่าง ๆ ดังได้กล่าวแล้วเท่านั้นชาวนา
บางท้องที่ยังประสบปัญหา อันเกิดจากการเอารัดเอาเปรียบของพ่อค้าคนกลาง เพราะในการ
ซื้อขายข้าวนั้น ชาวนามักจะไม่ทราบราคาข้าวเปลือกในตลาดกรุงเทพฯ พ่อค้าคนกลางจึง
สามารถกำหนดราคาซื้อข้าวเปลือกได้ตามใจชอบ โดยการรับซื้อในราคาที่ต่ำกว่าราคาในท้อง
ตลาดเสมอ²

สำหรับสภาพการณ์การซื้อขายข้าวเปลือกระหว่างชาวนากับพ่อค้าคนกลางนั้น พ่อค้า
คนกลางมีโอกาสเอารัดเอาเปรียบชาวนาเสมอ ดังที่ ชิมเมอร์แมน ได้บรรยายเอาไว้ว่า

"...พ่อค้าข้าวเปลือกหรือพ่อค้าซึ่งตั้งร้านในท้องที่ต่าง ๆ เป็นผู้ให้ชาวนา
กู้เงิน และเรียกดอกเบี้ยในอัตราสูง...เจ้าหนี้ซึ่งเป็นจีน (ส่วนมาก) หรือ
ไทยมักจะเป็นพ่อค้าข้าวเปลือกด้วยในเวลาที่เกิดวิกฤตการณ์ข้าว เจ้าหนี้จะ
ออกไปในท้องที่ต่าง ๆ เพื่อกำหนดขั้นของข้าว และตั้งราคาข้าวเปลือกเอา
ตามชอบใจ สักที่ตางก็ต้องใช้สัจของเจ้าหนี้...เจ้าหนี้บางคนขายอาหาร
และของใช้ต่าง ๆ ตลอดจนเสื้อผ้าให้แก่ภักสิกรและลงบัญชีเป็นเงินกู้ไว้...
ชาวนาบางคนไม่ทราบว่าของของตนมีมูลค่าเท่าใด จะต้องคิดดอกเบี้ย

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 รล.20.5/7. ฎีกา
ราชวรจังหวัดลพบุรีขอพระมหากษัตริย์ค่านา. (23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2470 - 19
ตุลาคม พ.ศ. 2471).

²คาร์ล ซี ชิมเมอร์แมน. เล่มเดิม. หน้า 95.

ให้แก่มูลนายในการที่ซื้อเชื่อไว้เท่าใด และที่สุดไม่ทราบว่าจะเอาเปลือกของคน
ขายได้ราคาเท่าใด..."¹

ไม่เฉพาะแต่ชาวนาจะถูกพ่อค้าคนกลางเอารัดเอาเปรียบด้วยวิธีการต่าง ๆ แล้ว
ชาวนาบางคน เมื่อต้องการกู้ยืมเงินจากนายทุนก็มักจะไม่ได้รับความเป็นธรรมจากผู้ให้กู้
ยืมเงิน

ดังเช่น บริษัทอีสต์เอเชียติก เมืองเชียงราย ได้รับจํานองที่นา โดยให้ชาวนากู้เงิน
นางเงิน 6 บาท ต่อพื้นที่นา 1 ไร่ และมีเงื่อนไขว่าชาวนาผู้กู้ยืมเงินจะต้องขายข้าวแก่
บริษัทเท่านั้น ซึ่งเงื่อนไขดังกล่าวมีลักษณะเป็น "สัญญาคกข้าว"²

ชาวนาที่ยื่นยอมกู้ยืมเงินจากบริษัท เมื่อไม่มีเงินสดใช้คืนแก่ทางบริษัท บริษัทก็จะยึด
ที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ แล้วให้ชาวนาเจ้าของเดิมเช่าทำนาต่อไป ดังที่ผู้ว่าราชการจังหวัด
เชียงรายได้กราบทูลหม่อมอมรวงศ์วิจิตร พระราชวงศ์เธอพระองค์เจ้าทศศิริวงศ์ สมุหนายก
มณฑลพายัพ ความว่า

"...การที่บริษัทให้ราษฎรกู้เงินโดยมีเงื่อนไขว่าสัญญาบังคับให้ราษฎรจะต้อง
ขายข้าวให้แก่บริษัท...ราษฎรที่ใจเขลาเบาปัญญาเห็นว่าบริษัทให้กู้เงินโดยคิด
ดอกเบี้ยร้อยละ 1 นับว่าเป็นถูกกว่าที่อื่น จึงพากันมีความยินดีขอกู้ และนำ
เอกสารสำหรับที่นา และบ้านเรือน ไปมอบให้บริษัทไว้เป็นประกัน ส่วนเงินนั้น
ก็ใช้สอยไปนทางเป็นประโยชน์บ้าง ไม่เป็นประโยชน์บ้าง หมกคั่นไป ในที่สุด
ไม่มีเงินใช้คืนแก่บริษัท ๆ ก็ยึดที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์แล้วบริษัทกลับให้เจ้าของเดิม

¹คาร์ล ซี ชิมเมอร์แมน. เล่มเดิม. หน้า 109.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 พ.13/3. นายอำเภอ
เมืองพะเยา กราบเรียนหม่อมอมรวงศ์วิจิตร พระยาราชเดชวิจิตร ผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงราย.
ฉบับที่ 276/2638 ลงวันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2474.

เช่าอยู่ และเช่าหน้าค่อใบ โดยเก็บค่าเช่าเป็นเช้า คิดค่าเช่ามากกว่า
เก็บเป็นเงินตั้ง 2 - 3 เท่า เพราะเช่าราษฎรไม่เสียค่าเช่าเงิน..."¹

นอกจากการกู้ยืมเงินในลักษณะดังกล่าวแล้ว ชาวนาบางคนยังกู้ยืมเงินจากเพื่อนบ้าน
ในละแวกเดียวกัน หรือหากต้องการกู้ยืมเงินคราวละมาก ๆ แล้วก็จะกู้จากเจ้าหนี้ยในเมื่อง
จากการสำรวจของ ซิมเมอร์แมน พบว่าราษฎรในภาคเหนือได้กู้เงินจาก "...คหบดีชาวจีน
และไทย และพ่อค้าข้าว จะเพาะในจังหวัดเชียงใหม่ นอกจากผู้ให้กู้ดังกล่าวแล้วนั้นยังมี
ชาวยุโรป และธนาคารสยามกัมมาจล ซึ่งให้กู้เงินจำนวนมากอีกด้วย..."²

ซิมเมอร์แมน ได้สำรวจใน พ.ศ. 2473 พบว่า ครอบครัวชาวนาภาคเหนือมีหนี้สิน
ร้อยละ 18³ และมีชาวนาที่ไร้ที่ดิน ร้อยละ 27 เปรียบเทียบกับภาคกลางมีร้อยละ 36
ภาคใต้ ร้อยละ 14 และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ร้อยละ 18⁴

จะเห็นได้ว่าภายหลังที่ระบบเศรษฐกิจ มีการขยายตัวเป็นแบบการค้ามากขึ้น ซึ่งมีผล
ทำให้ราษฎรได้ปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตของตนให้เป็นแบบเพื่อขายเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะข้าวได้กลายเป็นพืช
เศรษฐกิจที่สำคัญของล้านนาในเวลาต่อมา ท่ามกลางสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไปเช่นนี้
ราษฎรส่วนใหญ่อซึ่งเป็นชาวนาได้ประสบกับความทุกข์ยาก เดือดร้อน อันเนื่อง
มาจากการถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้าคนกลาง และนายทุนอื่น ๆ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญปัจจัย
หนึ่งที่ทำให้ชาวนาบางส่วนยังคงมีฐานะยากจน มีการหนี้สินจนกระทั่งสูญเสียที่ดินของตนไป
ในที่สุด

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 พ.13/3. ผู้ว่าราชการ
จังหวัดเชียงราย กราบทูลมทวาทย์มาศย์โท พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าทศศิริวงศ์ สมุหเทศาภิบาล
มณฑลพายัพ. สืบที่ 2814/8093 ลงวันที่ 21 ตุลาคม พ.ศ. 2474.

²คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน. เล่มเดิม. หน้า 117.

³แหล่งเดิม. หน้า 111.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 18.

ความเดือดร้อนของชาวนาไม่เพียงแต่เกิดจากสาเหตุต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วเท่านั้น ชาวนาบางคนยังได้รับความทุกข์ยากจากสาเหตุอื่น ๆ อีก กล่าวคือ ในสภาวะที่เศรษฐกิจ กำลังมีการขยายตัวจากการผลิตเพียงเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการค้า มีการขยายพื้นที่ การปลูกข้าวออกไปอย่างกว้างขวาง ชาวนาบางคนจึงมีเงินจากการขายข้าว และนำเงินที่ได้มาจับจ่ายใช้สอยซื้อสินค้าต่าง ๆ โดยนิยมบริโภคสินค้าสำเร็จรูปมากขึ้น แทนการผลิตเอง หรือการแลกเปลี่ยนสินค้าที่ผลิตไม่ได้ ดังที่เคยเป็นมาแต่เดิม) การที่ราษฎรต้องพึ่งพาตลาด และพ่อค้าคนกลางมากขึ้นเช่นนี้ ในบางครั้งพ่อค้าคนกลางมักฉกฉวยโอกาสขึ้นราคาสินค้า อุปโภคบริโภคจากที่ซื้อขายกันตามราคาปกติ ดังปรากฏเป็นข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์ ว่า

"...ตั้งแต่ปลายเดือนมีนาคม พ่อพ่อค้ารู้ข่าวว่ารัฐบาลขึ้นภาษี ก็เลยขึ้นราคา ของในท้องตลาดหมด ถึงแม้ของนั้น เราจะเห็นมืออยู่ก่อนแล้วราคาของที่เคย เพียง 6 สตางค์ ขึ้นถึง 10 - 12 สตางค์...ว่าที่จริงการขึ้นราคาเอาเอง อย่างน่าเลียด โดยอ้างเหตุว่าภาษีแพงนี่คือการโก่งกันซึ่ง ๆ หน้า..."¹

นอกจากการบริโภคสินค้าในราคาแพงกว่าราคาปกติแล้ว ชาวนามักจะไม่ได้รับความ เป็นธรรมจากการแลกเปลี่ยนเงินตราอีกด้วย กล่าวคือ เมื่อธนบัตรมูลค่า 1 บาท ไปแลกเป็นเงินเหรียญสตางค์แดงแล้ว จะแลกได้ไม่ครบ 100 สตางค์เสมอ ดังปรากฏเป็น ข่าวในหนังสือพิมพ์ว่า "...เชียงใหม่ แลสาทูน 2 จังหวัดนี้ เบนจังหวัดที่แลกเปลี่ยนกว่า จังหวัดใด ๆ ...เนื่องด้วยเงิน 1 บาท แลกสตางค์ได้ไม่ถึง 100 อย่างมากเพียง 96 สตางค์..."² "...บางประชาราษฎรชาวจังหวัดเชียงใหม่...ธนบัตรฉบับละ 1 บาท

¹หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 วันที่ 11 เมษายน พ.ศ. 2470. ศรีคารม เขียนโดย "มัธยัสก์" หน้า 10.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.26.5 ก/15. จังหวัดเชียงใหม่. (หนังสือพิมพ์ไทยใหม่ ฉบับวันศุกร์ที่ 19/7/71).

ถ้าจะใช้จ่ายกับบรรดาแม่ค้าขายของเบ็ดเตล็ดตามตลาด (กาดมั่ว) แล้วจะถูกลดไม่เต็ม 100 สตางค์เลย อย่างที่ใช้นานอยู่เวลานี้ก็คือ 92 ถึง 98 สตางค์..."¹

จะเห็นว่าแม้ราษฎรจะพ้นจากพันธะของระบบไพร่และทาสแล้วก็ตาม หากแต่ยังประสบกับปัญหาต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วข้างต้น อันเป็นที่มาแห่งความทุกข์ยากเดือดร้อนของราษฎร นอกจากนั้นผู้เขียนเข้าใจว่าอุปนิสัยของราษฎรบางประการ เช่น ไม่กระตือรือร้น มีความพอใจในสภาพความเป็นอยู่ของตน การเล่นการพนัน ชอบดื่มสุรา ความไม่รู้จักประหยัดและอดออม ก็เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ราษฎรมีฐานะยากจน

หนังสือพิมพ์กรุงเทพ เดลิเมล์ ได้ลงข่าวการสัมภาษณ์ราษฎรที่ถูกจับกุม ซึ่งน่าที่จะสะท้อนความรู้สึกนึกคิดของราษฎรบางคนต่อการทำความเข้าใจกฎหมายว่ากระทำไปเพราะความยากจน

"...ราษฎรพวกที่ถูกจับตอบว่า การทำมาหากินเช่นว่าทำไร่สวน บุกผลไม้ ล้มลุกก็ไม่ได้ขาย อยากรับจ้างก็ไม่มีงานทำ ค้าขายอย่างอื่นก็ไม่ทัน...จึงจำเป็นต้องทำไปให้ได้เลี้ยงชีพวันนี้ 1 วัน 1 เท่านั้น เมื่อทำไปแล้ว เจ้าพนักงานจับไม่ได้ก็พอจะได้เงินไปเสียค่าปรับ แลค่าแรงบ้าง เมื่อเจ้าพนักงานจับได้เอาไปใส่ตาราง พอยังชั่วกว่าที่อยู่กับบ้าน ถึงเวลามิงานก็ทำไปตามหน้าที่ ถึงเวลากินก็ได้อิ่มอุ่น เจ็บป่วยก็มีแพทย์ไปตรวจรักษา ให้ยารับประทานอยู่เสมอ เงินค่าแรงค่ามาก็ไม่มีใครเร่ง แลไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปทำการ ไม่ต้องกระวนกระวายในการอื่น คิดๆดูคิดตารางยังมีสุขกว่าที่อยู่กับบ้านหลายสิบส่วน..."²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.26.5 ก/15.
จังหวัดเชียงใหม่. (หนังสือพิมพ์ศรีกรุง ฉบับวันศุกร์ที่ 19/1/72).

² หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. หนังสือพิมพ์กรุงเทพ เดลิเมล์ ฉบับวันอังคารที่ 5 สิงหาคม พ.ศ. 2456. หน้า 2 - 3.

อย่างไรก็ตามในทัศนะของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พระองค์ท่านทรงเชื่อมั่นในความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติที่ทาบทามคนไทยมีข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ ทั้งทรงเชื่อว่าไม่มีความยากจนอย่างแท้จริงในหมู่คนไทย หากแต่คนไทยที่อ้างว่าตนยากจนเนื่องจากขาดแคลนเงิน ซึ่งเกิดจากการใช้จ่ายที่สุรุ่ยสุร่ายเกินความจำเป็น ดังบทความเรื่องโคลนติดล้อของอัสวาทู ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของพระองค์ท่าน ตอนหนึ่ง

"...ส่วนชาวบ้านนอกของเรา ข้าพเจ้ายังขอยืนยันว่าเขาไม่จนเลย ที่เรียกว่าจนจริง ๆ นั้น ต้องถึงแก่ไร้สิ่งของอันจำเป็นที่จะยังชีวิตให้เบนไปได้ทีเดียว ชาวบ้านนอกของเรามาขัดสนในส่วนสิ่งของที่วุ่นนี้เลย เขาทั้งหลายมีที่อาศัยพออยู่ได้ มีที่ดิน ที่จะไถและเพาะปลูก มีเสบียงอาหารบริบูรณ์ตลอดปี มีหมู และเป็ดไก่เลี้ยงกิน และที่มีเกวียนแลสัตว์พาหนะก็มากจริงอยู่ตามปกติเขาไม่ค่อยจะมีเงิน แต่เงินก็ไม่เป็นของจำเป็นเลย สำหรับคนที่ปลูกเพาะอาหารกินเองได้ ส่วนเครื่องใช้สอยสำหรับซ่อมแซมเคหสถานบ้านเรือนหรือธรรมชาติ ก็จัดหาไว้ให้โดยบริบูรณ์ ส่วนสิ่งของที่เขาต้องการซึ่งมิได้เกิดขึ้นเองเขาปลูกไว้ในบ้าน เขาก็หาได้โดยแลกเปลี่ยนกัน เงินที่หาได้เขาก็ใช้เพื่อประโยชน์ 2 อย่างเท่านั้น (1) เสียภาษี (2) เล่นการพนัน ...คนที่ปรารถนถึงความจนมากที่สุดนั้น ต้องนับว่าเป็นคนที่ฝันไปว่าตัวจนเท่านั้น เขาจนด้วยเหตุที่เขาสุรุ่ยสุร่าย ใช้จ่ายในค่านุ่งห่มอันงดงามเกินกว่าความจำเป็น..."¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 น.20.11/9.

เรื่องโคลนติดล้อของอัสวาทู บท 7 ความจนไม่จริง. (28 เมษายน - 11 พฤษภาคม พ.ศ.2458).

4.3 ความสัมพันธ์ของกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ในสังคมล้านนา (พ.ศ. 2427 - 2476)

เมื่อรัฐบาลเข้ามาจัดการปกครองในดินแดนล้านนา ตั้งแต่ พ.ศ. 2427 เป็นต้นไปนั้น ลักษณะความสัมพันธ์ของกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ในสังคมล้านนายังคงอยู่ในรูปแบบที่ช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันระหว่างบุคคลสองฝ่ายที่มีฐานะต่างกัน และระหว่างบุคคลในกลุ่มเดียวกัน ซึ่งน่าจะมีผลต่อการเลื่อนฐานะทางสังคมของกลุ่มบุคคลต่าง ๆ โดยตรง ตลอดทั้งกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ในสังคมล้านนาจะมีความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจกันมากขึ้น ซึ่งจะมีผลทำให้เงินตรามีส่วนเข้ามามีบทบาทในการกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์แทนอำนาจบาบริซึ่งเคยเป็นมาแต่เดิม

ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับรัฐบาล

ถึงแม้ว่าการเข้ามาจัดการของรัฐบาลจะส่งผลทำให้มีการลดอำนาจของเจ้าผู้ครองนคร เจ้านายบุตรหลาน ทั้งในด้านการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป จนเกิดปฏิกริยาต่อต้านอำนาจรัฐ ดังเช่น กบฏพระยาปราบสงคราม พ.ศ. 2432 และกบฏเจ็ญเมืองแพร่ พ.ศ. 2445 เป็นต้นดังได้กล่าวแล้วในบทที่ 2

อย่างไรก็ตาม ภายหลังกบฏเจ็ญเมืองแพร่ เจ้าผู้ครองนคร เจ้านายบุตรหลานที่ยังคงมีตำแหน่งในราชการได้ให้ความร่วมมือช่วยเหลือในการสร้างสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ ด้วยดี ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่รัฐบาลได้ดำเนินการปราบปรามกบฏเจ็ญอย่างเฉียบขาด ประกอบกับภายหลังกบฏเจ็ญได้มีการปรับปรุงด้านการทหารให้มีประสิทธิภาพในการทหารมากขึ้น จึงทำให้เจ้านายพื้นเมืองหันมาร่วมมือและสนับสนุนการดำเนินงานของรัฐบาลอย่างเต็มที่ เพราะเห็นว่าการต่อต้านการปกครองไม่มีทางสำเร็จเลย

การที่เจ้านายพื้นเมืองให้ความช่วยเหลือราชการบ้านเมือง เป็นอย่างดียังเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่เจ้านายรับรู้ถึงผลประโยชน์ของการสร้างสรรค์ความเจริญให้แก่สังคมที่ตนจะได้รับร่วมกัน ดังที่ปรากฏในประกาศของกลุ่มเจ้านายพื้นเมือง และข้าราชการ ความว่า

"...ราชการที่ได้จัด...เป็นการเรียบริ้อยเจริญขึ้นเป็นลำดับมา...พลเมือง ก็ได้รับความบำรุงมีความสุขยิ่งขึ้น การเกาะปลูกท้าวหาเลี้ยงชีพในพื้นที่แล การค้าขายได้ผลทวีขึ้นเป็นอันมาก ส่วนการโยธาตกแต่งบ้านเมืองก็ได้จัด การสร้างท้าวขึ้นทูลนคร มีถนน สะพาน แลสถานที่ราชการ เป็นต้น เมื่อได้ เห็นความเจริญของราชการบ้านเมือง แลผลประโยชน์ของมหาชนพลเมือง เดินมาในทางที่ดีเช่นนี้ ก็เป็นที่หวังถึงความเจริญ ซึ่งจะมีจะ เป็นไปนภายหน้า ...เมื่อระลึกถึงเหตุผล ความเจริญทั้งหลายซึ่งได้เป็นมาแล้ว และจะเป็นต่อไป นั้น บรรดาเจ้านายแลข้าราชการตลอดจนราษฎรมีความรู้สึกระลึกถึงพระเดช พระคุณซึ่งทรงพระมหากรุณาโปรดให้จัดราชการบำรุงบ้านเมืองให้เจริญขึ้นโดย พระปรีชาญาณ เป็นที่ร่มเย็น แลเป็นความสุขสำราญแก่เจ้านาย ข้าราชการ แลประชาชนพลเมืองทั่วไป..."¹

ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงด้านการเมืองการปกครอง เจ้านายพื้นเมืองโดยเฉพาะ เจ้าผู้ครองนครนั้น ได้พยายามปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของตนให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยการสร้างสัมพันธภาพอันดีกับรัฐบาล ดังเช่น เจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต เจ้าผู้ ครองนครลำปาง ซึ่งได้รับการยกย่องชมเชยจากสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรง ราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ในที่ประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. 127 ความว่า

"...อนึ่งในที่นี้เจ้านายในมณฑลพายัพได้มาประชุมอยู่ด้วย ซึ่งกระทำให้บังเกิด ความยินดีโดยเฉพาะ เพราะจะกล่าวได้ว่าเจ้านายในมณฑลพายัพเดี๋ยวนี้มีความดีกับ เจ้านายมณฑลพายัพแต่ก่อนมาก คือว่า ในเวลานี้เจ้านายในมณฑลพายัพชอบคิด สนิทสนมกับกรุงเทพฯ แลสามารถในราชการมากขึ้น จึงได้ตั้งใจที่จะจัดทำ ราชการให้ดีขึ้นกว่าเดิม... การที่มีเจ้านายมณฑลพายัพมานั่งประชุมด้วยดังนี้

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "แจ้งความกระทรวงมหาดไทย," ใน ประชุมกฎหมายประจักษ์ เล่ม 18. หน้า 629.

เป็นประโยชน์มาก จะได้เห็นวิธีที่ปรึกษาหารือกันอย่างไร จึงต้องนับว่าป็น
เป็นวิเศษกว่าปีก่อน ซึ่งจะช่วยให้เกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองด้วยประการ
ฉนี้..."¹

นอกจากเจ้าบุฎาพยวงษ์มานิต จะได้รับการยกย่องในที่ประชุมเทศาภิบาลแล้ว
ในรายงานราชการมณฑลมหาสารคามของพระยาเพชรรัตนสงคราม สมุหเทศาภิบาล ก็ได้
ยกย่องชมเชยทั้งเจ้าบุฎาพยวงษ์มานิต และเจ้ามหาพรหมสุรธาดา เจ้านครน่าน ว่าเป็น
ผู้ทำคุณประโยชน์แก่บ้านเมือง และให้ความร่วมมือกับรัฐบาลด้วยดี

"...ข้าราชการแลเจ้านายในมณฑลนี้ เจ้าบุฎาพยวงษ์มานิต เจ้าผู้ครอง
นครลำปาง เป็นผู้ที่เราใจใส่ต่อราชการและเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อข้าราชการแล
ราษฎรไม่เหนียวแน่น ถ้ามีราชการ แม้จะต้องออกทรัพย์ไม่ว่ามากน้อยเท่าใด
ก็ไต่ช่วยเหลือให้การนั้นสำเร็จจบ เป็นผู้ที่พูดง่ายไม่ขัดขวางต่อราชการนำ
ชมเชย นอกจากเจ้าผู้ครองนครก็ยังมีเจ้าราชวงศ์อีกคนหนึ่งซึ่ง เป็นผู้มีหลักถาน
แลเอาใจใส่ต่อราชการดี..."

เจ้ามหาพรหมสุรธาดา เจ้าผู้ครองนครน่าน... แต่ก่อนเคยมีเสียงว่า
เป็นผู้ที่พูดง่ายมักจะมีความเห็นขัดขวางต่อปลัดมณฑลประจำจังหวัดอยู่บ้าง
บัดนี้เป็นผู้ที่มีอายุมากแล้วราชการบ้านเมืองก็เป็นไปตามที่ปลัดมณฑลประจำ
จังหวัดแลหัวหน้าแผนกราชการจะจัดทำโดยอนุมัติของมณฑลแลกระทรวง นอกจาก
เจ้าผู้ครองนครก็มีเจ้าราชวงศ์...ซึ่ง เป็นผู้มีหลักถานแลใจคออารีอารอน เอาใจ
ใส่ต่อราชการดี..."²

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11 / 11.
การประชุมเทศาภิบาล ครั้งที่ 1 ที่กระทรวงมหาดไทย. วันที่ 23 พฤศจิกายน ร.ศ.127.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.24/1. รายงาน
ราชการมณฑลมหาสารคามของพระยาเพชรรัตนสงคราม สมุหเทศาภิบาล. ลงวันที่ 20
กันยายน พ.ศ. 2464.

หากมองภาพรวมของสัมพันธภาพระหว่างกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองกับรัฐบาลในระยะตั้งแต่ พ.ศ. 2427 - 2476 แล้ว รูปแบบความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ยังคงปรากฏอย่างชัดเจน ซึ่งผู้เขียนขอยกตัวอย่างดังต่อไปนี้

เมืองเชียงใหม่ เจ้าราชวงศ์ได้ส่งนายวงศ์วัน บุตรชายลงมาศึกษาวิชาการอยู่ที่ กรุงเทพฯ โดยในระยะแรกอยู่ในความอุปถัมภ์ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี แต่ต่อมาได้พยายามขอลาถวายนายวงศ์วันไว้ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนครราชสีมา เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งพระองค์ก็ทรงยินดีที่จะรับไว้ในพระอุปถัมภ์ หากเจ้าราชวงศ์ได้พูดคุยตกลงกับพระราชชายาเธอเสียก่อน¹ อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้มีการถวายตัวหรือไม่

เมืองลำปาง เจ้าพรหมมาทิพงษ์ธาดา เจ้าผู้ครองนครลำปาง ได้ขอลาถวายบุตรชายหญิง รวม 4 คน ให้อยู่ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิธิตปรีชากร²

ความสัมพันธ์ในรูปอุปถัมภ์ที่เห็นได้อย่างชัดเจนยังมีอีกหลายกรณี ดังเช่น บุตรชายของเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต เจ้าผู้ครองนครลำปางองค์สุดท้าย ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังหลักฐานที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถได้ทูลพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ความว่า

"...ด้วยเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ที่เมืองนครลำปาง จึงได้นำเจ้าบุญส่งบุตรเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ มีพระราชดำรัสแก่ฉันว่า มีพระราชหฤทัยสงสารด้วยเป็นบุตรเจ้านครลำปาง ทรงพระราชวิตกเกรงว่าจะไม่ได้โอกาสเล่าเรียน

✓ 1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/127. พระยาศรีสุนทรเทพ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์. ที่ 311/4645 ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ. 120.

✓ 2 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/88. กรมหมื่นพิชิธิตปรีชากร กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5.

าให้เป็นประโยชน์แก่คนตามสมควรในเวลาเมื่อเติบโตขึ้น โปรดให้ฉันคิดอ่าน
เอามาส่งเข้าโรงเรียนวิชาวุธวิทยาลัย ซึ่งเป็นโรงเรียนหลวงสำหรับลูกผู้ดี
ถ้าหากเจ้าบุญส่งยังไม่ได้เล่าเรียนอักษรสมัยเบื้องต้นถึงขนาดจะเข้าโรงเรียน
วิชาวุธวิทยาลัยได้ในเวลานี้ ก็จะต้องพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับเลี้ยงไว้ใน
พระราชสำนักในระหว่างเรียนอักษรสมัยเบื้องต้นไปจนกว่าจะเข้าเป็นนักเรียน
ในโรงเรียนวิชาวุธวิทยาลัยได้ดังนี้ ... ด้วยเรื่องนี้มิใช่ราชการบ้านเมือง
เป็นการทรงพระกรุณาโดยส่วนพระองค์..."¹

ส่วนเจ้าบุญสารเสวตร์ บุตรชายคนโตของเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต ก็ได้รับพระมหา
กรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวให้รับราชการสนองพระเดชพระคุณด้วย
เช่นกัน²

นอกเหนือไปจากความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นที่พระมหากษัตริย์ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลต่อ
เจ้านายพื้นเมือง อันเป็นความสัมพันธ์อันรูปอุบถกันแล้ว ยังปรากฏหลักฐานซึ่งสะท้อนให้เห็นถึง
สัมพันธ์ภาพอันดีระหว่างพระมหากษัตริย์กับกลุ่มเจ้านายพื้นเมือง ดังเช่นในคราวที่พระบาท
สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ ใน พ.ศ. 2469
เมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึงเมืองเชียงใหม่ เจ้านายฝ่ายเหนือ อาทิเช่น เจ้ามหาพรหม
สุธาดา เจ้าผู้ครองนครน่าน เจ้าแก้วนารัฐ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ เจ้าจักรคำขจรศักดิ์
เจ้าผู้ครองนครลำพูน ได้เข้าเฝ้าถวายการต้อนรับด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ. 2.46/7.
ร่างลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพถวายพระราชสาส์น
เจ้าดารารัศมี. ลงวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2469.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ. 2.46/7.
นายบุญสารเสวตร์ ณ ลำปาง กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 7. ลงวันที่ 25 มิถุนายน
พ.ศ. 2470 และ ลงวันที่ 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2469.

³ จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2469. เล่มเดิม.

นอกจากกรณีตัวอย่างที่ยกมากล่าวข้างต้นแล้ว การที่เจ้าดารารัศมีได้รับการยกย่องให้เกียรติจากราชสำนักกรุงเทพฯ ให้ดำรงพระอิสริยยศเป็นพระราชชายาเธอ เจ้าดารารัศมีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีส่วนอย่างสำคัญที่ทำให้สัมพันธภาพระหว่างราชสำนักกรุงเทพฯ กับกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองเป็นไปด้วยดี ผู้เขียนเข้าใจว่าการที่เจ้านายพื้นเมืองมีสัมพันธภาพอันดี ตลอดทั้งได้รับการยกย่องจากราชสำนักกรุงเทพฯ ก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ช่วยยกระดับสถานะทางสังคมของเจ้านายพื้นเมือง

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับราษฎร

ราษฎรส่วนใหญ่เป็นชาวนาที่มีฐานะยากจน เมื่อประสบกับปัญหาความเดือดร้อนต่าง ๆ จึงเป็นหน้าที่ของรัฐบาลซึ่งจะต้องให้ความช่วยเหลือ ฉะนั้นความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับราษฎรจึงเป็นความสัมพันธ์ในรูปอุปถัมภ์ ซึ่งถือเป็นคุณธรรมสำคัญประการหนึ่งของผู้ปกครองที่จะต้องปฏิบัติต่อผู้อยู่ภายใต้การปกครอง

ในคราวที่ราษฎรได้รับความทุกข์ยากขัดสน อันเนื่องมาจากปัจจัยทางธรรมชาติได้แก่ ภาวะฝนแล้ง น้ำท่วม หรือได้รับภัยพิบัติอื่น ๆ จนกระทั่งราษฎรประสบกับความเดือดร้อน ไม่มีอาหารรับประทาน หรือไม่มีเงินเสียค่าภาษีรัชชูปการ รัฐบาลได้ให้ความช่วยเหลือเพื่อผ่อนคลายความทุกข์ยากของราษฎร ดังเช่น ใน พ.ศ. 2460 เกิดน้ำท่วมครั้งใหญ่ เป็นผลให้ชาวนาประสบปัญหาการขาดแคลนข้าวบริโภครัฐบาลได้ให้ความช่วยเหลือในลักษณะดังต่อไปนี้

1. รัฐบาลจ่ายข้าวให้แก่คนยากจน อดอาหาร
2. รัฐบาลให้กู้เงินแล้วเรียกคืนเมื่อเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว
3. รัฐบาลจัดข้าวมาจำหน่าย
4. รัฐบาลจ่ายข้าวหรือให้เงินแล้วให้ทำนตามราคาส่งของ หรือเงินตรา
5. รัฐบาลแจกสิ่งของแก่ชาวนา¹

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ค.1/47. รายงานการประชุมพิเศษของคณะกรรมการ เรื่องการช่วยเหลือราษฎรผู้ได้รับความลำบากเสียหายเพราะอุทกภัย. วันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2460.

ลักษณะการช่วยเหลือโดยการจัดหาข้าวไปแจกจ่ายหรือขายให้แก่ราษฎร เมื่อราษฎรประสบปัญหาการขาดแคลนข้าวบริโภค รัฐบาลได้ถือเป็นนโยบายที่ต้องปฏิบัติเพื่อบรรเทาความเดือดร้อนของราษฎร ดังเช่นระหว่าง พ.ศ. 2462 - 2463 มณฑลมหาสารคามประสบกับภาวะฝนแล้ง การทำนาไม่ได้ผล ราษฎรจึงอพยพครอบครัวไปอยู่ในท้องที่อื่นซึ่งอุดมสมบูรณ์กว่า เช่น เชียงราย และพะเยา เป็นต้น รัฐบาลได้ให้ความช่วยเหลือโดย "...ผู้ที่มิกล้าพึ่งทรัพย์พอซื้อได้ก็ซื้อมาขายให้แต่เท่าทุน...ผู้ที่มีหลักถ่านแลหลักทรัพย์แต่หากไม่มีเงินจะซื้อหา ก็จ่ายให้ยืม...ผู้ที่ไม่มีทรัพย์สมบัติเป็นคนยากจนอนาถาก็จ่ายให้เบรทาน..."¹

สำหรับความเดือดร้อนของราษฎรในมณฑลพายัพนั้น ในระหว่าง พ.ศ. 2468 - 2469 ราษฎรในท้องที่อำเภอฮอดและอำเภอจอมทอง เขตเมืองเชียงใหม่ ขาดแคลนข้าวบริโภค สมุหเทศาภิบาลจึงได้สั่งจ่ายเงินเพื่อซื้อข้าวส่งไปช่วยเหลือราษฎร "...แล้วให้หามาส่งใช้ภายหลังรวม 2 อำเภอ มีคนที่ต้องอดอยาก ในปี พ.ศ. 2468 ประมาณ 1,479 คน พ.ศ. 2469 ประมาณ 3,685 คน สิ้นเงิน 6,000 บาท ในที่สุดไม่มีทางที่จะเรียกเงินนั้นส่งคืนให้ครบถ้วนได้..."²

นอกเหนือไปจากลักษณะความช่วยเหลือดังกล่าวแล้ว เมื่อชาวนาประสบปัญหาภาวะฝนแล้ง พื้นที่นาเป็นที่ดอนหรือกันดารน้ำ การทำนาไม่ได้ผล รัฐบาลก็จะผ่อนผันแก่ราษฎรโดยการยกเว้นเงินอากรค่านา หรือการลดอัตราค่านาในบางปี ดังเช่น ใน พ.ศ. 2455 รัฐบาลได้ยกเว้นการเก็บเงินอากรค่านาแก่ราษฎรในเขตเมืองเชียงใหม่ ตำบลบวกค้าง รวมเนื้อที่ 799 ไร่ 1 งาน 88 วา เงินอากร 395 บาท 4 สดางค์ ในเขตเมืองลำพูน ตำบลบ้านธิ บ้านกลาง มะเขือแจ้ ห้วยยาบ รวมเนื้อที่ 4,130 ไร่ เงินอากร

✓¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.5/622.
รองอำมาตย์เอก ขุนวิเศษกิจเกษมกรมหมื่นมหาสารคาม กราบทูลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา. ลงวันที่ 7 ธันวาคม พ.ศ. 2463.

✓²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.30/7. พระวรวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าศุภโยคเกษม กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 7. สำเนาที่ 2181 ที่ 74/7237 ลงวันที่
 7 กรกฎาคม พ.ศ. 2471.

2,062 บาท ในเขตเมืองแพร่ ตำบลแม่หล่าย แม่คำ วังธง วังหงษ์ ท่าข้าม น้ำชา บ้านทุ่ง ทุ่งไร่ ไร่ รามเนื้อที่ 934 ไร่ เงินอากร 568 บาท เนื่องจากประสบปัญหาฝนแล้ง และพื้นที่นาเป็นที่ดอน¹ ใน พ.ศ. 2456 รัฐบาลก็ได้ยกเว้นการเก็บเงินอากรค่านาแก่ราษฎร ในท้องที่อำเภอเมือง เมืองลำพูน อำเภอเมือง อำเภอป่าตัน อำเภอสบยา เมืองลำปาง อำเภอแม่ฮ่องสอน เมืองเชียงใหม่ รวมเนื้อที่ 10,045 ไร่ 1 งาน 87 วา เงินอากร 4,227 บาท 73 สตางค์ เนื่องจากประสบปัญหาภาวะฝนแล้ง ราษฎรทนาไม่ได้ผล²

นอกจากการยกเว้นเงินอากรค่านาในกรณีที่ราษฎรได้รับความเดือดร้อนแล้ว รัฐบาลยังได้พิจารณาลดอัตราค่านาในบางท้องที่ ซึ่ง "...เป็นท้องที่กั้นการ การทนามาราษฎรทำได้ผลแต่เพียงบริโภคเท่านั้น ไม่ถึงกับซื้อขายเป็นอาณานิคมประโยชน์..."³ ดังเช่นการลดอัตราค่านาในตำบลเมืองแหง อำเภอเชียงดาว เมืองเชียงใหม่ ลงคงเก็บเพียงไร่ละ 25 สตางค์ นั้น ตั้งแต่ พ.ศ. 2454 เป็นต้นไป⁴

ในบางท้องที่เมื่อชาวนาทนาได้ผลผลิตน้อย ไม่เพียงพอสำหรับการบริโภคในบ้านเมือง รัฐบาลก็ได้ให้ความช่วยเหลือด้วยการห้ามนำเข้าข้าวจากท้องที่ซึ่งขาดแคลนข้าวบริโภคไปจำหน่ายยังท้องที่อื่น ดังปรากฏหลักฐานว่า "...ในรัตนโกสินทรศก 129 ราษฎรในท้องที่อำเภอชุมพล และอำเภอเมือง ฯ แม่ฮ่องสอน...ทนาได้เข้าน้อย ถ้าราษฎรที่มีเข้าอยู่จำหน่าย

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "ประกาศ ยกเว้นเงินอากรค่านา พ.ศ. 2455 บางตำบลในเขตแขวงเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำพูน และเมืองแพร่," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 26. หน้า 324 - 325.

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "ประกาศ ยกเว้นเงินอากรค่านา พ.ศ. 2456 บางอำเภอในมณฑลพายัพ, ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 27. หน้า 372 - 373.

³ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม. "ประกาศ ลดอัตราค่านาในตำบลเมืองแหง แขวงเมืองเชียงใหม่," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 25. หน้า 8.

⁴ แหล่งเดิม.

เข้าไปเสียต่างเมืองแล้วเข้าจะไม่เพียงพอ ซื่อซายกันในพื้นที่เมืองได้..."¹ รัฐบาลจึงประกาศ "...ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดจำหน่ายหรือพาเข้าออกจากท้องที่อำเภอขุนยวม แลอำเภอเมืองแม่ฮ่องสอน ไปต่างเมืองจนกว่าจะได้เข้าใหม่..."²

เป็นที่น่าสังเกตว่าการที่ชาวนาได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลด้วยวิธีการดังกล่าวแล้ว เป็นเพียงการผ่อนปรนเพื่อบรรเทาความเดือดร้อนของชาวนาซึ่งเป็นการแก้ไขเฉพาะหน้า มากกว่าการแก้ไขปัญหาระยะยาวหรือแก้ไขปัญหาด้านเหตุ ซึ่งปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นผลให้ชาวนาได้รับความทุกข์ยากเกิดความอึดอัดขัดสนชาวนาบริโภคจนบางครั้ง ถึงกับต้องรับประทานกล้วย กลอย และพืชผักเป็นอาหารแทนการบริโภคข้าว³

ในช่วงทศวรรษ 2470 เมื่อเกิดปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกและส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจของประเทศไทย ซึ่งมีผลให้ราคาข้าวตกต่ำลงอย่างรวดเร็ว ชาวนาจึงเป็นกลุ่มที่ได้รับความเดือดร้อนมากกว่ากลุ่มบุคคลอื่น ๆ โดยเฉพาะชาวนาที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง ต้องเช่าที่ดิน ทั้งนี้เพราะต้องแบกรับภาระในเรื่องภาษีอากรต่าง ๆ ค่าเช่าที่ดิน เงินรัชชูปการ ตลอดจนทั้งปัญหาเรื่องราคาลินค้าอุปโภคบริโภคที่มีราคาสูงตามไปด้วย ในสภาพการณ์เช่นนี้รัฐบาลก็ได้นำความช่วยเหลือบรรเทาความเดือดร้อนของชาวนา ดังเช่น "...ลดค่านาเรียกน้อยลงกว่าแต่ก่อน และลดราคาเงินบาทให้ราษฎรซื้อข้าวได้ผลประโยชน์มากขึ้น เป็นต้น..."⁴

จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ในรูปอุปถัมภ์ดังกล่าวแล้วเป็นความสัมพันธ์ในแง่ของนโยบายของรัฐบาล ซึ่งมีผลทำให้ราษฎรชาวล้านนา เกิดความรู้สึกว่าเป็นพลเมืองของรัฐอย่างแท้จริง

¹เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม, "ประกาศ ห้ามมิให้จำหน่ายหรือพาเข้าในอำเภอขุนยวม แลอำเภอเมือง ฯ แม่ฮ่องสอน ออกไปต่างเมือง," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 24. หน้า 84.

²แหล่งเดิม.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.30/7. เล่มเดิม.

⁴เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม, "ประกาศเรื่องความอึดอัด ผิดเคือง," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 45. หน้า 119 - 122.

ทั้งมีส่วนอย่างสำคัญที่ทำให้นโยบายรวมดินแดนล้านนา เข้าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักร กระทำได้เป็นผลสำเร็จ

สำหรับความสัมพันธ์ในรูปแบบของผู้ใหญ่ ให้ความอุปการะหรือช่วยเหลือผู้น้อยเป็น การส่วนตัว หรือความสัมพันธ์ในรูปแบบที่เน้นยังคงมีอยู่ในสังคมล้านนา อันสะท้อนให้เห็นถึง ลักษณะความสัมพันธ์เดิมแบบขุนนาย-ไพร่ ยังคงหลงเหลืออยู่ในจิตสำนึกของราษฎร ดังกรณี ตัวอย่างต่อไปนี้

ที่เมืองเชียงใหม่ หลวงโยนการพิจิตร (มองปิ่นโย อุบโยคิน) ขอฎีเงินจำนวน 250,000 บาท จากรัฐบาลเพื่อลงทุนประกอบการค้าขาย¹

ส่วนที่เมืองเชียงราย นายเคาเคง แซ่ซู้ อายุ 25 ปี ตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลยวง อำเภอยางคำ ได้มีจดหมายกราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงราชานุภาพ เพื่อขอถวายตัวเป็นข้าในพระองค์ท่าน ความว่า

"...ด้วยข้าพระพุทธเจ้า ตั้งร้านประกอบการค้าขายของต่าง ๆ อยู่ที่จังหวัด
นี้มาช้านาน แต่ข้าพระพุทธเจ้ายังหาไม่เจ้านายที่จะเป็นที่พึ่งที่เคารพไม่
ด้วยเหตุนี้ข้าพระพุทธเจ้าขอพระบารมีปกเกล้าเป็นที่พึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าขอ
ถวายตัวเป็นข้าอยู่ในใต้ฝ่าพระบาท เพื่อเป็นเกียรติยศแก่ข้าพระพุทธเจ้าต่อไป
ภายหน้า..."²

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ค.12.3/15.
หลวงโยนการพิจิตรขอฎีเงิน. ลงวันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2466.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.33/1.
จดหมาย นายเคาเคง แซ่ซู้ กราบทูล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงราชานุภาพ.
ลงวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2471.

ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับราษฎร

ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายพื้นเมืองกับราษฎรเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญ ภายหลังที่รัฐบาลได้เข้ามาจัดราชการใน พ.ศ. 2427 เพราะมีการโอนสังกัดไพร่มาขึ้นกับ กรมมหาดไทยและกรมทหาร ซึ่งมีผลให้อำนาจในการควบคุมกำลังคนของมูลนายหมดสิ้นไป อย่างไรก็ดีตามเข้าใจว่าลักษณะความสัมพันธ์แบบมูลนายไพร่ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในระบอบอุปถัมภ์ ยังคงมีอยู่โดยเฉพาะเจ้านายที่มีบริวารรับใช้ หรือผู้ที่เคยอยู่ภายใต้สังกัดมาก่อน

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับราษฎรทั่วไปนั้น เข้าใจว่าอิทธิพลของความเป็น เจ้ายังคงมีอยู่ในจิตสำนึกของราษฎรโดยทั่วไป แต่คงจะเริ่มลดน้อยลงไป ดังจะเห็นได้จากการที่เจ้านายบางคนไม่สามารถเรียกเก็บค่าใช้น้ำจากเหมืองฝายที่ตนได้ลงทุนขุดอีกต่อไป

"...ครั้นเมื่อเจ้าหมดอำนาจ ๗ ไปตกอยู่แก่รัฐบาลแล้ว...ราษฎรเห็นว่า ไม่ต้องจะเกรงกลัวเจ้าอีกต่อไป ดังเช่นในกาลก่อนแล้ว บางเจ้าพวกได้ เพิกเฉยเสียมิได้หน้าที่จะเสียเงินนี้ ...เป็นธรรมดาอยู่เองเจ้าก็จะ พยายามที่จะยึดถืออำนาจเดิมของคน แต่ก็ทำได้โดยที่ไว้ว่างแก่ความสวามิภักดิ์ เลื่อมใสศรัทธาของคนเท่านั้น..."¹

จะเห็นว่าเจ้านายบางคน ไม่สามารถใช้อำนาจหรืออิทธิพลที่ตนเคยมีอยู่แต่เดิมได้ อีกต่อไป อย่างไรก็ดีอำนาจของการบาปบุญประเวศน์ต่อสังคมแล้ว ราษฎรบางท้องถิ่นยังคงให้ความร่วมมือช่วยเหลือเจ้าผู้ครองนคร ดังเช่น ใน พ.ศ. 2457 ที่เมืองลำปาง เจ้าบุญวาทย์ วงษ์มานิต เจ้าผู้ครองนคร พร้อมด้วยข้าราชการ พ่อค้าและราษฎร ได้ร่วมกันบริจาคทรัพย์ เป็นจำนวนเงิน 2,363 บาท 85 สตางค์ เพื่อจัดคอมโพ และจัดจ้างคนทำความสะอาดบริเวณ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1/1854. บรรณกิจ จดหมายเหตุที่มาจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เรื่องจ่ายเงินค่าธรรมเนียมทนายความในคดี วิวาทเรื่องเหมืองฝายที่จังหวัดเชียงใหม่.

ตลาดในตัวเมืองลำปาง¹ ส่วนที่เมืองลำพูน ใน พ.ศ. 2465 เจ้าผู้ครองนครพร้อมด้วย
เจ้านาย ข้าราชการ พ่อค้า และราษฎร ได้ร่วมบริจาคเงิน จำนวน 1,458 บาท 13
สตางค์ จัดสร้างที่ทำการโศกสภา 1 หลัง²

หากพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับราษฎรแล้ว เข้าใจว่าลักษณะความ
สัมพันธ์ในรูปแบบอุปถัมภ์ที่เคยเป็นมาแต่เดิมยังคงมีอยู่ในสังคมล้านนา ซึ่งเห็นได้อย่างชัดเจน
ในกรณีของเงินเต็ง ที่พยายามสร้างความสัมพันธ์เป็นการส่วนตัวกับเจ้าผู้ครองนคร จนมีความ
ใกล้ชิดสนิทสนมเป็นพิเศษ ดังที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนครสวรรค์เทพพภาพ กราบ
บังคมทูลรัชกาลที่ 5 ความว่า

"...เงินเต็งชอบพบกับเจ้าราชบุตรมากจนถึงเจ้าราชบุตรจัดเรือนของ
เจ้าราชบุตรให้เงินเต็งพัก และพระเจ้านครเชียงใหม่รับรองเงินเต็งเหลือเกิน
จนถึงเชิญให้รับพระราชนิพนธ์อาหารร่วมกับพระเจ้านครเชียงใหม่และเจ้านาย
บุตรหลาน...ความประพฤติดของเงินเต็งในเวลาที่อยู่เมืองเชียงใหม่เวลานี้
เงินเต็งเป็นคนใจคอเอื้อเฟื้อกว้างขวาง จีน ลาว ในพื้นบ้านเมืองไปมาหาสู่
เยี่ยมเยียนมิได้ขาด ส่วนเจ้านายท้าวพระยาเชียงใหม่ เงินเต็งแจกปันเงิน
เป็นรางวัลไปรับปรายหาคนละมากบ้างน้อยบ้าง มีตั้งแต่คนละ 5 รูเปีย
ถึงคนละ 400 บาท เจ้านายท้าวพระยารับรองเงินเต็งโดยกวาดขันแข็งแรง
อย่างกว่าเงินธรรมดา...อนึ่งเงินเต็งว่า เงินเต็งได้จัดการรับรองอุดหนุน
พระเจ้านครเชียงใหม่ ในเวลาที่พระเจ้านครเชียงใหม่มาอยู่กรุงเทพ

✓ 1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.12.2/12.
พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระกำแพงราชานุภาพ ทูลพระเจ้าย้ายเธอกรมหลวงปราจิณกิติบดี.
ที่ 275/9849 ลงวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2457.

2 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.12.3/8.
สร้างโศกสภาจังหวัดลำพูน. ที่ 137/8360 ลงวันที่ 12 ธันวาคม พ.ศ. 2465.

ทั้งได้ทำบ้านให้คิดเงินที่ได้ออกไปประมาณ 50,000 รูเปีย ...” 1.

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่กับจีนต่งนั้นเป็นไปนารูปของการช่วยเหลือเสริมให้จีนต่งได้เป็นเจ้าภาชีนายอากรผูกขาดภาษีหลายประเภทในเมืองเชียงใหม่ อันเป็นความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์

นอกจากกรณีจีนต่งแล้ว จีนเอี้ยวชี่ เจ้าภาชีนาเมืองนครลำปางก็ได้พยายามที่จะเข้าไปมีบทบาทในการเก็บภาษีค่านาเมืองน่าน โดยการประมูลให้เงินแก่รัฐ 30,000 รูเปีย ข้าว 18,000 ถัง ทั้งยังจะสร้างหอคำ (คุ้ม) ให้เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เจ้านครน่าน อีก 1 หลัง ด้วย²

จะเห็นได้ว่าภายหลังการเข้ามาจัดราชการของรัฐบาลใน พ.ศ. 2427 ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายและราษฎรในรูปของระบบอุปถัมภ์ยังคงมีอยู่ในสังคมล้านนา หากแต่ภายหลังการจัดกรปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ. 2442 เข้าใจว่าบทบาทของเจ้านายที่มีต่อราษฎรในรูปของการช่วยเหลือเกื้อกูลกันอันเป็นลักษณะของความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์คงจะลดลงไปจากที่เคยเป็นมาแต่เดิม เพราะเจ้านายเริ่มหมดบทบาทและอิทธิพลในการปกครองจนมีฐานะ เป็นเพียงข้าราชการของรัฐเท่านั้น

ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับราษฎรที่เห็นได้คือลักษณะหนึ่งก็คือความสัมพันธ์ในรูปแบบของความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจ กล่าวคือ เมื่อระบบเศรษฐกิจมีการขยายตัวเป็นแบบการค้ามากขึ้น ข้าาได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของล้านนา มีการขยายพื้นที่การปลูกข้าวออกไปอย่างกว้างขวาง เจ้านายที่มีที่นาเป็นจำนวนมากมักจะให้ชาวนาเช่าที่นาในที่นาของตนโดยเก็บค่าเช่าเป็นเงิน หรือผลผลิตข้าว ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายและราษฎร ในอีก

1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4 / 7. .
เรื่องจีนต่งทำภาษีอากรเกี่ยวกับราชการทางเมืองนครเชียงใหม่. (27 ธันวาคม
ร.ศ. 113 - 30 มิถุนายน ร.ศ. 114)

2 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/59.
เรื่องภาษีอากรต่าง ๆ ทางลาวเฉียง. ลงวันที่ 20 มกราคม ร.ศ. 113.

ลักษณะหนึ่ง โดยปรับเปลี่ยนรูปแบบจากความสัมพันธ์เดิมแบบมูลนาย-ไพร่ ซึ่งเจ้านายได้อาศัยแรงงานไพร่ในสังกัดในการทำงานส่วนตัวให้มูลนายมาเป็นความสัมพันธ์โดยอาศัยการได้รับผลประโยชน์ตอบแทนกันเป็นมูลค่าของเงินมากขึ้น

ความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจ ซึ่งเห็นได้อย่างชัดเจนความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของที่ดินกับผู้เช่า ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าคนกลางกับชาวนาอาจก่อให้เกิดการเอารัดเอาเปรียบระหว่างบุคคลสองฝ่ายอันเป็นผลทำให้ชาวนาและผู้เช่าที่นาต้องยากจน มีภาระหนี้สิน จนกระทั่งอาจสูญเสียที่นาของตนในที่สุด

ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเจ้านายพื้นเมือง

ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเจ้านายพื้นเมือง เมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ และน่าน เป็นความสัมพันธ์กันในฐานะเครือญาติ โดยเฉพาะกลุ่มเจ้านายเมืองเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง นั้นสืบเชื้อสายมาจาก เจ้าเจ็ดตน ซึ่งได้กล่าวแล้วในบทที่ 1

ความสัมพันธ์ในฐานะเครือญาติของกลุ่มเจ้านายเมืองเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง เห็นได้จากกรณีตัวอย่างเช่น ในคราวปลงศพเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิต เจ้าผู้ครองนครลำปาง องค์สุดท้าย พระราชชายาเจ้าดารารัศมี พร้อมด้วย เจ้าแก้วนริศ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ เจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เจ้าผู้ครองนครลำพูน และเจ้าราชวงศ์เมืองลำปาง ได้ร่วมกันเป็นธุระช่วยจัดการปลงศพของเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิตอย่างสมเกียรติยศเจ้านายฝ่ายเหนือ¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.46/8.

พระราชชายาเจ้าดารารัศมี กราบทูล กรมพระดํารงราชานุภาพ. ลงวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2469 และ เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.30/3. กรมหลวงดํารงราชานุภาพกราบทูล สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอกรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. ลงวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2469.

ในคราวที่รัชกาลที่ 7 เสด็จประพาสเมืองต่าง ๆ ในล้านนา ใน พ.ศ. 2469 เมื่อพระองค์เสด็จถึงเมืองเชียงใหม่ เจ้านายฝ่ายเหนือ อาทิเช่น เจ้ามหาพรหม สุรธาดา เจ้านครน่าน เจ้าแก้วนารัฐ เจ้าจักรคำขจรศักดิ์ และเจ้านายท่านอื่น ๆ ได้พร้อมใจกันถวายการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติ

นอกจากนั้นการที่เจ้านายมีการแต่งงานในสายสกุลเดียวกัน เช่น การแต่งงานระหว่างสกุล ณ เชียงใหม่ กับสกุล ณ เชียงใหม่ หรือการแต่งงานระหว่างสายสกุลของแต่ละเมือง เช่น การแต่งงานในสายสกุล ณ เชียงใหม่ กับ ณ ลำพูน ก็มีส่วนทำให้เกิดกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองมีสัมพันธภาพอันดีต่อกันด้วย

จะเห็นได้ว่าเจ้านายพื้นเมืองของแต่ละเมืองต่างก็มีสัมพันธภาพอันดีต่อกัน ซึ่งเป็นลักษณะของความสัมพันธ์กันทางเครือญาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้รับการเคารพนับถือจากเจ้านายพื้นเมืองว่าเป็นเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ที่ได้ให้ความอุปถัมภ์เจ้านายอื่น ๆ อาทิเช่น การช่วยเหลือเจ้าพรหมมา ณ เชียงใหม่ ให้ได้ไปศึกษาวิชากลกิรรม ที่โรงเรียนฝึกหัดครูกลกิรรม ทับทาวง จังหวัดสระบุรี¹ นอกจากนั้นยังได้อุปถัมภ์เจ้านายอื่น ๆ ได้แก่ เจ้าเรณูรรรณากับเจ้ากาวิละวงศ์ รวมทั้งเจ้าลัดดาฯ ณ เชียงใหม่²

กล่าวโดยสรุปแล้วความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่สำคัญในสังคมล้านนา ก่อน พ.ศ. 2427 ยังคงมีความสำคัญในสังคมล้านนามาโดยตลอด อาทิเช่น ระบบอุปถัมภ์ระหว่างพระมหากษัตริย์หรือเชื้อพระวงศ์ กับเจ้านายพื้นเมือง ระบบอุปถัมภ์ระหว่างเจ้านายพื้นเมืองกับราษฎร เป็นต้น

ระบบอุปถัมภ์เป็นผลดีในแง่ที่ก่อให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างผู้ใหญ่กับผู้ผู้น้อย ในอีกด้านหนึ่งระบบอุปถัมภ์ก่อให้เกิดระบบพรรคพวกในวงการต่าง ๆ โดยเฉพาะวงการราชการ

✓ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ศธ.61.1/12.

ธรรมการมณฑลพายัพ เรียบน เจ้ากรมวิสามัญศึกษา กระทรวงธรรมการ. ที่ 120/1702

ลงวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2472.

²ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 1. หน้า 31- 32.

เป็นต้น ซึ่งน่าจะมีผลต่อการเลื่อนฐานะทางสังคมของกลุ่มบุคคลต่าง ๆ โดยตรง และมีผล
ทำให้บุคคลต่าง ๆ ขาดความกระตือรือร้นในการปรับเปลี่ยนสถานะด้วยความรู้ความสามารถ
ของตนเอง เพราะคอยมุ่งหวังความช่วยเหลือจากบุคคลอื่น ๆ อีกทั้งยังเป็นการเอาใจเอาเปรียบ
บุคคลอื่นที่มีความสามารถแต่ขาดผู้สนับสนุน

ความสัมพันธ์อีกลักษณะหนึ่งที่เป็นความสัมพันธ์กันระหว่างบุคคลในสังคมในลักษณะ ของ
ความสัมพันธ์อันเชิงเศรษฐกิจ ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจที่
เป็นแบบการค้ามากขึ้น จึงส่งผลให้เงินตราได้เข้ามามีบทบาทในการกำหนดรูปแบบความ
สัมพันธ์แทนอำนาจบาที่มีที่เคยเป็นมาแต่เดิม

สรุป

การเปลี่ยนแปลงสภาพและบทบาทของเจ้านายและราชบุตร ยังผลให้เกิดการ
เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อระบบเศรษฐกิจมี
การขยายตัวมากยิ่งขึ้น ทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนเมือง บริเวณตัวเมืองกลายเป็น
แหล่งรวมของความเจริญด้านต่าง ๆ นอกจากนั้นราชบุตรที่อาศัยอยู่บริเวณตัวเมือง และ
เขตใกล้เคียงยังได้รับอิทธิพลจากกระแสวัฒนธรรมตะวันตกที่หลั่งไหลจากกรุงเทพฯ มาสู่
สังคมล้านนามากขึ้น

สำหรับความสัมพันธ์ของกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ในสังคมนั้น ความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์
ยังคงมีความสำคัญในสังคมล้านนามาโดยตลอด

บทสรุป

สังคมล้านนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นสังคมที่มีเจ้าผู้ครองนคร เจ้านาย ขุนนาง ไพร่ ทาส และพระสงฆ์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของโครงสร้างทางสังคม ซึ่งชนชั้นต่าง ๆ เหล่านี้ต่างก็มีความสัมพันธ์กันตามบทบาทและหน้าที่ของคนในสังคม

เจ้าผู้ครองนครและเจ้านายเป็นกลุ่มบุคคลที่มีสถานะทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมสูงสุด โดยมีฐานะเป็นชนชั้นผู้ปกครองที่มีอำนาจในการบริหารบ้านเมือง การพิจารณาตัดสินคดีความต่าง ๆ มีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินการพาณิชย์ การจัดเก็บภาษีอากร ตลอดจนการใช้นางงานไพร่ และทาสในสังกัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าผู้ครองนคร มีฐานะประดุจ "เจ้าชีวิต" ของทุกคนในสังคม เพราะมีอำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครองบ้านเมืองอย่างเต็มที่ ทั้งที่ดินแดน ล้านนามีฐานะเป็นเมืองประเทศราชของราชอาณาจักรสยาม เจ้าผู้ครองนครมีพันธะเพียงการส่งเครื่องราชบรรณาการ และให้ความช่วยเหลือในยามที่ราชสำนักกรุงเทพฯ ต้องการเท่านั้น

ส่วนชนชั้นไพร่จัดเป็นกลุ่มคนส่วนใหญ่ในสังคมและต้องสังกัดมูลนาย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเจ้านายคนใดคนหนึ่งเสมอ ไพร่มีพันธะในการส่งส่วยแรงงานหรือส่วยสิ่งของ รวมทั้งการทำงานรับใช้มูลนายที่ขึ้นสังกัด

สำหรับชนชั้นทาสมีฐานะเป็นหลักทรัพย์อย่างหนึ่งของนายเงินที่สามารถซื้อขายได้ นอกจากนั้นทาสยังมีพันธะที่ต้องทำงานรับใช้ผู้เป็นนายเงิน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชนชั้นเจ้านายและขุนนาง ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนาย-ไพร่ และนายเงิน-ทาส เป็นความสัมพันธ์ในรูปอุปถัมภ์ โดยมูลนายมีหน้าที่ให้ความช่วยเหลือไพร่ในสังกัดตามสมควร สำหรับนายเงินนั้นมีการะแวดึงดูทาสที่อาศัยในบ้านเรือนของตนตามควรแก่ฐานะ

ชนชั้นต่าง ๆ ทั้ง เจ้านาย ขุนนาง ไพร่ ทาส และพระสงฆ์ ต่างมีบทบาทและการะหน้าทำในสังคม โดยเฉพาะพระสงฆ์มีบทบาทสำคัญที่จะเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนในสังคม และมีส่วนสำคัญที่ทำให้ทุกชนชั้นอยู่ร่วมกันได้โดยปกติสุข

สังคมล้านนาเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญภายหลังจากที่รัฐบาลเข้ามาปฏิรูปการปกครอง นับตั้งแต่ พ.ศ. 2427 เป็นต้นไป โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อรวมดินแดนล้านนาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของ

พระราชอาญาจักร ซึ่งการดำเนินนโยบายของรัฐบาลได้ส่งผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพและบทบาทของชนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม โดยสามารถสรุปประเด็นการดำเนินงานของรัฐบาลได้ดังนี้

ประการแรก การดำเนินงานด้านอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของบรรดาเจ้าผู้ครองนครและเจ้านาย ซึ่งดำเนินการในลักษณะที่ค่อยเป็นค่อยไปไม่รวบรัดตัดอำนาจ โดยเริ่มตั้งแต่การจัดตั้งเสนา 6 ตำแหน่ง เพื่อโอนอำนาจจากเจ้าผู้ครองนครและเจ้านายบุตรหลานไปสู่ข้าราชการจากส่วนกลาง การปฏิรูปการจัดเก็บภาษีอากร และการโอนอำนาจกิจการป่าไม้ ซึ่งเคยเป็นแหล่งรายได้สำคัญของเจ้าผู้ครองนคร และเจ้านายมาเป็นของรัฐบาล โดยการจัดตั้งกรมป่าไม้ใน พ.ศ. 2439 ครั้นถึงสมัยการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ. 2442 รัฐบาลจึงได้ดำเนินการยกเลิกฐานะหัวเมืองประเทศราชพร้อมกับเข้าควบคุมอำนาจการปกครองของเจ้าผู้ครองนครได้อย่างแท้จริง โดยเจ้าผู้ครองนครมิใช่เป็นเพียงข้าราชการของรัฐเท่านั้น และในที่สุดรัฐบาลก็สามารถยกเลิกตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครได้สำเร็จ

ประการที่สอง ด้านความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ ได้มีการโอนสังกัดไพร่มาขึ้นกับกรมมหาดไทย และกรมทหารเท่านั้น ซึ่งมีผลทำให้อำนาจการควบคุมไพร่ของมูลนายแต่เดิมหมดสิ้นไป และในขณะเดียวกันรัฐบาลได้เร่ง จัดทำบัญชีสำมะโนครัวเพื่อสะดวกต่อการควบคุมกำลังคนมากขึ้น

ส่วนการดำเนินงานยกเลิกระบบไพร่และทาสนั้น รัฐบาลได้ดำเนินการในสมัยเทศาภิบาลและดำเนินการควบคู่ไปกับการปฏิรูปการปกครอง โดยการประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) ซึ่งมีผลให้ระบบไพร่เปลี่ยนเป็นระบบที่เก็บเงินโดยตรง และในปีเดียวกันนั้นเอง รัฐบาลยังได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะทาสมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119 ซึ่งมีผลทำให้ทาสเชลยและทาสสินไฉ่ส่วนหนึ่งเป็นอิสระ จนกระทั่งการประกาศใช้พระราชบัญญัติทาสรัตนโกสินทรศก 124 ใน พ.ศ. 2455 จำนวนทาสในล้านนาจึงค่อยๆ ลดลง เพราะทาสที่มีอยู่จะถูกลดค่าตัวลงเดือนละ 4 บาทจนหมดค่าตัว ครั้นต่อมาใน พ.ศ. 2457 รัฐบาลจึงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะ

การเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 ซึ่งกำหนดให้ชายฉกรรจ์ต้องเข้ารับราชการทหารอันนับเป็น
 วัฒนาการขั้นสุดท้ายของระบบไพร่

ความเปลี่ยนแปลงสภาพและบทบาทของเจ้านาย ไพร่ และทาส ดังกล่าว มีผลทำ
 ให้โครงสร้างของสังคมล้านนาภายหลัง พ.ศ. 2443 มีองค์ประกอบที่สำคัญคือ เจ้านาย และ
 ราษฎร

ประการที่สาม รัฐบาลได้ดำเนินนโยบายสร้างสรรค์ความเจริญให้แก่ดินแดนล้านนา
 โดยการปฏิรูปการศึกษาใน พ.ศ. 2442 ทั้งต่อมาได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา
 พ.ศ. 2464 โดยกำหนดให้ราษฎรทุกคนได้ศึกษาเล่าเรียนในระดับการศึกษาภาคบังคับอันเป็น
 ระบบเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร นอกจากการจัดการศึกษาแบบสมัยใหม่แล้ว รัฐบาลยังเร่ง
 สร้างเส้นทางคมนาคมทั้งถนนและทางรถไฟ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญปัจจัยหนึ่ง ที่มีผลทำให้ระบบ
 เศรษฐกิจมีการขยายตัวเป็นแบบการค้ำมากขึ้น

จากปัจจัยทั้งสามประการดังกล่าว ได้ส่งผลทำให้ทั้งเจ้านายและราษฎรได้พยายาม
 ปรับเปลี่ยนสถานะและบทบาทของตนท่ามกลางสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะช่วงหลัง
 การจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ. 2442 บรรดาเจ้านายต่างมีฐานะเสมือนกับ
 ราษฎรคนหนึ่งเท่านั้น ทั้งเจ้านายและราษฎรจึงมีโอกาสแสวงหาช่องทางในการยกระดับสถานะ
 และบทบาทของตนอย่างเท่าเทียมกันโดยอาศัยความรู้ความสามารถเป็นสำคัญ

สำหรับเจ้านายนั้นได้พยายามปรับเปลี่ยนสถานะของตนด้วยการแสวงหาโอกาสทางอื่น
 ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและโอกาสของเจ้านายแต่ละท่านว่าจะมีแนวทางแสวงหาโอกาสทางใด
 อย่างไร ซึ่งเจ้านายส่วนใหญ่ได้ใช้เงื่อนไขที่เกี่ยวกับการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจที่เป็นแบบ
 การค้ำมากขึ้น และความคุ้นเคยกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจนั้น ๆ มาเป็นช่องทางในการแสวงหา
 โอกาสทางอื่น โดยการประกอบธุรกิจต่าง ๆ อันได้แก่ การสร้างตลาดสด และมีห้องแถวให้เช่า
 การค้าเงินธุรกิจป่าไม้ รวมทั้งเจ้านายบางท่านได้ใช้อำนาจและอิทธิพลที่ตนมีอยู่ลงทุนผูกพัน
 ทรัพยากรเพื่อบุกเบิกจับจองเป็นเจ้าของที่นา

นอกเหนือไปจากการประกอบธุรกิจต่าง ๆ แล้ว บรรดาเจ้านายยังได้แสวงหาแนว
 ทางอื่น ๆ เช่น การเข้าสู่ระบบราชการโดยเจ้านายส่วนใหญ่ได้พยายามส่งบุตรหลานของตนให้

เข้าเรียนในสถานศึกษาที่มีชื่อเสียง ได้แก่ โรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ โรงเรียนประจำจังหวัด ตลอดจนสถานศึกษาในกรุงเทพฯ และแม้กระทั่งการส่งบุตรหลานไปศึกษาต่อต่างประเทศ ทั้งนี้เพื่อให้มีโอกาสได้ดำรงตำแหน่งสูงในทางราชการ

ในส่วนของราชการโดยทั่วไปนั้น ภายหลังจากหลุดพ้นจากพันธนาการของระบบไพร่และทาสแล้ว มีปัจจัยหลายประการ เช่น การจัดการศึกษาแบบสมัยใหม่ การพัฒนาเส้นทางคมนาคม ทั้งถนนและทางรถไฟ ตลอดจนทั้งเงื่อนไขเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจที่เป็นแบบการค้ามากขึ้น ซึ่งเป็นผลทำให้ราษฎรได้ประกอบอาชีพอย่างอิสระตามความสามารถและความถนัดของตนได้อย่างหลากหลาย

ภายใต้สภาพการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจได้ส่งผลทำให้วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในดินแดนส่วนนี้มีการเปลี่ยนแปลงไป ในอีกด้านหนึ่ง ราษฎรส่วนใหญ่ซึ่งเป็นชาวบ้านยังคงประสบกับความทุกข์ยากอันเนื่องมาจากการถูกเอารัดเอาเปรียบจากนายทุน และพ่อค้าคนกลาง ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านมีการหนีไพร่ จนกระทั่งอาจสูญเสียที่ดินของตนไปจนที่สุด

ในอีกด้านหนึ่งนั้นราษฎรบางส่วนเริ่มคุ้นเคยกับการบริโภคสินค้าแปลกใหม่ อาทิ เช่น จาน ชามสังกะสี สบู่ เป็นต้น นอกจากนั้นยังเกิดอาชีพใหม่ในสังคมล้านนา เช่น การขับรถโดยสาร ตลอดจนทั้งบริเวณตัวเมืองกลายเป็นแหล่งรวมของความเจริญด้านต่าง ๆ ผู้คนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตตัวเมืองและบริเวณใกล้เคียงได้รับอิทธิพลจากกระแสวัฒนธรรมตะวันตกซึ่งกำลังหลั่งไหลจากกรุงเทพฯ เข้ามาสู่สังคมล้านนามากขึ้น ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นราษฎรชาวล้านนาก็ยังคงยึดมั่นในจารีตประเพณีและวัฒนธรรมดั้งเดิมของตนที่เคยยึดถือสืบต่อกันมาเป็นเวลาช้านานแล้ว

ดังนั้น สังคมล้านนาจึงมีลักษณะเป็นสังคมกึ่งสมัยใหม่ กึ่งจารีตประเพณี ซึ่งจะมีการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบของการรับวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามามากขึ้นในสมัยต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา

ในแง่ของความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่สำคัญในสังคมล้านนา
ก่อน พ.ศ. 2427 ยังคงมีความสำคัญในสังคมล้านนามาจนกระทั่งถึง พ.ศ. 2476 อาทิเช่น
ระบบอุปถัมภ์ระหว่างพระมหากษัตริย์หรือเชื้อพระวงศ์กับเจ้านายพื้นเมือง ระบบอุปถัมภ์ระหว่าง
เจ้านายพื้นเมืองกับราษฎร เป็นต้น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

หอสมุดแห่งชาติ, กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1190. เลขที่ 8.

บัญชีรายชื่อเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่เป็นหัวเมืองขึ้น.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1203. เลขที่ 101. สำเนาบันทึกการ
นายน้อยปินดา เรื่องวงศ์สกุล ที่เป็นพระยาเชียงใหม่.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1204. เลขที่ 14. ร่างสารตรา
เจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเชียงใหม่ เรื่องบอกข่าวเมืองอังวะรบอังกฤษ.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1206. เลขที่ 13. คัดบอกพระยาเชียงใหม่
เรื่องส่งช้างพลายและช้างพัง.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1208. เลขที่ 41. สารตราถึงเมืองแพร่
เรื่องตอบรับไม้ขอนสัก แลผ้าขาวซึ่งทูลเกล้าถวาย.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1209. เลขที่ 17. สารตราเจ้าพระยา
จักรีถึงเมืองเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราชา.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1210. เลขที่ 20. ร่างสารตรา.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1210. เลขที่ 47. ร่างสารตราเจ้าพระยา
จักรีถึงพระยาเชียงใหม่ตอบรับบอกเรื่องให้ข้าราชการไปสืบข้อราชการเมืองเชียงรุ่ง.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1213 - 1235. เลขที่ 107. บัญชีเจ้าเมือง
ลาวพุงดำพุงขาวส่งเครื่องบรรณาการประจำปี.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1214. เลขที่ 5. คัดบอกเมืองแพร่.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1217. เลขที่ 63. ใบบอกเมืองลำปาง
เรื่องราษฎรทมิฬเดิมที่ ค้างกักตันข้าวเสียหายมาก.

หอสมุดแห่งชาติ, กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1218. เลขที่ 13.

วังสราศวาทถึงพระยารัตนาธิเบศร์.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1218. เลขที่ 21. บัญชีรายชื่อคน.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1221. เลขที่ 98. ความเรื่องป่าน้ำ
ระหว่างเจ้าเชียงใหม่กับมองส่วยการ.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1227. เลขที่ 30. ศักราชพระสถลบุรินทร์.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1228. เลขที่ 7. สำเนาแปลจดหมาย
เจ้านครเชียงใหม่.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. จ.ศ. 1231. เลขที่ 3240. มัดที่ 146/60.

สำนวนความของมองส่วยยานกล่าวโทษพระเจ้าเชียงใหม่เรื่องป่าน้ำ.

_____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. จ.ศ. 1232. เลขที่ 2678. สำนวนความ
เรื่องภาษีอากรน้ำขนสัตว์หลายเรื่อง.

จดหมายเหตุ, กอง. กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5. ค.14.4/1. หนังสือเจ้าบุรีรัตน์
กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5. ลงวันที่ 29 มีนาคม ร.ศ. 108.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5. ค.14.4/7. เรื่องเงินตั้งทำภาษีอากรเกี่ยวกับราชการ
ทางเมืองนครเชียงใหม่. (27 ธันวาคม ร.ศ. 113 - 30 มิถุนายน ร.ศ. 114)

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 คค.26/13. กรมหมื่นนครสวรรค์ขอขมกราบบังคมทูลรัชกาล
ที่ 5. ลงวันที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 121.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.40/3. รายงานหลวงประจำคดีกิจ เรื่องอุบิประเทศ
เขตแดนฝ่ายตะวันตกเฉียงเหนือเมืองนครเชียงใหม่.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/11. การประชุมเทศาภิบาลครั้งที่ 1 ที่กระทรวง
มหาดไทย. วันที่ 23 พฤศจิกายน ร.ศ. 127.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5. ม.2.12 ก/2. ใบบอกเชียงใหม่. (พฤศจิกายน ร.ศ.
93 - 25 พฤศจิกายน ร.ศ. 108).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/19 ปีที่ 1. บอกพระศรีธรรมสาส์นเมือง
เชียงใหม่. (พฤศจิกายน ร.ศ. 105 - พฤศจิกายน ร.ศ. 106).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/41. ใบบอกเมืองฝาง เชียงแสน เชียงราย
เชียงใหม่. (ร.ศ. 107 - ร.ศ. 109).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/86. รายงานตรวจราชการเมืองแพร่.

จดหมายเหตุ, กอง. กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/95. พระองค์เพ็ญ
รายงานตรวจราชการเมืองลำปาง. (กุมภาพันธ์ ร.ศ. 121).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/96. พระองค์เพ็ญรายงานตรวจราชการเมือง
ลำปาง. (2 - 7 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.19/4. คำอธิบายবাদชีสามะโนคร้ว.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/10. รายงานพระองค์เพ็ญเสด็จตรวจการป่าไม้.
(1 พฤษภาคม ร.ศ. 122 - 5 พฤษภาคม ร.ศ. 122).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/26. เจ้านครเชียงใหม่ขอเข้าป่าไม้.
(24 พฤศจิกายน ร.ศ. 116 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 129).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/46. เจ้าอุปราชนครน่านขออนุญาตทำป่าไม้
แม่จริมแขวงนครน่าน. (9 มีนาคม ร.ศ. 121 - 21 มิถุนายน ร.ศ. 122).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/53. เจ้านครน่านขออนุญาตทำป่าไม้.
(11 เมษายน ร.ศ. 121 - 9 มกราคม ร.ศ. 122).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/70. เจ้าบุณฑวาทย์วังษณ์มานิตย์ทำป่าไม้ แขวง
เมืองนครลำปาง. (11 สิงหาคม ร.ศ. 124 - 12 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 127).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/71. เจ้าราชสัณห์พันธุวงศ์เมืองนครลำปาง
ขออนุญาตทำป่าไม้ดอนสัก ดับลห้วยแม่ทรายคำ แขวงเมืองนครลำปาง.
(16 มีนาคม ร.ศ. 128 - 18 มีนาคม ร.ศ. 128).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.18.2./1. เรื่องทำฟาย. (1 กันยายน ร.ศ. 122 -
30 กรกฎาคม ร.ศ. 129).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/21. ราษฎรขัดขึ้นไม่ยอมทำตามคำสั่งทางราชการ.
(28 มิถุนายน ร.ศ. 121 - 27 พฤศจิกายน ร.ศ. 121).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/33. พระยาศรีสุนทรพอกไปจัดราชการทาง
มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ. (30 มกราคม ร.ศ. 118 - 30 มิถุนายน ร.ศ. 119).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/45. ยกเว้นเก็บเงินค่าราชการในมณฑลพายัพ.
(3 พฤษภาคม ร.ศ. 120 - 26 ธันวาคม ร.ศ. 120).

จดหมายเหตุ, กอง. กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/46. ก่อสร้างซ่อมถนน
หนทางและสะพานในมณฑลพายัพ. (27 กรกฎาคม ร.ศ. 120 - 30 สิงหาคม
ร.ศ. 124).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/59. เรื่องภาษีอากรต่าง ๆ ทางลาวเฉียง.
(19 เมษายน ร.ศ. 112 - 25 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 114).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/63. จัดนักเรียนฝึกหัดรับราชการมณฑลลาวเฉียง.
(1 กรกฎาคม ร.ศ. 113 - 19 ตุลาคม ร.ศ. 115).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/88. รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากรเรื่องจัดการ
เชียงใหม่ ล้วน และล้าปาง. (พฤษภาคม ร.ศ. 103).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/89. เบ็ดเตล็ดเรื่องราว การเมืองเชียงใหม่.
(มิถุนายน ร.ศ. 104 - ธันวาคม ร.ศ. 107).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/93. เรื่องพิทักษ์ภาษีอากรมณฑลพายัพ.
(ร.ศ. 103 - ร.ศ. 104).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/126. ตลาดที่เมืองเชียงใหม่. (24 เมษายน
ร.ศ. 119 - 25 เมษายน ร.ศ. 119).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/127. จัดการปกครองเมืองนครเชียงใหม่.
(2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 14 ตุลาคม ร.ศ. 126).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/131. ประกาศให้วังห้อมม้า และขัณฑ์ล้อเกวียน
วนถนนและบนสะพานที่เมืองนครเชียงใหม่. (6 มีนาคม ร.ศ. 120 - 1 มกราคม
ร.ศ. 123).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/149. ราชการเมืองน่าน. (14 กันยายน
ร.ศ. 114 - 7 มีนาคม ร.ศ. 114).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/156. เรื่องเจ้านครเมืองน่านจัดส่งพระภิกษุและ
เด็กบุตรหลาน เจ้านายส่งเข้ามาเรียนในกรุงเทพ. (28 มิถุนายน ร.ศ. 118 -
30 สิงหาคม ร.ศ. 118).

- จดหมายเหตุ, กอง. กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173. จัดราชการเมืองแพร่. (2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/182. รายงานต่าง ๆ จัดราชการเมืองนครลำปาง. (20 ธันวาคม ร.ศ. 116 - 11 เมษายน ร.ศ. 127).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/187. รายงานราชการเมืองนครลำพูน. (26 พฤศจิกายน ร.ศ. 112 - 23 มีนาคม ร.ศ. 121).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.99/18. พวกเจ้ายกกำลังมาอยู่เมืองเชียงใหม่แลเรื่องจัดการปกครองเมืองเชียงใหม่. (6 มิถุนายน ร.ศ. 112 - 9 กรกฎาคม ร.ศ. 112).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ขธ.9/50. กรมหลวงดำรงราชานุภาพทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์. ที่ 590/8269 ลงวันที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 118.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.พศ./26. หนังสือพระยาราชสีมการากรข้าหลวงใหญ่สามหัวเมือง ถึงเจ้าคาราคีเรรัตนไพโรจน์ เจ้านครลำพูน.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.พศ./28. พระยาราชสีมการากรข้าหลวงใหญ่ผู้ว่าการสามหัวเมือง ถึงเจ้าพรหมมาพิพัชร์ธาดา เจ้านครลำปาง.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1/1854. กระทรวงพระคลังหาข้อเรื่องราษฎรในมณฑลพายัพพิพาทกันเรื่องเหมืองฝาย รัฐบาลจะสมควรเข้ารับผัดชอบเพียงใด.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1.2/13. มณฑลมหาธาราชบุรีส่งรายงานตรวจการแผนกเกษตรจังหวัดแพร่ แลท้องที่อำเภอเมืองลอง จังหวัดลำปาง ของหลวงประสิทธิ์ภูมิการ.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1.2/229. มณฑลมหาธาราชบุรีส่งสำเนารายงานตรวจการเพาะปลูก แลการขุดเหมืองฝายของหลวงสรรพโกสิยพัทธ์ กระทรวงถามใบในเรื่องการปลูกส้มแลกาแฟ.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.5/505. มณฑลมหาธาราชบุรีส่งรายงานนายเชื่อมประสานเกษม ตรวจการแผนกเกษตรจังหวัดแพร่.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.5/622. มณฑลมหาธาราชบุรีส่งสำเนารายงานแผนกเกษตรซึ่งได้นำถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมาในระหว่างทรงตรวจราชการ.

- จดหมายเหตุ, กอง. กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.13/834. รายงานสัตว์
ประจำเดือนของเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2454.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.13/837. รายงานสัตว์ประจำเดือนของเมืองลำปาง
พ.ศ. 2454.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.13/838. รายงานสัตว์ประจำเดือนของเมืองแพร่
พ.ศ. 2454.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ค.1/47. รายงานการประชุมพิเศษของคณะกรรมการ
การช่วยเหลือราษฎรผู้ได้รับความเสียหายเพราะอุทกภัย. ลงวันที่ 8
พฤศจิกายน พ.ศ. 2460.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ค.12.3/15. หลวงโยนการพิชิตของเงิน.
(11 - 19 กันยายน พ.ศ. 2466).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ค.12.3/16. เจ้าดารารัศมีกู้เงินหรือจันทลาดที่
เชียงใหม่. (11 กันยายน - 7 ตุลาคม พ.ศ. 2466).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 คค.5.3/8. กรมขุนกำแพงเพชรเสด็จตรวจทางรถไฟ
สายเหนือ. (4 สิงหาคม พ.ศ. 2460 - 17 สิงหาคม พ.ศ. 2468).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 น.20.11/9. เรื่องโคลนติดล้อของอัสวาทู บท 7
ความจนไม่จริง. (28 เมษายน - 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2458).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.12.2/11. สุขาภิบาลเมืองแพร่. (24 - 30
เมษายน พ.ศ. 2457).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.12.2/12. สุขาภิบาลเมืองนครลำปาง. (18
ธันวาคม - 10 มีนาคม พ.ศ. 2457).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.12.3/8. สร้างโอสถสภาจังหวัดลำพูน. (12 - 16
ธันวาคม พ.ศ. 2465).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.12.3/13. สร้างโอสถสภาและโรงพยาบาลจังหวัดน่าน.
(3 - 11 กันยายน พ.ศ. 2468).

- จดหมายเหตุ, กอง. กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.14.1/3. เจ้าราชภาติกวงศ์
ขอท้าวไม้ม้วนลัก คับล้วยแม่สะเลียม แขวงเมืองนครลำปาง. (29 พฤศจิกายน
พ.ศ. 2453).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.14.1/8. รวมท้าวไม้ม้วนแม่ทะ ห้วยแม่กะเลิม กับท้าวไม้ม้วน
แม่ทรายคำ ให้เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์เข้าท้าว. (29 กันยายน - ตุลาคม พ.ศ. 2454).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.14.1/12. เจ้าราชวงศ์ เจ้าประพันธ์พงษ์ นายน้อย
เมืองขึ้น และนางจันทรังษี ขอเข้าท้าวไม้ม้วน คับล้วยแม่ตะ และห้วยกำกือ แขวง
เมืองยวม. (16 พฤษภาคม พ.ศ. 2456 - 27 พฤษภาคม พ.ศ. 2462).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.14.1/18. เจ้าอุปราชขออนุญาตท้าวไม้ม้วนลัก คับล
แม่จริม จังหวัดน่าน. (17 - 24 มกราคม พ.ศ. 2460).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.24/1. รายงานราชการมณฑลเพชรบูรณ์หรือมณฑล
มหาราษฎร์. (13 กรกฎาคม พ.ศ. 2454 - 11 ตุลาคม พ.ศ. 2464).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/4. ราษฎรในมณฑลพายัพอพยพไปอยู่ในเขตอังกฤษ.
(27 พฤษภาคม พ.ศ. 2455).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/10. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมาเสด็จ
มณฑลพายัพ. (13 ตุลาคม พ.ศ. 2463 - 29 มีนาคม พ.ศ. 2467).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/11. ข่าวหนังสือพิมพ์ทางมณฑลพายัพ.
(25 มกราคม พ.ศ. 2464).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ข.8/27. ขออนุญาตพิจารณาเรื่องอามาศย์เอก เจ้าทักษิณ
นิเทศน์ ในคดีหาว่าขัดคำสั่งเจ้าพนักงานเรื่องตั้งฝ่ายขวางลำน้ำอิง. (24 มกราคม
พ.ศ. 2460 - 28 เมษายน พ.ศ. 2465).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.4/17. โรงเรียนมหาดเล็กหลวงมณฑลพายัพ.
(12 มิถุนายน พ.ศ. 2459 - 3 มีนาคม พ.ศ. 2468).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.43/14. รายงานตรวจราชการมณฑลพายัพของ
พระยาศึกษาสมุทร.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.53.7 ข/6. ส่งนักเรียนครูผู้ฝึกกลับไปรับราชการมณฑล
ต่าง ๆ พ.ศ. 2465. (8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2464 - 17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2465).

- จดหมายเหตุ, กอง. กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.61/1. มณฑลต่าง ๆ
ส่งนักเรียนมาเป็นนักเรียนครูกลีกรรรม. (25 มกราคม พ.ศ. 2459 - 29
ตุลาคม พ.ศ. 2460).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.61/2. มณฑลต่าง ๆ ส่งนักเรียนมาเป็นนักเรียน
ครูกลีกรรรม. (1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2460 - 18 ธันวาคม พ.ศ. 2461).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 กส.12/1340. เจ้าราชวงศ์ ณ เชียงใหม่ ขออนุญาต
ชุดเมืองทวาย แม่ลาย ที่บ้านห้วยแก้ว.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 พ.13/3. ผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงราย กราบทูล
มหาอำมาตย์โท พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าทศศิริวงศ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ.
ลับที่ 2814/8093 ลงวันที่ 21 ตุลาคม พ.ศ. 2474.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 พ.13/3. นายอำเภอเมืองพะเยา กราบเรียน
อำมาตย์เอก พระยาราชเดชดำรง ผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงราย. ลับที่ 276/
2638 ลงวันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2474.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.4.4/3. บัญชีสำมะโนครัวพลเรือนทั่วพระราชอาณาจักร.
(12 พฤศจิกายน - 14 มกราคม พ.ศ. 2472).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.26.5/15. เสด็จเยี่ยมมณฑลฝ่ายเหนือ. (18
ธันวาคม - 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2469).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.26.5 ก/15. จังหวัดเชียงใหม่. (12 พฤษภาคม
พ.ศ. 2471 - 20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2472).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.26.5 ก/46. จังหวัดลำปาง. (10 สิงหาคม
พ.ศ. 2471 - 23 กันยายน พ.ศ. 2472).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.30/3. ชายทอดตลาดคุ้มเจ้าหลวงนครลำปาง.
(24 มิถุนายน พ.ศ. 2469 - 26 กันยายน พ.ศ. 2470).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.30/7. ทบทวนภัยมณฑลพายัพ. (7 - 25 กรกฎาคม
พ.ศ. 2471).

จดหมายเหตุ, กอง. กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 รล.20.5/7. ใ้การราษฎร
จังหวัดลำพูนขอพระมหากรุณาลดค่านา. (23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2470 - 19
ตุลาคม พ.ศ. 2471).

____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ศธ.61.1/12. ใ้การราษฎร
ณ เชียงใหม่ เข้าเป็นนักเรียนกลักรมที่บาง. (3 ตุลาคม พ.ศ. 2472 -
28 กรกฎาคม พ.ศ. 2473).

____. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.33/1. จดหมายนายเคาเคง แซ่หู้ กราบทูล
พระใ้บรมวงศ์เธอกรมพระศรีทรงราชานุภาพ. ลงวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2471.

____. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.46/7. ร่างลายพระหัตถ์พระใ้บรมวงศ์เธอ
กรมพระศรีทรงราชานุภาพ ถวายพระราชชายาใ้การราษฎร. ลงวันที่ 8 กุมภาพันธ์
พ.ศ. 2469.

____. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.46/7. ใ้ทาบเอกสารเสวตร์ ณ ลำปาง กราบ
บังคมทูลรัชกาลที่ 7. ลงวันที่ 25 มิถุนายน พ.ศ. 2470.

____. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.46/8. พระราชชายาใ้การราษฎร กราบทูล
กรมพระศรีทรงราชานุภาพ ลงวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2469.

____. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.46/9. ใ้การราชวงศ์กราบทูลสมเด็จพระใ้
บรมวงศ์เธอกรมพระยาศรีทรงราชานุภาพ. ลงวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2474.

____. เอกสารรัชกาลที่ 7 สร.0201.32/3. พระยาสุนทรวิจิตรไ้แจ้งเหตุเปลี่ยน
แปลงการปกครองแก่ใ้การนายนิมิตพลพัยพ. (พ.ศ. 2475).

____. เอกสารรัชกาลที่ 7 สร.0201.32/7. ตั้งใ้การประเทศราชมณฑลพัยพ.
(พ.ศ. 2476 - พ.ศ. 2482).

____. เอกสารรัชกาลที่ 8 สร.0201.32/12. ใ้การราชคณิย์ เสนอขายคัมหลวง
เชียงใหม่. (พ.ศ. 2485 - พ.ศ. 2491).

ไทยคดี, สถาบัน. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เอกสารไมโครฟิล์มจากกระทรวง
ต่างประเทศอังกฤษ

F.O. 371/10351. Tour by Consul General Wood in North
Western Siam 1924.

F.O. 371/20302. Report on Tour by Mr. W.W. Coultas to
Phre Nan Chiangmai Province 1936.

เอกสารชุด British Consular Report

British Consular Report. Chiangmai 1906, 1907, 1926, 1930, 1934.

British Consular Report. Monthon Maharat 1923 - 1924.

British Consular Report, Note on Trade Nakawn Lampang 1926.

เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

กฎหมายพระเจ้าหลาน - คำนานพระเจ้าหัว. เชียงใหม่ : ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรม
ล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2523.

คำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. จากต้นฉบับในลานอักษรไทยยวน ปรึวรรคโดย สงวน
โชติสุขรัตน์. พระนคร : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์,
2514.

"ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติลักษณะทาส ศก 124 ในมณฑลพายัพ," ราชกิจจานุเบกษา
เล่ม 28. หน้า 431 - 432.

ประชุมกฎหมายประจำศก. รวบรวมโดย เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ. พระนคร :
โรงพิมพ์เคลิเมล์, ๒๔๙๖ .

มั่งรายศาสตร์. ปรึวรรคและเรียบเรียงโดย ประเสริฐ ณ นคร. กรุงเทพมหานคร :
ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2521.

ศึกษาธิการ, กระทรวง. รายงานกระทรวงศึกษาธิการ. ฉบับที่ 14 ประจำปีพุทธศักราช

2464. ม.ป.ท., 2464.

_____. รายงานกระทรวงศึกษาธิการ. ฉบับที่ 15 ประจำปีพุทธศักราช 2465.

ม.ป.ท., 2465.

_____. รายงานกระทรวงศึกษาธิการ. ฉบับที่ 16 ประจำปีพุทธศักราช 2466.

ม.ป.ท., 2466.

_____. รายงานกระทรวงศึกษาธิการ. ฉบับที่ 17 ประจำปีพุทธศักราช 2467.

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2467.

_____. รายงานกระทรวงศึกษาธิการ. ฉบับที่ 18 ประจำปีพุทธศักราช 2468.

โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2468.

_____. รายงานกระทรวงธรรมการ. ฉบับที่ 19 ประจำปีพุทธศักราช 2469.

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2469.

_____. รายงานกระทรวงธรรมการ. ฉบับที่ 20 ประจำปีพุทธศักราช 2470.

โรงพิมพ์การมิชานการ กระทรวงธรรมการ, 2470.

_____. รายงานกระทรวงธรรมการ. ฉบับที่ 21 ประจำปีพุทธศักราช 2471.

โรงพิมพ์การมิชานการ กระทรวงธรรมการ, 2471.

_____. รายงานการศึกษาของกระทรวงธรรมการ. ประจำปีที่ 22 - 23 - 24

พุทธศักราช 2472 - 2474. โรงพิมพ์ช่างพิมพ์วัดสังเวช, 2474.

_____. รายงานการศึกษาของกระทรวงธรรมการ. ประจำปีที่ 25 พุทธศักราช

2475. โรงพิมพ์ช่างพิมพ์วัดสังเวช, 2475.

Burney, Captain Henry. The Burney Papers 1822 - 1849 Part 1,

Bangkok : The Vajirayana National Library, 1910 - 1914.

Department of General Statistic Ministry of Finance Statistical

Year Book. of the Kingdom of Siam 1919 - 1929.

เอกสารชั้นรอง

หนังสือ

- เกษตร, กระทรวง. ประวัติดิกรมป่าไม้ในรอบ 72 ปี. กรุงเทพฯ : 2511.
- เครคเนอ์, วิลเฮลล์. "ตลาดและเมือง," ใน เยอรมันมองไทย. หน้า 137 - 142.
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เคสส์คไทย, 2520.
- จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2469. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในวันขึ้นปีใหม่ พ.ศ. 2474. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- ฐลลลลล ฐลลลล. พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2398 - 2503). รายงานการวิจัยเสนอต่อกรมการฝึกหัดครู กระทรวงศึกษาธิการ.
- เชียงงใหม่, มหาวิทยาลัย. เอกสารลานาคคคคค รายงานสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีครั้งที่ 1. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2510.
- เชียงงใหม่, วิทยาลัยครู. ล้านนากับการศึกษาแบบใหม่. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารวิชาการเฉลิมฉลอง 60 ปี วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2527.
- ชิมเมอร์แมน, คาร์ล ซี. การสำรวจเศรษฐกิจงานชนบทแห่งสยาม. แปลโดย ชิม วีระไวทยะ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525.
- คักรราชานภาพ, สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์. เทศาภิบาล. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2495.
- เคช บุนนาค. ชบก ร.ศ. 121. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2524.
- นงเยาว์ กาญจนจारी. การรำลึกพระประวัติพระราชมารดาเจ้าดารารัศมี. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดพิมพ์หนังสืออนุสรณ์เนื่องในงานฉลองพระอนุสาวรีย์พระราชมารดาเจ้าดารารัศมี, 2533.

- บุญเสริม สาคราภัย. ล้านนาไทยในอดีต. เชียงใหม่ : โรงพิมพ์ช้างเผือกการพิมพ์, 2522.
- ปิ๊ด, คาร์ล. ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง. แปลโดย เสรีชัย พันธรังษี และ อัมพร ทิษระ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2529.
- ปาลเลอกัวซ์, สังฆราช. เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506.
- ประชุม อัมพวันทน. เที่ยวไปในอดีตเมื่อเจี้ยวบสันเมืองแพร่และเมืองนครลำปาง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์หมากกุราชวิทยาลัย, 2527.
- ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 1 และ เล่ม 2. สุริวงค์การพิมพ์, 2506.
- _____. ผู้บุกเบิกแห่งเชียงใหม่. 2523.
- ประชากรกิจกรจักร, พระยา. พงศาวดารโยนก. ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2504.
- ปลาย่อ ชนะนทร์. นายทุนพ่อค้ากับการก่อและขยายตัวของระบบทุนนิยมในภาคเหนือของ ไทย พ.ศ. 2464 - 2523. กรุงเทพฯ : โครงการหนังสือเล่ม สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.
- พิธินัย ไชยแสงสุขกุล และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. กฎหมายล้านนาโบราณ : วิเคราะห์ระบบ โครงสร้างและเนื้อหาบทบัญญัติที่จารึกลงใบลาน ภาค 2 เล่ม 1. รายงานวิจัยเสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.
- ไพฑูรย์ พรหมวิจารณ์. กวีเอกแห่งล้านนา : พระยาพรหมโวหาร. รายงานการวิจัย สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2529.
- พูนพล อาสนจินดา. "ประวัติของ พลตรีเจ้าราชบุตร," ใน เจ้าราชบุตร. หน้า 7 - 13. พระนคร : กรมแผนที่ทหาร, 2516.
- พิชาญ พัฒนา. ความเป็นมาของการแพทย์เมืองไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2509.
- พรหมโวหาร, พระยา. ตำราคัดอ่านอักษรล้านนาคร่าวสืบทและคำคมของพระยาพรหมโวหาร.
- เพลล์ส ยอร์จ ฮอร์ส. ดร.เรโนลด์ เฮาส์ หมอฝรั่งสามรัชกาล. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ สุริยบรรณ, 2525.

มหาอำมาตย์ธิบดี, พระยา. พงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่.

แมคกิลวารี, แดเนียล. เมืองไทยที่ข้าพเจ้ารู้จัก. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์สุริยบรรณ, 2525.

ราชวิสุทธิโสภณ, พระ. เมืองพะเยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2527.

รถไฟแห่งประเทศไทย, การ. หนังสือที่ระลึกในวันคล้ายวันสถาปนากิจการรถไฟครบรอบ 72 ปี. 2513.

วุดิชย์ มุลคิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2529.

วอลล์, เคนเนท อี. ประวัติศาสตร์ โบรเทศแดนที่ในประเทศไทย (ค.ศ. 1828 - 1958).

กรุงเทพฯ : สมาคริสตจักรแห่งประเทศไทย, 2501.

วัลลภา รุ่งศิริแสงรัตน์. "กบฏไทยขึ้นเมืองเชียงใหม่ ปี พ.ศ. 2432," ใน ลายคราม.

หน้า 241 - 248. ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 2527.

วิชาการ, กระทรวง. 200 ปี ของการศึกษาไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2526.

ศรีวิไล สิงหนคร. "ประวัติโรงเรียนพยาบาลผดุงครรภ์และอนามัย," ใน Mc Cormic Hospital 75th Anniversaries. หน้า 58.

แสง จันทรงาม นฤจร อธิธิจักรจรัส และสมหมาย เปรมจิตต์. "ประวัติเกรศรีกับล้านนาคดี," ใน ลายคราม. ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 2527.

สวัสดิ์ อ่องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. โครงการข้อเสนอเทศล้านนาคดีศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2529.

_____. หลักฐานประวัติศาสตร์ล้านนาจากเอกสารคัมภีร์ใบลานและพับหนังสือ. ภาควิชา มนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2534.

_____. "กบฏพระยาปราบสงครามแม่ทัพเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2432," ใน ความเชื่อ พระศรีอารียะ และกบฏผู้มีบุญในสังคมไทย. หน้า 123 - 147. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2527.

สิงมะ วรณชัย. สารประวัติครุบาศรีวิชัยนักบุญแห่งล้านนาไทย. กรุงเทพฯ : มิตรนรา การพิมพ์, 2522.

- สงวน โชติสุขรัตน์. คนดีเมืองเหนือ. พระนคร : โอเดียนสโตร์, 2515.
- สุเทพ สุนทรเกษม. "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในล้านนา : ข้อวิจารณ์และเสนอแนะแนวการศึกษา," ใน รวมบทความสัมมนาล้านนาศึกษา : ประวัติศาสตร์และโบราณคดี. หน้า 8. ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ และศูนย์วัฒนธรรมวิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2528.
- แอนดรูส์, เยมส์ เอ็ม. รายงานการสำรวจภาคกิจตามชนบทสยาม ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2477. พระนคร : กระทรวงเศรษฐกิจ, 2480.
- อานันท์ กาญจนพันธ์. พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา. กรุงเทพฯ : โครงการคึกคัก มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2527.
- อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. ล้านนาไทยศึกษา. เชียงใหม่ : ภาควิชาประวัติศาสตร์วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2525.
- อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพัฒนา ณ ลำพูน. วันที่ 18 มิถุนายน พ.ศ. 2512.
- อัน นิมมานเหมินท์. "การพัฒนาเวียงพิงค์โดยร่างโครงผังเมือง," ใน ลานนาปริทัศน์. จัดพิมพ์ในวาระครบรอบปีคล้ายวันมรณะ นางกิมฮ้อ นิมมานเหมินท์, 2525.
- องค์การค้าของคุรุสภา. "ปราบเงี้ยวตอนที่ 1," ใน ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 17 ภาคที่ 75.
- อนุสรณ์ สมาคมพยาบาลแมคคอร์มิค. วันที่ 14 มีนาคม พ.ศ. 2492.
- อนุสรณ์ นางกิ่งแก้ว วิบูลสันติ. เนื่องในการบำเพ็ญกุศล 100 วัน วันที่ 19 กรกฎาคม พ.ศ. 2509. เชียงใหม่ : โยนกการพิมพ์, 2509.
- อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นายเชียง ชินวัตร. วันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ. 2526. เชียงใหม่ : พัทธการพิมพ์, 2526.
- อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นายแสน วงศ์วรรณ. วันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2526. กรุงเทพฯ : มิตรเจริญการพิมพ์, 2526.
- อนุสรณ์งานบำเพ็ญกุศลครบรอบ 70 ปี ครุบาผายหิน พระอภัยสารทะสังฆปาโมกข์). อดีตเจ้าคณะจังหวัดเชียงใหม่องค์ที่ 1 วันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2527.
- อนุสรณ์ คุณย่าแดง พานิชพันธ์. เชียงใหม่ : คารารัตน์การพิมพ์, 2531.

อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - 2416).

แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และพรณี สรุงบุญมี. กรุงเทพฯ :
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518.

อนุমানราชธน, พระยา. ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน. โดย เสรีร ภิเศก (นามแฝง).
กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2510.

Colquhoun, Archibald Ross. Amongst the Shans. New York : Paragon
Book Reprint Corp, 1970.

Hallet, Holt S. A Thousand Miles on an Elephant in the Shan States.
London : William Blackwood and Son, 1890.

Ingram, James C. Economic Change in Thailand 1850 - 1970. Kuala
Lumpur. Oxford University Press., 1971.

May, Reginald Le. An Asian Arcady : The Land and Peoples of
Northern Siam. Bangkok : White Lotus, 1986.

หนังสือพิมพ์

หอสมุดแห่งชาติ, กรมศิลปากร. หนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ เดลิเมล์. ฉบับวันอาทิตย์ที่
8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2456.

_____. หนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ เดลิเมล์. ฉบับวันอังคารที่ 5 สิงหาคม พ.ศ. 2456.

_____. หนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ เดลิเมล์. ฉบับวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2457.

_____. หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ ฉบับเบิกโรง. วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2470.

_____. หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่. ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 วันที่ 11 เมษายน พ.ศ. 2470.

_____. หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่. ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 วันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2470.

_____. หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่. ปีที่ 1 ฉบับที่ 3 วันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2470.

บทความในวารสาร

- ชลีทิพย์ ชูชาติ. "กบฏพญาผาบ (ปราบสงคราม) : กบฏชาวนานานภาคเหนือ," สังคมศาสตร์. (2) : 24 - 34 ; ตุลาคม 2522 - มีนาคม 2523.
- _____. "การกำเนิดระบบเศรษฐกิจทุนนิยมกับผลกระทบที่มีต่อสังคมชาวนานานภาคเหนือ (พ.ศ. 2398 - 2475)," สังคมศาสตร์. 5(1) : 51 ; เมษายน - กันยายน 2524.
- แมคคาร์ธี, เจมส์. "บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม," แปลโดย สุมาลี วีระวงศ์. แผนที่ฉบับพิเศษรวมเล่ม. ปีที่ 24 - 25 : 119 - 126 ; กรกฎาคม 2524 - มิถุนายน 2526.
- แมคมอร์แรน, มาร์โก ทาเก. "ประวัติและพัฒนาการของการค้าขายในลพบุรีตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึง ค.ศ. 1939," แปลโดย เครือมาศ วุฒิการณ. มนุษยศาสตร์. 12(1) : 4 ; กรกฎาคม - ธันวาคม 2526.
- รัตนพร เศรษฐกุล. "บทบาทของศาลต่างประเทศเชียงใหม่ พ.ศ. 2416," มนุษยศาสตร์. 11(1) : 81 - 90 ; กรกฎาคม - ธันวาคม 2525.
- วิชญ์ รัชิตกุล. "การทำป่าไม้สักเมืองแพร่ พ.ศ. 2383 - 2475 : ตัวอย่างของเศรษฐกิจผูกขาดในช่วงการปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่," มนุษยศาสตร์. 11(2) : 58 - 65 ; มกราคม - มิถุนายน 2526.
- สร้อยสวัสดิ์ ประยูรเสถียร. "กระบวนการรวมหัวเมืองประเทศราชล้านนาไทยเข้าสู่ส่วนกลาง (พ.ศ. 2427 - 2476)," สังคมศาสตร์. 5(1) : 34 - 35 ; เมษายน - กันยายน 2527.
- สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล. "การปฏิรูปการศึกษาในล้านนา : การสร้างเอกภาพแห่งชาติ (พ.ศ. 2446 - 2475)," ศึกษาศาสตร์สาร. 10(2-4) : 46 ; ตุลาคม 2524 - กันยายน 2525.
- สวนอนันต์, เฮอริเบิร์ต. "ผู้ส่งเสริมและผู้ร่วมงาน : คณะมิชชันนารีกับการปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ในจังหวัดน่าน (ค.ศ. 1895 - 1934)," แปลโดย กอแก้ว สารสิทธิ์ประภาศ และคนอื่น ๆ. มนุษยศาสตร์. 11(2) : 78 ; มกราคม - มิถุนายน 2526.

วิทยานิพนธ์

- เกื้อกุล ยืนยงอนันต์. การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2519. อัดสำเนา.
- ชัยโถม สุนทรสวัสดิ์. การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ทางภาคเหนือของไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2439 ถึง พ.ศ. 2475. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521. อัดสำเนา.
- ฐลัทธ ชูชาติ. วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2394 - 2475). วิทยานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523. อัดสำเนา.
- ทรงศักดิ์ ปรากฏวัฒนากุล. วิเคราะห์วรรณกรรมล้านนาไทย เรื่องเจ้าวิรุทธสอนหลาน และ พระลอสอนโลก. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2519. อัดสำเนา.
- ปริศนา ศิรินาม. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2516. อัดสำเนา.
- ปิยะฉัตร บิตะวารณ. การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453). วิทยานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523. อัดสำเนา.
- พรพรรณ จงวัฒนา. กรณีพิพาทระหว่างเจ้านครเชียงใหม่กับคนในบังคับอังกฤษอันเป็นเหตุให้รัฐบาลสยามจัดการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2401 - 2445). วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517. อัดสำเนา.
- พงษ์เนียน ทองพงษ์เนียม. การศึกษาเรื่องทาสในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526. อัดสำเนา.

- พร้อมพงษ์ ณ เชียงใหม่. การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนสมัยเป็นมณฑลเทศาภิบาล (พ.ศ. 2427 - 2436). วิทยานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518. อัดสำเนา.
- พูนพร พูลทาจกร. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2464 - 2484. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530. อัดสำเนา.
- การดี มหาชนธ์ . การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518. อัดสำเนา.
- ยอดยิ่ง รักสัตย์. การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจในภาคเหนือของประเทศไทย กับกบฏเงี้ยว พ.ศ. 2445. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531. อัดสำเนา.
- วรรณสิทธิ์ บุญมี. ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : การป่าไม้ และการเหมืองแร่. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2520. อัดสำเนา.
- วัลลภา เครือเทียนทอง. การปฏิรูปการปกครองลานนาไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519. อัดสำเนา.
- วิไล สุทธิศิริกุล. เชียงใหม่ก่อน "เทศาภิบาล" พ.ศ. 2389 - 2442 : การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527. อัดสำเนา.
- วิบูลย์ ทานุชิต. การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2442 - 2476). วิทยานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2528. อัดสำเนา.

ไศลรัตน์ คลออารมย์. พัฒนาการของการทำป่าไม้สักในประเทศไทย พ.ศ. 2439 - 2503.

วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528. อัดสำเนา.

สมาใจ ไพโรจน์ธีรรัชต์ บทบาทของมหาดานาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศ

ไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อ.ม.

กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517. อัดสำเนา.

สร้อยดี ประยูรเสถียร. การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 - 2476).

ปริญญาโท กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร,

2522. อัดสำเนา.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามต้นฉบับ

ใบลานในภาคเหนือ. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,

2520. อัดสำเนา.

อัญชลี สุสายัณห์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ :

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524. อัดสำเนา.

Anan Ganjanapan. The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand. Doctor's Thesis. Cornell University, 1984.

Brailey, Nigel J. The origins of the Siamese Forward Movement in Western Laos 1850 - 92. Doctor's Thesis London University, 1968.

Calavan, Sharon K. Aristocrats and Commoners in Rural Northern Thailand. Doctor's Thesis. University of Illinois. 1975

การสัมภาษณ์

คำ ครองสมบัติ อายุ 86 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณิกา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 8 หมู่ 6 ตำบลเหล่ายาว อำเภอบ้านไร่ จังหวัดลพบุรี เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

เถิง ทราบศรีทอง อายุ 78 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณิกา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 65 หมู่ 9 ตำบลบ้านไร่ อำเภอบ้านไร่ จังหวัดลพบุรี เมื่อวันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

มี ลินจา อายุ 84 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณิกา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 6 หมู่ 18 ตำบลบ้านไร่ อำเภอบ้านไร่ จังหวัดลพบุรี เมื่อวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

ยา พัวเจริญ อายุ 78 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณิกา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 12 หมู่ 8 ตำบลบ้านไร่ อำเภอบ้านไร่ จังหวัดลพบุรี เมื่อวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

สองเมือง กุณะคำ อายุ 84 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณิกา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 152 หมู่ 1 ตำบลเหล่ายาว อำเภอบ้านไร่ จังหวัดลพบุรี เมื่อวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

สี พันธ์แก้ว อายุ 72 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณิกา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 32 หมู่ 10 ตำบลบ้านไร่ อำเภอบ้านไร่ จังหวัดลพบุรี เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

อ้าย จินดาหลวง อายุ 89 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, พรรณิกา อพิษฐพงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ บ้านเลขที่ 50 หมู่ 18 ตำบลบ้านไร่ อำเภอบ้านไร่ จังหวัดลพบุรี เมื่อวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2534.

เจ้า โพร กับความเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนา
ระหว่าง พ.ศ. 2427 - 2476

บทคัดย่อ
ของ
พรรณนิภา อพิษฐพงศ์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์
มิถุนายน 2535

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ มุ่งศึกษาถึงสถานภาพและบทบาทของเจ้าและไพร่ในสังคมล้านนา นับตั้งแต่ พ.ศ. 2427 อันเป็นปีที่รัฐบาลเข้ามาจัดการปกครองดินแดนล้านนา จนกระทั่ง สิ้นสมัยการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล พ.ศ. 2476 ทั้งนี้จะพิจารณาปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสถานภาพและบทบาท การเปลี่ยนแปลงสถานภาพและบทบาท รวมทั้ง ผลของการเปลี่ยนแปลงสถานภาพและบทบาทของเจ้าและไพร่

ผลการศึกษาพบว่ารัฐบาลได้ปฏิรูปการปกครองดินแดนล้านนาเพื่อรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักร โดยการลิครอนอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของ เจ้าผู้ครองนครและเจ้านายลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป การดำเนินการยกเลิกระบบไพร่และ ทาส ประกอบกับมีปัจจัยหลายประการ เช่น การจัดการศึกษาสมัยใหม่ การพัฒนาเส้นทางคมนาคม และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเป็นแบบการค้ามากขึ้น จึงส่งผลทำให้ทั้ง เจ้านาย และราษฎร ได้พยายามปรับเปลี่ยนสถานะและบทบาทของตน ท่ามกลางสภาพการณ์ ที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งมีผลทำให้สังคมล้านนามีการเคลื่อนไหวทางสังคมมากขึ้น

ภายใต้สภาวะการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ได้ส่งผลให้ เจ้านาย และราษฎรมีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ตลอดทั้งกระแสวัฒนธรรมตะวันตก จากกรุงเทพฯได้หลั่งไหลเข้ามาสู่สังคมล้านนามากขึ้น

ฉะนั้นสังคมล้านนาจึงมีลักษณะ เป็นสังคมกึ่งสมัยใหม่ กึ่งจารีตประเพณี ซึ่งจะมีการเปลี่ยนแปลงมากขึ้นในสมัยต่อมา

CHAO, PHRAI AND SOCIAL CHANGES IN LANNA

B.E. 2427-2476

AN ABSTRACT

BY

PANNIPA APINCHAPONG

Presented in partial fulfillment of the requirements for the

Master of Education degree in History

at Srinakharinwirot University

March 1992

This thesis aims at studying the social status and the roles of Chao and Phrai in Lanna Society, in 2427 B.E., the year the Bangkok government began to rule Lanna until 2476 B.E., when the Monthon Thesapiban Administration ended. This thesis points out the main factors that caused the changes in social status and roles of both Chao and Phrai, including the outcome of these changes.

In the research find that the central government has reformed the Lanna administration and annexed Lanna as part of the Thai kingdom by gradually reducing the socio-economic and political power of the ruling Chao , such as the abolition of the Phrai system and the slave system. While the introduction of modern education, the development of means of transportation and the change of economic system towards market-oriented production caused the Chao and commoners to their social status and roles.

And amidst these changes, Lanna social mobility increased. These socio - economic and political changes mean the changes in the ways of life both for Chao and commoners. They became more westernized and the western impact came via Bangkok.

Thus, Lanna was then somewhere between modernization and tradition, but later, the former tendency seems to overwhelm.

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ชื่อ นรพนมา	ชื่อสกุล อนัญพงษ์
เกิดวันที่	24 มกราคม 2499
สถานที่เกิด	จังหวัด ลำพูน
สถานที่อยู่ในปัจจุบัน	12 หมู่ 8 ตำบลบ้านโฮ้ง อำเภอ บ้านโฮ้ง จังหวัด ลำพูน 51130

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2519	ระดับม.ศ5 จากโรงเรียนจักรคำคณาทร
พ.ศ. 2523	กศ.บ จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน
พ.ศ. 2534	จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร